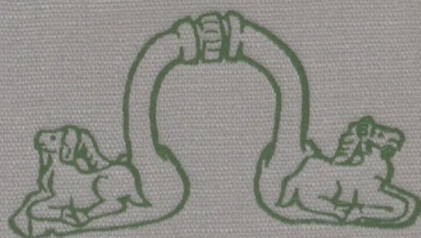

✓304.868

41
1990

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLI

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLI

1990

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM • BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő bizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSZKI JÚLIA
SOPRONI SÁNDOR

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

ISSN 0133 – 2023

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM — INDEX

KEMENCZEI Tibor: Stanczik Ilona emlékére	7
Tibor KOVÁCS: Eine bronzezeitliche Rarität: Askos mit menschlichem Gesicht von Tiszafüred und seine südöstlichen Beziehungen	9
Egy bronzkori ritkaság: a tiszafüredi emberarcú askos és délkeleti kapcsolatai	23
KEMENCZEI Tibor: A sarkadi bronz szobrocska	29
Die anthropomorphe Bronzestatuetten von Sarkad	40
Sándor SOPRONI: Satyr-Silen Bronzekopf mit Meistername aus Visegrád ..	43
Mesterneves Satyr-Silen bronzszobor Visegrádról	52
István FODOR: Spätkaiserzeitlicher bronzener Gefäßhenkel aus Hajdúdorog	53
Későcsászárkori bronz edényfül Hajdúdorogról	60
BIRÓ-SEY Katalin: Borsod megyei római éremleletek és szórványok	61
Römische Münzschatzfunde und Münzstreufunde aus dem Komitat Borsod	72
GARAM Éva: Bizánci típusú csüngő préselőmintája Tiszafüredről	73
Preßmodel eines Anhängers byzantinischen Typs aus Tiszafüred	86
MESTERHÁZY Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I.	87
Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. I.	114
VÖRÖS István: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I.	117
Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary I.	143
PARÁDI Nándor: Mátyás címeres kályhacsempe lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban	147

Beitrag zum Aufsatz Ofenkachelfund mit Matthias-Wappen im Ungarischen Nationalmuseum	166
H. KOLBA Judit: A nagyenyedi és a segesvári lelet	169
Die Funde von Nagyenyed und Segesvár	191
FEHÉR Géza: Két oszmán-török kőfelirat a Magyar Nemzeti Múzeumban	193
Deux inscriptions turques sur pierres commémoratives au Musée National Hongrois	198

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONES

AA	= Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta MN	= Acta Musei Napocensis, Cluj
AHSb	= Archaeologi Historica. Sbornik, Brno
AI	= Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AJA	= American Journal of Archaeology, New York
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Altertum	= Das Altertum, Berlin
AP	= Arheološki Pregled, Beograd
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
Arh Sof	= Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej pri Bălgarskata Akademija na Naukite, Sofija
ARR	= Arheološki Radovi i Rasprave, Zagreb
Arrabona	= Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve, Győr
ASC	= Archaeologica Slovaca Catalogi, Bratislava
AT	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua, Budapest
Balcanica	= Annuaire du Comité Interacadémique de Balkanologie du Conseil des Académies des Sciences et des Arts de la R. S. F. Y. et de l'Institut d'Études Balkaniques, Beograd
Balcanoslavica	= Balcanoslavica, Prilep
BCH	= Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
BiblHumHist	= Bibliotheca Humanitatis Historica, Budapest
BIMÉ	= Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu
BJ	= Bonner Jahrbücher, Köln
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BSA	= British School (of Archaeology) at Athens, Annual, London
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
BZ	= Byzantinische Zeitschrift, München
Carinthia	= Carinthia I, Klagenfurt
CollLat	= Collection Latonus, Bruxelles
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae, Budapest
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
DRK	= Dunai Régészeti Közlemények, Budapest
Ét	= Élet és Tudomány, Budapest

ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
GZM	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Sarajevo
Hesleria	= Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Princeton
Historia	= Historia. Zeitschrift für alte Geschichte, Wiesbaden
HOMK	= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc
IAI	= Izvestija na Arheologičeski Institut pri BAN, Sofia
INMVarna	= Izvestija na Narodnija Muzej – Varna, Varna
IPEK	= Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
IrAnt	= Iranica Antiqua, Leiden
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
KJb	= Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte, Köln
MacAA	= Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MittArchInst	= Mitteilungen des Archaeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MüÉ	= Művészettörténeti Értesítő, Budapest
NépK	= Néprajzi Közlemények, Budapest
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
PA	= Památky Archeologické, Praha
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
PZ	= Præhistorische Zeitschrift, Berlin
RE	= Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RESEE	= Revue des Études Sud – Est Européennes, Bucarest
RLÖ	= Der Römische Limes in Österreich, Wien
SA	= Sovetskaja Arheologija, Moskva
Savaria	= Savaria, Szombathely
SbNM	= Sborník Národního Muzea v Praze, Praha
SHP	= Starohrvatska Prosvjeta, Zagreb
SlA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
Starinar	= Starinar, Beograd
StComit	= Studia Comitatus, Beograd
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
Syria	= Syria. Revue d'Art Oriental et d'Archéologie, Paris
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
ZNM	= Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd

STANCZIK ILONA
1943–1991

1991. február 27-én az olaszországi Velencében életének 48. évében hirtelen érte a halál. Távozása, úgy mint egész élete munkájához, hivatásához kötődött. Tragikus végű velencei útján a Nemzeti Múzeum megbízottjaként nagyértékű kelta leleteknek egy nemzetközi kiállításra való kölcsönadását intézte; életét az ősrégészetnek szentelte. Az egyetem elvégzése után 1967-ben a szolnoki Damjanich János Múzeumban kapott állást. Ott az alföldi bronzkori települések feltárását választotta fő kutatási területének. Kitűnő ásató régésszé vált, a legjobbak egyikévé. Tökéletesen elsajátította és alkalmazta a régészeti ásatások legnehezebbikének, az őskori többretegű tell települések feltárásának technikáját. Pontosan értelmezte, végtelen türelemmel, figyelemmel rögzítette gondos, szép rajzain a bonyolult régészeti objektumokat, jelenségeket, rétegsorokat. Szervező-készségével, határozottságával munkatársai feltétlen elismerését vívta ki. A szolnoki múzeum szolgálatában eltöltött évei alatt Aszód-Manyikdombon (1968), Jászdózsa-Kápolnahalmon (1966–1969, 1973–75) és Tószeg-Laposhalmon (1973–74), a legnevezetesebb bronzkori lelőhelyek közé tartozó településeken vezetett jelentős ásatásokat. Emellett számos helyen végzett leletmentéseket, terepbejárásokat. 1975. dec. 1-től a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályára nyert kinevezést. Itt először az ugyancsak az egyik legfontosabb bronzkori településen, Füzesabony-Öregdombon szükségessé vált leletmentést kapta feladatul (1976), majd a dunai Vízilépcső építési területén folytatott leletmentő ásatásokba kapcsolódott be, ahol a Pilismarót–szobi révnél a több éven keresztül folyt rézkori, vaskori település feltárásának volt az egyik irányítója (1978–

1982). Munkatársként vett részt a Tiszaug-Kéménytetőn (1980–82) és a Turkeve-Terehalmon (1985–1990) lévő bronzkori településeket feltáró munkaközösségben. Munkájának eredményeképpen hatalmas mennyiségű leletanyaggal gazdagodtak a múzeumok gyűjteményei. Az alföldi bronzkori településeken végzett ásatásait a magyar ősrégészet kiemelkedő teljesítményeként tartjuk számon.

Sajnos Stanczik Ilona a rövidre szabott élete alatt az általa feltárt, tudományos szempontból oly fontos leleteknek csak egy részét tudta feldolgozni, értékelni. Előzetes jelentést írt a Füzesabony-Öregdombon (Vorbericht über die Ausgrabung der bronzezeitlichen Ansiedlung von Füzesabony-Öregdomb, *FolArch* 29, 1978, 93–102), a Tószegen (Az 1972–74. évi tószegi ásatások, *SZMÉ* 1979–80, 63–81), a Jászdózsán (Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdózsa-Kápolnahalom. In: *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau im Mitteleuropa*, Berlin–Nitra, 1982, 377–388), a Pilismaróton (Előzetes jelentés a Pilismarót–szobi révnél 1978-ban végzett ásatásról. *Dunai Rég. Hir.* 1, 1979, 7–21) végzett kutatásairól; jelentős értékelő tanulmányban dolgozta fel Vaday Andreával közösen a kárpátmentencei kelta bronz öveket (Keltische Bronzegürtel „ungarischen” Typs im Karpatenbecken, *FolArch* 22, 1971, 7–21); Kovács Tiborral egy fontos nagyrévi leletről írt cikket (Bronzkori aszkosz Nagyrévről, *ArchÉrt* 107, 1980, 44–52); önálló kötetben szerkesztette meg és adta közre Hild Viktor fennmaradt kéziratát (Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből, Szolnok, 1975). 1988-ban védte meg a jászdózsai bronzkori telepről írt doktori értekezését. Számos tervének megvalósítását, munkájának befejezését tette lehetetlenné fájdalmasan hirtelen halála. Nem élhette meg annak a nagyszabású bronzkori kiállításnak a megnyitását Szolnokon, amelynek előkészítésében, megszervezésében annyit fáradozott. Ehhez még el tudta készíteni, részben Bóna Istvánnal és Csányi Mariettával együtt írt cikkeit, amelyek már csak az emlékének szentelt kiállítási katalógusban jelenhettek meg (Dombokká vált évszázadok, 32–39, 46–47., Szolnok 1991).

Stil, ahogy neveztük őt, nyitott, bölcs egyéniségéből adódóan, egyedülálló szerepet töltött be a régészek közösségében, társadalmában. Azon ritka emberek sorába tartozott, akinek egyszerűen nem voltak haragosai, mindenki szerette, kedvelte. Képes volt arra, hogy a legkülönbözőbb jellemű, természetű kollégákkal emberi, baráti kapcsolatokat tartson fenn, s akik mindannyian bizalommal fordultak hozzá. Sok fiatalabb kolléga tanult nála nemcsak ásatási módszertant, muzeológiai munkát, hanem szakmai etikát, kollégialitást is. Szakmai, baráti segítségért, tanácsért bárki fordulhatott hozzá, sohasem mondott nemet, mindig volt ideje mások problémáival foglalkozni. Ezért mindenkinél több jutott neki a kutatókat, múzeumokat segítő munkából, mint a Régészeti Osztály bármelyik más munkatársának. Nem volt olyan feladat, amelynek ne lelkiismeretesen tett volna eleget. Idő előtti halálával értékes embert, jó kollégát, kitűnő régészt veszítettünk el. Ősrégészeti kutatásunknak kell most már megtenni, hogy örökségét, kitűnően dokumentált ásatási leleteit emlékéhez, munkásságához méltó módon tegye közzé.

Kemenczei Tibor

EINE BRONZEZEITLICHE RARITÄT: ASKOS MIT MENSCHLICHEM GESICHT VON TISZAFÜRED UND SEINE SÜDÖSTLICHEN BEZIEHUNGEN

Tibor KOVÁCS

In *Tiszafüred* (NO-Ungarn) stießen wir im Jahre 1966 auf einen seltenen Fund, auf einen Askos mit Menschengesicht (Abb. 1–5). Die Frage, die sich fast im Augenblick des Auffindens des Gegenstandes gestellt hat, ist die folgende: welche und aus welcher Richtung kommende geistige und formbildende Wirkung hat die in der Kunst des Karpatenbeckens vom II. Jahrtausend die vorgeführte Menschendarstellung ins Leben gerufen. Und insofern diese Frage konkret nicht beantwortet werden kann, ob es sich vorstellen läßt, daß die sich aus fernen Wurzeln ernähernde Glaubenswelt der bronzezeitlichen Völker des Karpatenbeckens – hier möchten wir an die Möglichkeit der Konvergenz verweisen – ihre eigene doppelförmige Gottheit geschaffen hat? Oder handelt es sich eventuell davon, daß eine von anderen Gebieten ausgehende geistig-gedankliche Strömung in der Formensprache der örtlichen darstellenden Kunst eine Gestalt angenommen hätte? Auf diese und noch auf zahlreiche andere, stellbare Fragen können wir vorläufig noch keine eindeutige Antwort geben. Dennoch sind wir der Ansicht, daß gerade der individuelle Charakter des betreffenden kultischen Gefäßes eine detailliertere Vorführung durchaus begründet.

Unser Askos lag in sekundärer Lage im Humus, in eingestürztem Zustand. Auf dem Fundort, wo wir etwa 18 000 m² erschlossen haben, sind mehr als tausend Gräber der chronologisch einander folgenden Füzesabony-Kultur und der karpatländischen Hügelgräberkultur zum Vorschein gekommen. In dem erschlossenen, verhältnismäßig großen Gebiet haben wir stellenweise neolithische (Linearkeramik der Ungarischen Tiefebene) und kupferzeitliche (Hunyadhalom-Gruppe, Badener Kultur) Siedlungsspuren gefunden.¹ Diese Tatsache erschwert die Bestimmung der Herstellungszeit bzw. der kulturellen Zugehörigkeit des bisher – zumindest in Europa sicherlich – als Unikum betrachteten Askos. Sein individueller Charakter gibt sich aus Merkmalen sowohl des Gehaltes (kombinierte Menschen-Tierdarstellung) als auch der Form. Im Vergleich zu den meist stark stilisierten süd- und mitteleuropäischen Askossen ahmt das 14 cm hohe und 17,5 cm lange Exemplar von Tiszafüred realistischer

¹ Kovács 1975, 5–8.

die Konturen des Körpers eines ruhenden Vogels (Abb. 1–2). Die Flügel des Vogels markieren Rippen, der hervorstehende Schweif ist von vier Löchern durchbrochen, die – mit dem den Hals überbrückenden Bandhenkel – aller Wahrscheinlichkeit nach zum Aufhängen des kultischen Gefäßes gedient haben (Abb. 3). Gleichzeitig kann das Halsteil des Askos mit dem sich erhöhenden, ausladenden Rand (Dm.: 6,5 cm) als Darstellung eines solchen stilisierten Menschenkopfes aufgefaßt werden, wo die Ohren, die Nase und der Augenbrauenbogen plastisch, die Augen mit eingedrückten Punkten bezeichnet wurden (Abb. 4–5). Außer den das Wesen der Darstellung ausdrückenden Motiven enthält das Gefäß keine Verzierung, die eventuell auf ein Zeitalter verweisen würde.² Die plastische Elemente in den Vordergrund stellende Gesichtsdarstellung nach dem Neolithikum, innerhalb des Karpatenbeckens erscheint in der Spätkupferzeit auf den in Center der Badener Kultur gefundenen Gefäßen.³ Da wir in Tiszafüred streuweise auch die Siedlungsreste der Badener Kultur vorgefunden haben, kann theoretisch auch die Möglichkeit der Datierung des Askos in die Kupferzeit angeregt werden. Dies läßt sich durch die folgenden vier, über verschiedentliche Beweiskraft verfügenden Daten ausschließen:

- die Textur bzw. die Ausarbeitung des Materials des Gefäßes ist eindeutig von bronzezeitlichem Charakter;
- aus der Badener Kultur ist bisher kein Askos bekannt und auch auf das eventuelle Vorhandensein der Vogeldarstellung verweisen nur ein-zwei unsichere Daten;

- zwischen der Gesichtsdarstellung der Gefäße von Center und dem Askos von Tiszafüred sind wesentliche Abweichungen im Stil wahrzunehmen;

- schließlich, wie wir dies einer früheren Abhandlung ausführlich ausgelegt haben: im letzten Abschnitt der mittleren Bronzezeit Ungarns (annähernd in der zweiten Hälfte des 15. bzw. ersten Hälfte des 14. Jhs. v.u.Z.) entfaltet sich in der figuralen Kunst ein solcher neuer Darstellungsstil, dessen markanter Zug sich in der kräftigen plastischen Formung der menschlichen und tierischen Körperteile manifestiert.⁴ Insbesondere auf Grund dieser letzteren und weiter unten noch mehr auszulegenden Daten können wir – wenn auch in gewissem Sinne provisorisch – die Herstellungszeit des Askos von Tiszafüred auf die Mitte des II. Jahrtausends v.u.Z. setzen.

Die charakteristische Gefäßform in der Prähistorik des Mediterranäums, der Askos⁵ ist zu Beginn des II. Jahrtausends v.u.Z. durch balkanische Volksgruppen bzw. durch ihre Vermittlung von neuem im Karpatenbecken einheimisch geworden.⁶ Demfolgend kann das Vorhandensein dieser abstraktesten Variante der Vogeldarstellung (wie auch die der vogelvörmigen Gefäße und Klapper) in unserem Gebiete jahrhundertlang verfolgt werden. Im Karpaten-

² Vgl. noch: Kovács 1977, 78–79, 105–106, Taf. 54–46.

³ Kalicz 1963, 7–14 Taf. 1–3, 4 : 1; Kemenczei 1964, 10–14, Abb. 1–2.

⁴ Kovács 1973, 16–18.

⁵ Fuchs 1937, 153–155; Furumark 1941, 67–68, 617; Milojević 1950; Zervos 1956, Taf. 88–89, 101, 255–256; Dikaios-Stewart 1962, 313, Taf. 98, 152; Lacy 1967, 146, 183–185, 217; Mellink 1966, 245, Taf. 76 : 10, 12; Korfmann 1979, 33, 42, Abb. 7 : 7; Podzuweit 1979, 229–230, Taf. 24 : 1.

⁶ Kovács 1972, 10–15.

becken sind cca. 50, in der ersten Hälfte des II. Jahrtausends v.u.Z. hergestellte Askosse bekannt. Ihren südosteuropäischen Vorbildern ähneln sie bloß in ihrem strukturellen Aufbau, ihre Form weicht aber voneinander ziemlich ab. Wenn wir die Exemplare aus dem Karpatenbecken bloß miteinander vergleichen, so lassen sich auch zwischen ihnen mehrerer Abweichungen, als Ähnlichkeiten in der Form feststellen. Von Typen, die an Zeitaltern gebunden werden könnten, kann kaum gesprochen werden, höchstens sind auf je einem Exemplar – z.B. Zók,⁷ Tószeg,⁸ Nagyrév⁹ – die charakteristischen Zierelemente irgendeiner Kultur zu beobachten. Einigen unverzierte Askosse der Hatvan-Kultur von ähnlicher Form abgerechnet,¹⁰ kann die Mehrheit der Exemplare des Karpatenbeckens als von individuellem Charakter betrachtet werden. In Kenntnis all dieser ist es nicht überraschend, daß wir in unserem Gebiete ein Askos von Tiszafüred der Form nach wirklich nahestehendes Gefäß nicht vorfinden. Bloß der eine von der Siedlung von Füzesabony stammende Askos verdient mehr Aufmerksamkeit, dessen Hersteller die Augen des stilisierten Vogels, oder falls wir es als eine eventuelle kombinierte Darstellung betrachten: die menschlichen Brüste am Vorderteil des Gefäßes angedeutet hat.¹¹ Übrigens ist das aus drei Punkten gebildete Motiv – durch seine Analogien – zeitbestimmenden Wertes und auf Grund des Gesagten kann die Erzeugung des Gefäßes auf das 15. J.h. v.u.Z. datiert werden.

Da wir zu der gefäßartigen Menschen-Vogelsymbolik von Tiszafüred eine gleichzeitige oder annähernd gleichzeitige Analogie nicht kennen, können wir von zwei voneinander und auch von unserem Askos fern liegenden Punkten ausgehend unsere Forschungen fortsetzen. Unter den auf viele Tausende geschätzten Denkmälern der neolith-chalkolith-bronzezeitlichen figuralen Kunst von Kleinasien, des Ägäikums und von Südosteuropa kommen nämlich nur im Früh-Neolithikum des Karpatenbeckens und des Balkans dem Fund von Tiszafüred ähnliche Gefäße vor: Felgyő,¹² Vinča,¹³ Anzabegovo.¹⁴ Diese Darstellungsform verschwindet später oder lebt transformiert weiter in irgendeiner späteren Variante der meist gefäß- oder statuettenartigen Menschen- und Vogel-darstellungen. Um dies verfolgen zu können, stehen uns – außer den in der Fachliteratur hier und dort auffindbaren Fiktionen – keine effektiven Beweise zur Verfügung. Übrigens liegt es auf der Hand, die erwähnten neolithischen Exemplare können zur Entstehung des Gefäßes von Tiszafüred als konkrete Vorgänger nicht in Frage kommen.

Vom Gesichtspunkt der Methodik scheint die Übersicht der späteren sog. *Sirenendarstellungen* begründet zu sein, in der Hoffnung, daß die sich mit diesen befassenden Bearbeitungen vielleicht zu den eventuellen fernerer sinnmäßigen Wurzeln dieser Symbolik zurückgreifen. Schon der erste bedeutende

⁷ Tompa 1934/35, 61, Taf. 20 : 6.

⁸ Mozsolics 1969, 283, Abb. 4 : 2.

⁹ Kovács-Stanczik 1980, 52, Abb. 1–3.

¹⁰ Kalicz 1968, 154, 171, Taf. 115 : 6–7, 9

¹¹ Kalicz 1968, Taf. 115 : 8; Kovács 1972, Abb. 1 : 3.

¹² Kalicz 1970, 22–23, Taf. 5.

¹³ Vasič 1932–36, 60–66, Taf. 24a–c.

¹⁴ Gimbutas 1974, 132–142, Abb. 95.

Forscher des Themas G. Weicker, hat in seinen zu Beginn des Jahrhunderts geschriebenen Arbeiten darauf hingewiesen, daß die formelle Vergegenwärtigung der Sirenen, als von literarischen Nachlassenschaften beeinflussten imaginären Gestalten in der Kunst der verschiedenen Völker vom 7. Jh. v.u.Z. auftaucht.¹⁵ Diese Feststellung wurde im wesentlichen von der Forschung des vergangenen halben Jahrhunderts kaum modifiziert, wie es auch den neueren Auswertungen nach für eindeutig zu sein scheint, daß die Grundbedingung der Bekanntwerdung der Sirenen die Geburt der Homerischen Gedichte war, ihre Verbreitung wurde in weitem Kreise durch die Intensivierung der orientalischen Verbindungen des Griechentums sowie die Ausstrahlung der griechischen Kolonisation gefördert.¹⁶ Bezüglich des Sinngehaltes der vom 8. Jh. v.u.Z. als Auflage der Bronzegefäße, als Szenen der Terrakotengefäße bzw. als Vasenbilder erscheinenden sirenenhaften Darstellungen teilen sich – mit Aufnahme der sich an die Odysseus-Sage knüpfbaren Vasendarstellungen – die Meinungen. Zum Teil ist es hiermit zu erklären, daß die Attribution der sog. Sirenen Darstellungen – ihre sinnmäßig-formellen Wurzeln in je anderer Richtung bzw. in der Religions-symbolik suchend – die Forschung bis jetzt eindeutig nicht lösen konnte. Die diesbezügliche weitläufige Polemisierung kann in diesem Falle beiseite geschoben werden, höchstens jene Hypothesen verdienen eine Erwähnung, die sich nicht nur nach Ägypten orientieren, sondern auch die Darstellungen Kleinasiens in Betracht nehmen. Auf diesem Faden konnten wir zwar räumlich weit gelangen, doch auf dem chronologisch zurück führenden Weg nur sehr wenige Schritte unternehmen. E. Terrace teilt nämlich aus Südwest-Iran zwei teriomorphe Gefäße mit.¹⁷ Das eine ist ein Streufund aus einer Privatsammlung, das andere wurde in Daylaman gefunden – unter anderem – in der Gesellschaft von Bronzestatuetten, die sich zwischen 1000–800 v.u.Z. datieren lassen. Es ist disputabel, ob dieses letztere eine einfache teriomorphe Darstellung oder nur ein Gefäß mit Menschengesicht (eventuell mit Maske?) und mit Vogelkörper ist. Wir denken eher an das letztere und ergänzen es damit, daß A. Parrot aus der Louvre-Sammlung eine mit ähnlichem Kopfteil bzw. Vogelschweif versehene – im Grab gefundene – sog. Ringvase, ebenfalls aus NW-Iran erwähnt.¹⁸ Und an diesem Punkt reißt der chronologisch zurückführende Faden der gefäßartigen Menschen-Vogelsymbolik – vielleicht infolge unserer mangelhaften Kenntnisse – plötzlich ab. Es ist zwar wahrscheinlich, daß die stilistischen Verbindungen der Darstellung von Daylaman ebenso nach Syrien zeigen, wie dies J. Karageorghis von den mittel- und spätbronzezeitlichen sog. Statuetten mit Vogel- (Papagei-) Kopf Zypern nachgewiesen hat.¹⁹ Diese letzteren sind zwar kombinierte Menschen – Tierdarstellungen und schließen sich chronologisch gut unserem Thema an, doch ist es offenkundig, daß sie zur Lösung keinen effektiven Anhaltspunkt geben. Wir sind der Meinung, da Jahrtausende hindurch

¹⁵ Weicker 1912; Weicker 1909–1915, 618–619.

¹⁶ Philipp 1929, 300–301; Nilsson 1941, 182–184, 212–213; Muscarella 1962; Rose 1969, 239–241; Butterworth 1970, 54–55, 151–152, 181; Dodds 1970, 221–222, Anm. 38; Döbblers 1972, 39–43; Nilsson 1972, 10–34.

¹⁷ Terrace 1962, 215–217, Abb. 4, 7.

¹⁸ Parrot 1963, 236–242, Taf. 16 : 1–2.

¹⁹ Karageorghis 1977, 76–78.

die künstlerische Vergegenwärtigung der in Vogelform dargestellten Gottheit immer mit der Glaubenswelt und dem Symbolsystem des gegebenen Volkes zusammengehangen hat, wäre es ein aussichtsloser Versuch ihren – zum Teil noch unerforschten – Verbindungen und Transformationen nachzugehen. Selbst dann nicht, wenn wir wissen, daß es theoretisch die Möglichkeit nicht ausgeschlossen werden kann, daß ein Teil der Menschen-Vogelsymbolik, unabhängig vom Charakter der künstlerischen Vergegenwärtigung, einen identischen oder ähnlichen Ideengehalt verkörpern kann.

Nach all diesem haben wir den Anschein, daß die einzige, eventuelle Möglichkeit zum Weiterschreiten die einzeln unternommene Analyse der charakteristischen Merkmale des Gefäßes von Tiszafüred sein kann. Über die ornitomorphe Seite haben wir bei dem kurzen Überblick der bronzezeitlichen Askosse des Karpatenbeckens bereits gesprochen. Bezüglich des anthropomorphen Teils des Askos hingegen haben wir bisher nur darauf hingewiesen, daß in der Kunst des Karpatenbeckens im 15–14. Jh. v.u.Z. – eigentlich ohne konkrete örtliche Vorgänge – die aus der Fläche hervorgehobene, plastische Darstellung der menschlichen und tierischen Körperteile in den Vordergrund tritt. Das eine schöne Beispiel des – man könnte sagen – neuen Stiels ist das von Tószeg stammende Kopffragment, das vermutlich der Teil einer Statuette war.²⁰ Von unserem Gebiete ist uns bisher kein ähnliches Stück bekannt. Gleichfalls in Tószeg – aus einer authentisch erschlossenen Schicht – ist eine Scherbe mit Gesichtsdarstellung zum Vorschein gekommen, die ein Fragment entweder eines Gesichtsgefäßes oder eines anthropomorphen Gefäßes sein kann.²¹ Der ebenfalls aus einer gut datierbaren Siedlungsschicht stammende Fund von Mende kann hingegen eindutig – auf Grund seines Dolches einen Krieger symbolisierendes – anthropomorphes Gefäß genannt werden.²² Zu ähnlichen Gefäßes dürften auch die gleichfalls von Mende bzw. von Pákozd, Igar²³ und Dunaújváros²⁴ stammenden Bruchstücke gehört haben, auf welchen die plastische Waffen- bzw. Handdarstellung gut herauszunehmen ist. In Klammern bemerkt, ist es aber beachtenswert, daß eine abstraktere Variante der bronzezeitlichen anthropomorphen Gefäße im Karpatenbecken früher bekannt war, als die obigen. Die Exemplare von Ivánca²⁵ und diesen ähnlichen vertreten eine gut absonderbare solche Linie der anthropomorphen Darstellungen, die sich in unserem Gebiet bis zum 13. Jh. v.u.Z. verfolgen läßt (z.B. Kunszentmárton,²⁶ Zagyvapálfalva²⁷). Aus all diesem folgt, daß zwischen den anthropomorphen Gefäßen der Spätkupferzeit von Center und den uns vorgeführten bronzezeitlichen Exemplaren keinerlei Verbindung nachgewiesen werden kann. Mit anderen Worten: es scheint, daß die örtliche Nachlassenschaft der auf die Mitte des II. Jahrtausends v.u.Z. datierbaren Gruppe der anthropomorphen Gefäße im Karpatenbecken nicht nachwiesen werden kann.

²⁰ Kovács 1977, 105, Taf. 44.

²¹ Mozsolics 1952, 40, Taf. 5 : 6.

²² Kovács 1973, 7–10, Abb. 1–3.

²³ Kovács 1973, 10–11, Abb. 4–5, 7.

²⁴ Makkeay 1971, 19–21, Abb. 1, Taf. 9, 10 : 1.

²⁵ Tompa 1934/35, 81, Taf. 25 : 3.

²⁶ Bóna 1975, 153–154, Taf. 190 : 5.

²⁷ Hillebrand 1929, 38–39, Abb. 19; Kemenczei 1967, 259, Abb. 14 : 2.

Abb. 1. Bronzezeitlicher Askos von Tiszafüred
1. ábra A tiszafüredi bronzkori askos

Überblicken wir – unseren Möglichkeiten gemäß – die Funde der nahen und der fernerer Gebiete, haben wir nur in Anatolien solche Denkmäler gefunden, die das kontinuierliche Vorhandensein des unseren Funden ähnlichen Darstellungsstils von der Frühbronzezeit bis zur Mitte des II. Jahrtausends v.u.Z. beweisen. Das Gesichtsgefäßfragment von Beycesultan wurde in der Schicht IVb gefunden, die S. Lloyd und J. Mellaart zwischen 1650–1550 v.u.Z. datieren,²⁸ indessen sich mit den betreffenden Darstellungen in weiterem Zusammenhang befassende W. Lamb die Herstellungszeit der Fragmente von Alaça Höyük und Boğazköy um das Jahr 1500 v.u.Z. setzt.²⁹ Auf einer aus der späteren Schicht der VI. Stadt von Troja (um 1400 v.u.Z.) stammenden Scherbe ist eine plastische, mit gespreizten Fingern dargestellte Hand zu sehen.³⁰ Die

²⁸ Lloyd-Mellaart 1965, 73, 118, 120, 125, Abb. P. 28 : 10.

²⁹ Lamb 1951, 78–79.

³⁰ Blegen – Caskey – Rawson, 1953, 18, 73, Taf. 433 : 38.1240.

Abb. 2. Bronzezeitlicher Askos von Tiszafüred
2. ábra A tiszafüredi bronzkori askos

Ausleger des Fundes verweisen durch die in dem in Ajjos Jakovos (Zypern) erschlossenen Heiligtum gefundenen ähnlichen Handdarstellungen auf die in Frage kommenden anatolischen (Boğazköy), syrischen und palästinischen Denkmäler.³¹ Mit unsrigen gleichaltrige Darstellungen von ähnlichem Charakter haben wir in Griechenland und Zypern nicht gefunden, da ja die stilistisch in Frage kommenden Gegenstände im Vergleich zu den jetzt erwähnten entweder viel älter³² oder wesentlich jünger sind.³³ Dasselbe läßt sich auch von den auf das III. Jahrtausend v.u.Z. datierten bulgarischen Handdarstellung von Ezero sagen.³⁴

³¹ Blegen – Caskey – Rawson 1953, 356.

³² Mylonas 1959, 79–80, Abb. 143; Schachermeyer 1976, 233, Taf. 31.

³³ Gjerstad 1948, Abb. 30, 36; Schiøring 1964, 3, Abb. 5a–b; Karageorghis 1965, 251, Abb. 33b. – Siehe noch die Tonstatuette von Karphi als eine eigenartige Variante der Menschen-Tierdarstellungen: Demargne 1964, 298–303, Abb. 393–395. und vgl. Seiradaki 1960, 29, Taf. 14.

³⁴ Georgiev-Merpert 1965, 145, 156, Abb. 16.

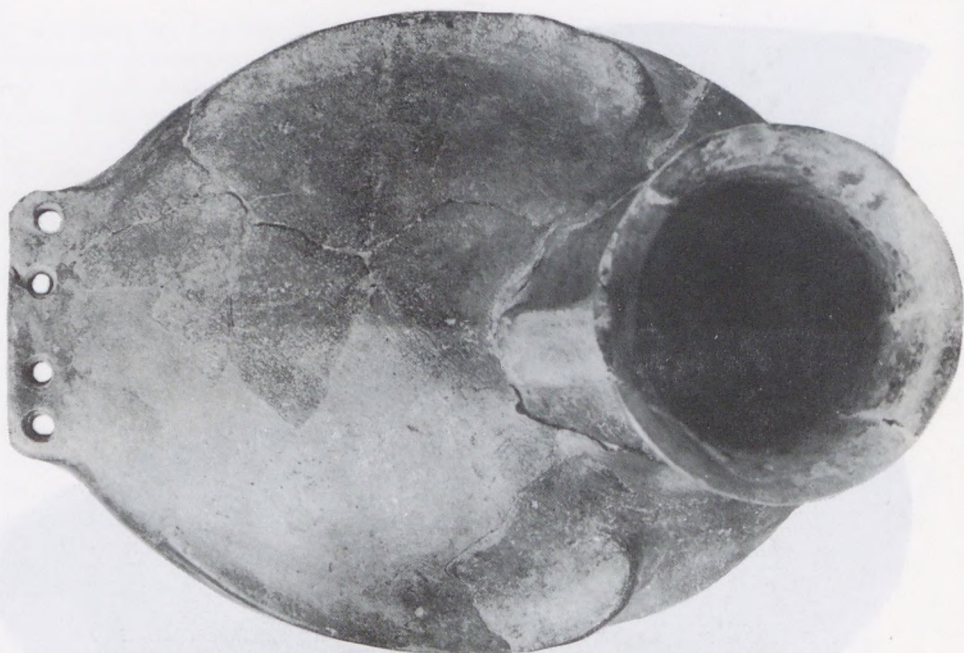

Abb. 3. Bronzezeitlicher Askos von Tiszafüred
3. ábra A tiszafüredi bronzkori askos

Die Aufzählung der sich unseren augenblicklichen Kenntnissen nach vor allem auf Anatolien beschränkenden — mit unseren gleichaltrigen — anthropomorphen Gefäße betrachten wir bloß als Festlegung einer Tatsache. Die sich in zwei fernen Gebieten klar erscheinende Verbindung ist offenbar ausgeschlossen und darüber hinaus ist es auch nicht wahrscheinlich, daß eine bronzezeitliche Schöpfung mit irgendwelchem Sinngehalt — fast zu einem typischen Gegenstand geworden — allein durch die Beliebtheit und Anwendung ihrer künstlerischen Stilmerkmale in anderen Gebieten sich verbreitet hätte. Neben vielen ähnlichen Zügen, dient als Beispiel gerade für das Gegensätzliche der abweichende Charakter der hier bereits in einem anderen Zusammenhang erwähnten — mehr oder weniger im selben Sinnkern wurzelnden — sirenenartigen Darstellungen, z.B. in der griechischen, kleinasiatischen und etruskischen Kunst.

Das Wesentliche am Askos von Tiszafüred liegt darin, daß das Gefäß eine kombinierte Menschen-Tierdarstellung ist. Seine Entstehung zeigt hingegen an, daß die bronzezeitlichen Völker des Karpatenbeckens nicht nur über eine Phantasiewelt verfügt haben, sondern in vergegenständlichter Form auch ihre integrierte Doppelgottheit veranschaulichen oder die je andere Funktion verstehende, zur Umwandlung fähige Gestalt einer gegebenen Gottheit zu einem Symbol synthetisieren konnten. Es hat den Anschein, daß im Karpatenbecken nicht allein ein einziger solcher Gegenstand vorhanden ist. Vielleicht irren wir uns nicht wenn wir für ein kombiniertes Menschen-Tiersymbol auch jenes vogelförmige Gefäß von Dunaújváros halten, dessen Unterteil als ein menschliche

Abb. 4. Bronzezeitlicher Askos von Tiszafüred

4. ábra A tiszafüredi bronzkori askos

Füße nachahmender Altar bestimmt werden kann.³⁵ Auch in Dárda gefundene kleine Altar konnte gerade ähnliche Darstellung gewesen sein, obwohl auf eine Menschen- oder Tierstatuette nur mehr die am oberen Teil beobachtbaren Bruchflächen verweisen.³⁶ Und provisorisch läßt sich auch der Askos von Füzesabony hierher zählen.³⁷

Die prähistorische Forschung baut die Erschließung der gesellschaftlich-wirtschaftlich-geistigen Verbindungen verschiedener Völker auch heute noch

³⁵ Kovács 1972, 16–17, Abb. 3; Bóna 1975, 69, Taf. 263 : 1.

³⁶ Kovács 1977, 103, Taf. 19.

³⁷ Kalicz 1968, Taf. 115 : 8; Kovács 1972, Abb. 1 : 3.

auf das gegenseitige Vorhandensein oder Fehlen der Gegenstände und Erscheinungen auf. Im Falle eines konkreten Gegenstandes, wenn die entsprechende Analogie fehlt, können wir nur indirekte Angaben in Betracht nehmen. In unserem Falle, daß die Völker des Karpatenbeckens – von der Forschung vielseitig beweisen und bestritten im 16–15. Jh. v.u.Z. – aus Griechenland und irgendeiner Pontusgegend meist indirekt einem bedeutenden Einfluß ausgesetzt waren.³⁸ Wenn dies – wie wir wissen – mit nachweisbaren Änderungen in der Siedlungsstruktur und in der materiellen Kultur einherging, so übte es vermutlich auch einen Einfluß auf die Entstehung der Glaubenswelt und der sich dieser anschließenden Darstellungskunst aus, eventuell in zweierlei Weisen: als Teil des allgemeinen Anwachsens des Entwicklungsniveaus; und zum Teil aus diesem folgend durch die höhere Adaptationsfähigkeit der aus den entwickelteren Völkern austrahlenden Geistesströmungen. Alles andere jetzt außer acht lassend genügt es bei diesem Punkte, wenn wir auf die auf dem vogelförmigen Gefäß von Starčevo³⁹ und an der Idolen von Orsova⁴⁰ sichtbaren eingeritzten Symbole verweisen, auf deren kretisch-mykenische Vorbilder D. Garašanin und J. Makkay unsere Aufmerksamkeit gelenkt haben⁴¹; und wir können auf den Tongegenständen von Vattina erwähnen,⁴² deren ostmediterrane Zusammenhänge unlängst A. Bartonek erörtert hat. Auf Grund der verhältnismäßig sicheren südlichen Daten dürften die Gegenstände von Orsova (Orsova) und Vatin (Vattina) im 15. Jh. v.u.Z. erzeugt worden sein.

Das Gesagte in Betracht gezogen, bestimmen wir den Askos mit Menschen- gesicht von Tiszafüred (Abb. 1–5) als einen solchen örtlich hergestellten kultischen Gegenstand, der in der sich im Laufe des 15–14. Jh. v.u.Z. entstandenen, neue Stilmerkmale an sich tragenden Darstellungskunst des Karpatenbeckens – auch ohne konkrete formelle Vorbilder – zustandekommen konnte. Hin- gegen kann in der Ausbildung des geistigen Hintergrundes dieser Kunst, in der Formung ihrer einzelnen Stilmerkmale der ägäisch-anatolische Einfluß vielmehr wahrscheinlicher betrachtet werden, als ihr Gegenteil, nämlich das Ausschließen der Möglichkeit dieses Einflusses.

* * *

Die Studie ist die mit Anmerkungen ergänzte Variation des an der zwischen dem 4–10. Oktober 1981 in Xanthi, unter dem Titel: „XI. Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit“ veranstalteten Kon- ferenz hätten in der Publikation SYMPOSIA THRACICA 1982 erscheinen sollen. Zur Mitte der 80er Jahre stellten uns die Redakteure die Separata unserer Arbeit zur Verfügung. Aufgrund dieser führten wir in den letzteren Jahren schon mehrmals die genannte Abhandlung an. Da aber die SYMPOSIA THRA-

³⁸ *Mozsolics* 1965–66, 38–46; *Bouzek* 1966; *Tasić* 1973; *Kovács* 1973a, 164–166; *Vladár* 1973, 337–344; *Vladár* 1975, 92–98; *Hänsel* 1977.

³⁹ *Garašanin* 1952, 68, Abb. 1–2.

⁴⁰ *Makkay* 1967; siehe noch: *Hoernes* 1915, 411, Abb. 1–3.

⁴¹ Vgl. noch: *Bouzek* 1966, 260–268.

⁴² *Vladár-Bartonek* 1977, 391–427, Abb. 22.

Abb. 5. Oberer Teil des Askos von Tiszafüred
5. ábra A tiszafüredi bronzkori askos részlete

CICA 1982 bisher noch nicht veröffentlicht wurde, hielten wir es für notwendig, die Bearbeitung des als eine Rarität geltenden Askos von Tiszafüred in unveränderter Form an dieser Stelle zu publizieren. Die Zahl der in den Stilkreis des Askos gehörenden Denkmäler des Karpatenbeckens wurde unsererseits neuerdings mit den Fragmenten eines Gefäßes mit Dolchdarstellung erweitert (vgl. KOVÁCS, T. A face pot with dagger representation from Tószeg. *FolArch* 39/1988/81–92/. – Anlässlich der Korrektur unserer Abhandlung hat I. Poroszlai/Százhalombatta–Földvár. In: *Bronzkori Tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Kiállítási katalógus.* – In: *Bronzezeitliche Tell-Kulturen im Herzen des Karpatenbeckens. Ausstellungskatalog.* – Szolnok 1991. 60–61, Abb. 78–79) ein sich an unser Thema knüpfendes athropomorphes Gefäß publiziert, an dessen Schulter zwei, plastisch geformte menschliche Hände zu sehen sind. Der Fund wurde aus dem obersten – in die mittelbronzezeitliche Schlußphase (Koszider–Periode) datierbaren – Horizont der Siedlung von Százhalombatta zutage gefördert.

BIBLIOGRAPHIE

- BLEGEN – CASKEY – RAWSON 1953. *Blegen, C. V. – Caskey, J. L. – Rawson, M.* Troy III. The sixth settlement. Cincinnati, 1953.
- BÓNA 1975. *Bóna, I.* Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen. Budapest, 1975.
- BOUZEK 1966. *Bouzek, J.* The Aegean and Central Europe – an introduction to the study of cultural interrelations 1600–1300 B.C. *PA* 57, 242–276. 1966.
- BUTTERWORTH 1970. *Butterworth, E. A. S.* The tree at the navel of the earth. Berlin, 1970.
- DEMARGNE 1964. *Demargne, P.* 1964. *Arte Egea.* Milano, 1964.
- DIKAIOS – STEWART 1962. *Dikaios, P. – Stewart, J. R.* The Swedish Cyprus Expedition. IV. 1a. The Stone Age and the Early Bronze Age Cyprus. Lund, 1962.
- DODDS 1970. *Dodds, E. R.* Die Griechen und das Irrationale. Darmstadt, 1970.
- DÖBLER 1972. *Döbler, H.* Kultur- und Sittengeschichte der Welt. München, 1972.
- FUCHS 1937. *Fuchs, S.* Die griechischen Fundgruppen der frühen Bronzezeit, 1937.
- FURUMARK 1941. *Furumark, A.* The Mycenaean pottery. Stockholm, 1941.
- GARAŠANIN 1952. *Garašanin, D.* Un vase en forme d'oiseau. *Rad Vojvodjanskih Muzeja* 1, 64–68.
- GEORGIEV – MERPERT 1965. *Georgiev, G. I. – Merpert, N. I.* Raskopki mnogoslinozno poselenia u celo Ezero bliz g. Nova Zagora v 1963 godu. *Izvestija (Sofia)* 28. 1965.
- GIMBUTAS 1974. *Gimbutas, M.* The Gods and Goddesses of Old Europe 7000–3500 B.C. London 1974.
- GJERSTAD 1948. *Gjerstad, E.* The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical periods. The Swedish Cyprus Expedition IV.2. Stockholm, 1948.
- HÄNSEL 1977. *Hänsel, B.* Zur historischen Bedeutung der Theiß-zone um das 16. Jahrhundert v. Chr. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M. 87–100. 1977.
- HILLEBRAND 1929. *Hillebrand, J.* Über die neueren Ausgrabungen im bronzezeitlichen Urnen-gräberfeld von Zagyvapálfalva. *ArchÉrt* 29, 35–40. 1929.
- HOERNES 1915. *Hoernes, M.* Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien, 1915.
- KALICZ 1963. *Kalicz, N.* Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest, 1963.
- KALICZ 1968. *Kalicz, N.* Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. *ArchHung* 45. Budapest, 1968.
- KALICZ 1970. *Kalicz, N.* Götter aus Ton. *Hereditas.* Budapest, 1970.
- KARAGEORGHIS 1977. *Karageorghis, J.* La grande déesse de Chypre et son culte. Lyon, 1977.
- KARAGEORGHIS 1965. *Karageorghis, V.* Chronique des fouilles et découvertes archéologiques a Chypre en 1964. *BCH* 89, 271–300. 1965.
- KEMENCZEI 1964. *Kemenczei, T.* Neuere Menschenförmige Urnen der Pécel-Kultur in Center. *Communications of the Herman Ottó Museum, Miskolc* 6, 10–14. 1964.

- KEMENCZEI 1967. *Kemenczei, T.* Die Zagypálfalva-Gruppe der Pilinyer Kultur. *ActaArchHung* 19, 229–305. 1967.
- KOVÁCS 1972. *Kovács, T.* Askoi, bird-shaped vessels, bird-shaped rattles in Bronze Age Hungary. *FolArch* 23, 7–28. 1972.
- KOVÁCS 1973. *Kovács, T.* Representations of weapons on Bronze Age pottery. *FolArch* 24, 7–31. 1973.
- KOVÁCS 1973a. *Kovács, T.* Frühe Bronzedolche mit Griffplatte im Karpatenbecken. *ArchÉrt* 100, 157–166. 1973a.
- KOVÁCS 1975. *Kovács, T.* Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred. *RégFüz.* Ser. II, No. 17. Budapest 1975.
- KOVÁCS 1977. *Kovács, T.* Die Bronzezeit in Ungarn. *Hereditas*. Budapest, 1977.
- KOVÁCS–STANCZIK 1980. *Kovács, T.*–*Stanczik, I.* Bronze Age ascos from Nagyrév. *ArchÉrt* 107, 44–52. 1980.
- KORFMANN 1979. *Korfmann, M.* Demircihüyük. Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1976 und 1977. *Istanbuler Mitteilungen* 29, 9–47. 1979.
- LACY 1967. *Lacy, A. D.* Greek pottery in the Bronze Age. London and Rome, 1967.
- LAMB 1951. *Lamb, W.* Face-urns kindred types in Anatolien. *BSA* 46, 75–80.
- LLOYD–MELLAART 1965. *Lloyd, S.*–*Mellaart, J.* Beycesultan II. London. 1965.
- MAKKAY 1967. *Makkey, J.* Angaben zur Datierung und zu den südlichen Kontakten der mittleren Bronzezeit des Karpatenbeckens. *MFME* 1966–1967. 31–41. 1967.
- MAKKAY 1971. *Makkey, J.* A dagger of Mycenaean type represented on a Bronze Age urn from Dunaujváros. *ActaArchHung* 23, 19–28. 1971.
- MELLINK 1966. *Mellink, M. J.* Excavations at Karatas-Semayük in Lycia, 1966. *AJA* 70. 245–257.
- MILOJČIĆ 1950. *Milojčić VI.* Die Askoskanne und einige andere ägäische-balkanische Gefäßformen. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 3, 107–118. 1950.
- MOZSOLICS 1952. *Mozsolics, A.* Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. *ActaArchHung* 2, 35–69. 1952.
- MOZSOLICS 1965–1966. *Mozsolics, A.* Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. *BRGK* 46–47, 1–62. 1965–1966.
- MOZSOLICS 1969. *Mozsolics, A.* La stratigraphie, base de la chronologie de l'âge du bronze de la Hongrie. *Origini* 3, 275–294. 1969.
- MUSCARELLA 1962. *Muscarella, O. W.* Oriental origin of siren cauldron attachments. *Hesperia* 31, 317–329. 1962.
- MYLONAS 1959. *Mylonas, G. E.* Aghios Kosmas. An Early Bronze Age settlement and cemetery in Attica. Princeton, 1959.
- NILSSON 1941. *Nilsson, M. P.* Geschichte der griechischen Religion. München, 1941.
- NILSSON 1972. *Nilsson, M. P.* The Mycenaean origin of Greek Mythology. London. 1972.
- PARROT 1963. *Parrot, A.* Acquisitions et inédits du Musée du Louvre, 13. Animaux et céramique d'Amlash. *Syria* 40, 236–242. 1963.
- PHILIPP 1929. *Philipp, Sirenen.* In: *Real-Encyclopädie*. Band IIIa, 287–308. 1929.
- PODZUWEIT 1979. *Podzuweit, Ch.* Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebieten. Mainz, 1979.
- ROSE 1969. *Rose, H. J.* Griechische Mythologie. München. 1969.
- SCHACHERMEYR 1976. *Schachermeyr, F.* Die ägäische Frühzeit I. Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen. Wien, 1976.
- SCHIERING 1964. *Schiering, W.* Masken am Hals kretisch-mykenischer und frühgriechischer Tongefäße. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 79, 1–16. 1964.
- SEIRADAKI 1960. *Seiradaki, M.* Pottery from Karphi. *BSA* 55, 1–37. 1960.
- TASIĆ 1973. *Tasić, N.* The problem of „Mycenaean influences” in the Middle Bronze Age cultures in the Southeastern part of the Carpathian Basin. *Balkanica* 4, 19–37. 1973.
- TERRACE 1962. *Terrace, E. L. B.* Some recent finds from Northwest Persia. *Syria* 39, 212–224. 1962.
- TOMPA 1934–35. *Tompa, F.* 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *BRGK* 24–25, 27–127. 1934–35.
- VASIĆ 1932–36. *Vasić, M.* Preistoriska Vinča I–IV. Beograd, 1932–36.
- VLADÁR 1973. *Vladár, J.* Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *SlA* 21, 253–357. 1973.
- VLADÁR 1975. *Vladár, J.* Mykenische Einflüsse im Karpatengebiet. *Altertum* 21, 92–98.

- VLADÁR – BARTONEK 1977. *Vladár, J. – Bartonek, A.* Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer. *SlA* 25, 371 – 432.
- WEICKER 1902. *Weicker, G.* Der Seelenvogel in der alten Literatur und Kunst. Leipzig. 1902.
- WEICKER 1909 – 1915. *Weicker, G.* Seirenen. In: ROSCHER, W.H. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie Band IV. 602 – 639. 1909 – 1915.
- ZERVOS 1956. *Zervos, Ch.* L'art de la Crete. Neolithique et Minoenne. Paris. 1956.

EGY BRONZKORI RITKASÁG: A TISZAFÜREDI EMBERARCÚ ASKOS ÉS DÉLKELETI KAPCSOLATAI

A Magyarország ÉK-i részén fekvő Tiszafüreden 1966-ban ritka leletet, egy emberarcú askost találtunk (1-5. ábra). A kérdés, amely szinte a tárgy találásának pillanatában felmerült, a következő: vajon milyen és mely irányból érkező szellemi és formai hatás hívta életre a Kárpát-medence II. évezredbeli művészetében a bemutatott teriomorf emberábrázolást. És amennyiben erre konkrét választ nem lehet adni, elképzelhető-e, hogy a Kárpát-medence bronzkori népeinek távoli gyökerekből táplálkozó hiedelemvilága – itt a konvergencia lehetőségére gondolunk – megteremtette a maga kettősalakú istenét? Vagy esetleg arról van szó, hogy más területekről tovagyűrűző szellemi-gondolati áramlat öltött testet a helyi ábrázolóművészet formanyelvén?

Az askos másodlagos helyzetben, a humuszban feküdt, összeroppan állapotban. A lelőhelyen, ahol mintegy 18 000 m²-t tártunk fel, az időben egymást követő füzesabonyi kultúra és a kárpátvidéki halomsíros kultúra több mint ezer sírja került felszínre. A feltárt, viszonylag nagy területen helyenként neolitikus (alföldi vonaldíszes kerámia) és rézkori (hunyadi-halmi csoport, badeni kultúra) telepnyomokat találtunk.¹ E tény nehezíti a máig – legalábbis Európában biztosan – unikális példánynak tekinthető askos készítési idejének, ill. kulturális hovatarozásának meghatározását. Egyedi jellege mind tartalmi (kombinált ember-állat ábrázolás), mind formai jegyeiből adódik. A többnyire erősen stilizált dél- és középeurópai askosokhoz viszonyítva, a 14 cm magas és 17,5 cm hosszú tiszafüredi példány realiztikusabban utánozza egy pihenő madár testének körvonalait (1-2. ábra). A madár szárnyait bordák jelzik, kinyúló farkát négy lyuk töri át, amelyek – a nyakat áthidaló szalagfüllel – a minden bizonnyal kultikus edény felfüggesztését szolgálták (3. ábra). Ugyanakkor az askos felmagasodó, kihajló peremű nyakrésze (átmérője 6,5 cm) olyan stilizált emberfej ábrázolásnak fogható fel, amelyen a füleket, az orrot és a szemöldökívet plasztikusan, a szemeket benyomott pontokkal jelölték (4-5. ábra). Az ábrázolás lényegét kifejező motívumokon kívül, esetleg korra utaló, díszítés az edényen nincs.²

A neolitikumot követően, a Kárpát-medencén belül a plasztikus elemeket előtérbe állító arcábrázolás a későrézkorban tűnik fel a badeni kultúra Center-ben talált edényein.³ Miután Tiszafüreden szórványosan a badeni kultúra telepreszleteit is megtaláltuk, elméletileg felvetődhet az askos rézkorba keltezésének lehetősége is. Ezt az alábbi négy, különböző bizonyító erejű adattal lehet kizárni:

- az edény anyagának textúrája, ill. kidolgozása egyértelműen bronzkori jellegű;
- a badeni kultúrából ezideig askos nem ismert, és a madarábrázolás esetleges meglétére is csak egykét bizonytalan adat utal;

— a centeri edények és a tiszafüredi askos arcábrázolása között lényeges stílusbeli eltérések figyelhetők meg;

— végül, amint azt egy korábbi tanulmányunkban részletesen kifejtettük: a magyarországi középső bronzkor utolsó szakaszában (megközelítőleg i.e. 15. sz. második fele, i.e. 14. sz. első fele) a figurális művészetben egy olyan új ábrázolási stílus bontakozik ki, amelynek markáns vonása az emberi ill. állati testrészek erőteljes plasztikus megformálása.⁴ Főleg ez utóbbi és az alább még részletezendő adatok alapján — ha bizonyos értelemben provizórikusan is — a tiszafüredi askos készülési idejét az i.e. II. évezred közepére tehetjük.

A mediterraneumi őskor jellegzetes edényformája, az askos,⁵ az i.e. II. évezred elején, balkáni népcsoportok révén ill. közvetítésével honosodott meg újra a Kárpát-medencében.⁶ Ezt követően, a madarábrázolás e legelvontabb változatának jelenléte (amint a madár alakú edényeké és a madár alakú csörgőké is) évszázadokon át nyomomonkövethető területünkön. A Kárpát-medencében több mint 50, az i.e. II. évezred első felében készült askos ismert. Délkelet-európai előképeikhez csupán szerkezeti felépítésük hasonló, formájuk meglehetősen eltér azoktól. De ha csupán egymáshoz hasonlítjuk a Kárpát-medencei példányokat, akkor közöttük is több eltérést, mint formai azonosságot állapíthatunk meg. Korhoz köthető típusokról aligha beszélhetünk, legfeljebb valamely kultúra jellegzetes díszítőelemei figyelhetők meg egy-egy példányon (pl. Zók,⁷ Nagyrév,⁸ Tószeg⁹). A hatvani kultúra néhány azonos formájú, díszítetlen askosát leszámtva,¹⁰ a Kárpát-medencei példányok többsége egyedi jellegűnek tekinthető. Ezeket tudva nem meglepő, hogy a tiszafüredi askoshoz formailag igazán közelálló edényt nem találunk területünkön. Csupán a füzesabonyi telepről származó egyik askos érdemel több figyelmet, amelynek készítője a stilizált madár szemeit, vagy ha esetleg teriomorf ábrázolásnak tekintjük: emberi kebleket jelölt az edény elülső részén.¹¹ Egyébként a három pontból alkotott motívum — analógiái révén — korhatározó értékű, amely alapján az edény készítése az i.e. 15. századra tehető.

Miután a tiszafüredi edényszerű ember–madár szimbolikához egyidejű vagy megközelítőleg egykorú analógiát nem ismerünk, két egymástól és askosunktól is távolosó pontról kiindulva lehet folytatni vizsgálódásunkat. Kis-Ázsia, az Aegeikum és Délkelet-Európa neolit-chalkolit-bronzkori figurális művészetének sokezerre tehető emléke között ugyanis csak a Kárpát-medence és a Balkán korai neolitikumában fordulnak elő a tiszafüredihez hasonló edények (Felgyő¹², Vinča,¹³ Anzabegovo¹⁴). Ez az ábrázolásforma később eltűnik, vagy esetleg transzformálódva él tovább a többnyire szoborszerű ember- ill. madarábrázolások valamelyik későbbi változatában. Ennek nyomomonkövetésére — a szakirodalomban itt-ott fellelhető fikciókon kívül — tényszerű bizonyítékok nem állnak rendelkezésre.

Metodikailag indokoltnak tűnik a későbbi *ún. szíréne-ábrázolások* áttekintése, abban a reményben, hogy a velük foglalkozó feldolgozások talán visszanyúlnak e szimbolika esetleges távolabbi tartalmi-formai gyökereihez. Már a téma első jelentős kutatója, G. Weicker, a század elején írt munkáiban rámutatott arra, hogy a szírének — mint irodalmi hagyományok által befolyásolt képzeletbeli alakok tárgyi megjelenítése az i.e. 7. századtól tűnik fel különböző népek művészetében.¹⁵ Ezt a megállapítást lényegében alig módosította az elmúlt fél évszázad kutatása, mint ahogy az is egyértelműnek tűnik az újabb értékelések szerint,

hogy a szirének ismertté válásának alapfeltétele a homéroszi költemények megszületése volt, széleskörű elterjedésüket pedig a görögség keleti kapcsolatainak intenzívvé válása, majd a görög kolonizáció kiterjesztése segítette elő.¹⁶ Az i.e. 8. századtól a bronzedények rátéteként, terrakotta edényként ill. vázaképek jeleneteként feltűnő szirénszerű ábrázolások jelentéstartalmát illetően – kivéve az Odüsszeusz mondához kapcsolható vázaképeket – megoszlanak a vélemények. Részben ezzel magyarázható, hogy az ún. szirén-ábrázolások attribúcióját – más-más irányban ill. vallásszimbolikában keresve annak tartalmi-formai gyökereit – a kutatás egyértelműen máig nem tudta feloldani. Az idevonatkozó széleskörű polemizálás jelen esetben mellőzhető, legfeljebb azon feltevések érdemelnek említést, amelyek nem csupán Egyiptom felé orientálódnak, hanem számításba veszik a kis-ázsiai teriomorf ábrázolásokat is. Ezen a szalon elindulva térben ugyan messzire jutottunk, viszont igen keveset léphettünk az időben visszavezető úton. Nevezetesen: E. Terrace ÉNY-Iránból közöl két teriomorf edényt.¹⁷ Az egyik magángyűjteményből származó szórványlelet, a másikat Daylaman-ban találták – mások mellett – i.e. 1000–800 közé keltezhető bronzszobrocskák társaságában. Vitatható, hogy ez utóbbi egyszerű teriomorf ábrázolás, vagy pedig emberarcú (esetleg maszkkal ellátott?) madártestű edény. Mi inkább az utóbbira gondolunk, kiegészítve azzal, hogy A. Parrot a Louvre gyűjteményéből, hasonló fejrésszel ill. madárfarokkal ellátott – sírban talált – ún. ringvase-t közöl, szintén ÉNY-Iránból.¹⁸ És e ponton az edényszerű ember-madár szimbolika időben visszavezető szála, lehet hiányos ismereteink miatt, megszakad. Az ugyan valószínű, a Daylaman-i ábrázolás stilisztikai kapcsolatai ugyanúgy Szíria felé mutatnak, amint azt a ciprusi közép- és későbronzkor ún. madár (papagáj) fejű szobrocskáiról J. Karageorghis kimutatta.¹⁹ Ez utóbbiak ugyan kombinált ember-állat ábrázolások és időben jól kapcsolódnak témánkhoz, de nyilvánvaló, annak feloldásához tényleges támpontot nem adnak. Úgy véljük, miután évezredekken keresztül a madár képében ábrázolt istenség művészeti megjelenítése mindig az adott nép hiedelemvilágának és jelképrendszerének függvénye volt, kilátástalan kísérlet lenne ennek – részben még feltáratlan – kapcsolatait, transzformációit nyomunkísérni. Még akkor is, ha tudjuk, elméletileg nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy az ember-madár szimbolika egy része, függetlenül művészeti megjelenítésének jellegétől, azonos vagy hasonló gondolati tartalmat testesíthet meg.

Ezek után úgy tűnik, az egyetlen esetleges továbblépési lehetőség a tiszafüredi edény karakterisztikus jegyeinek külön-külön történő analízise lehet. Ornitomorf részéről a Kárpát-medencei bronzkori askosok rövid áttekintésekor már szóltunk. Az askos antropomorf részéhez kapcsolódóan viszont eddig csak arra utaltunk, hogy a Kárpát-medence i.e. 15–14. századi művészetében – valószínűleg konkrét helyi előzmények nélkül – előtérbe kerül az emberi és állati testrészek síkból kiemelt, plasztikus megjelenítése. Az új stílus – nevezhetjük így – egyik szép példája a Tószegről származó fejtörődék, amely feltehetőleg egy szobrocska része volt.²⁰ Területünkről hasonlókat nem ismerünk. Szintén Tószegen – hitelesen feltárt rétegből – került elő egy arcábrázolásos cserép, amely vagy ún. arcsodény, vagy antropomorf edény töredéke lehet.²¹ A szintén jól keltezhető teleprétegből származó mendei lelet viszont már egyértelműen – törje alapján harcost szimbolizáló – antropomorf edénynek nevezhető.²² Hasonló edényekhez tartozhattak azok a szintén Mendéről ill. Pákozdról, Igarról²³ és Duna-

újjvárosból²⁴ származó töredékek, amelyeken jól kivehető a plasztikus fegyver-ill. kézábrázolás. Mintegy zárójelbe téve, de figyelmet érdemel: korábban a bronzkori antropomorf edények egy ezeknél elvontabb változata volt ismert a Kárpát-medencében. Az iváncsai²⁵ és a hozzá hasonlóak az antropomorf ábrázolások egy jól elkülöníthető olyan vonalát képviselik, amely területünkön az i.e. 13. századig nyomonkövethető (Kunszentmárton,²⁶ Zagyvapálfalva²⁷). Mindebből következik, a centeri későrézkori és az általunk tárgyalt bronzkori antropomorf edények között semmiféle kapcsolatot nem lehet kimutatni. Más szavakkal: úgy tűnik, az antropomorf edények i.e. II. évezred közepére keltezhető csoportjának helyi hagyománya a Kárpát-medencében nem mutatható ki.

Lehetőségeink szerint áttekintve közeli és távolabbi területek leleteit, csupán Anatóliában találtunk olyan emlékeket, amelyek a mieinkhez hasonló ábrázolási stílus folyamatossá jelenlétét a korai bronzkortól az i.e. II. évezred közepéig bizonyítják. A beycesultani arcsosedénytöredéket a IVb rétegben találták, amelyet a S. Lloyd és J. Mellaart i.e. 1650–1550 közé keltez,²⁸ míg a szóbanforgó ábrázolásokkal szélesebb összefüggésben foglalkozó W. Lamb az Alaça Höyük-i és a Boğazköy-i töredékek készülési idejét i.e. 1500 körülre teszi.²⁹ Trója VI. városának késői rétegéből (i.e. 1400 körül) származó cserepén egy plasztikus, szétnyitott ujjakkal ábrázolt kéz látszik.³⁰ A lelet értékelői, a ciprusi Ágios Jakovosban feltárt bronzkori szentélyben talált hasonló kézábrázolásokon keresztül utalnak a szóhajóhető anatóliai (Boğazköy), szíriai és palesztíniai emlékekre.³¹ A mieinkkel egykorú, hasonló jellegű ábrázolásokat Görögországban nem találtunk, hiszen a stilisztikailag szóhajóhető tárgyak az imént említetteknél vagy sokkal korábbiak (pl. Hagios Irini, Keos szigetén)³² vagy pedig lényegesen fiatalabbak (pl. Karphi, Kréta szigetén).³³ Ugyanez mondható az i.e. III. évezredre keltezett bulgáriai kézábrázolásokról is (Nova Zagora, Ezero).³⁴

A pillanatnyi ismereteink szerint elsősorban Anatóliára korlátozódó – a mieinkkel egyidejű – antropomorf edények felsorolását csupán tényrögzítésnek tekintjük. A két távoli terület tisztán jelentkező kapcsolata nyilvánvalóan kizárt, de ezen túl sem valószínű, hogy bármely kultikus tartalmat hordozó bronzkori alkotás – mintegy tipikus tárggyá válva – csak művészi stílusjegyeinek megkedvelése és alkalmazása révén terjed el más területeken. Sok hasonló mellett, éppen az ellenkezőjére szolgál példaként az itt már más összefüggésben említett – többé-kevésbé azonos gondolati magba gyökerező – szirénszerű ábrázolások eltérő jellege pl. a görög, a kisázsiai és az etruszk művészetben.

A tiszafüredi askos lényege az, hogy kombinált ember-állat ábrázolás. Létrejötté viszont azt jelzi, hogy a Kárpát-medence bronzkori népei nemcsak elképzelni voltak képesek, hanem tárgyasítozott formában is meg tudták jeleníteni a maguk integrált kettős istenségét, vagy pedig: egy jelképpé szintetizálták egy adott istenség más-más funkciót betöltő, átváltozásra képes alakját. És úgy tűnik, a Kárpát-medencében nem csupán egy ilyen tárgy létezik. Talán nem tévedünk, ha kombinált ember-állat szimbólumnak tartjuk azt a dunaújjvárosi madár alakú edényt, amelynek alsó része emberi lábakat utánzó oltárnak határozható meg.³⁵ És lehetett éppen hasonló ábrázolás a Dárdán talált oltárka is, bár az eltűnt ember vagy állat szoborra csak a tetején megfigyelhető törésfelületek utalnak.³⁶ És provizórikusan ide sorolhatjuk a fűzesabonyi aszkoszt is.³⁷

Az ősrégészeti kutatás különböző népek társadalmi-gazdasági-szellemi kapcsolatainak felderítését ma is tárgyak, jelenségek kölcsönös meglétére vagy hiá-

nyára építi. Konkrét tárgy esetében, ha a megfelelő analógia hiányzik, csak közvetett adatokat lehet figyelembe venni. A mi esetünkben azt, hogy a kutatás által sokoldalúan bizonyítva és vitatva, az i.e. 16–15. században – többnyire áttételesen – számottevő görögországi és bizonyos Pontus-vidéki befolyás érte a Kárpát-medence népeit.³⁸ Ha ez – mint tudjuk – kimutatható változásokat eredményezett a településszerkezetben és a kultúrában, feltehetően hatással volt a hiedelemvilág és az ehhez kapcsolódó ábrázolóművészet alakulására is, esetleg kétféle módon: a fejlettségi szint általános emelkedése részeként; és részben ebből fakadóan, a fejlettebb népektől kisugárzó szellemi áramlatok magasabb szintű adaptálási készsége révén. Minden mást most mellőzve, e pontnál elég ha a starčevoi madár alakú edényen³⁹ és az orsovai ún. Bratpfanne-n⁴⁰ lévő bekarcolt jelképekre utalunk, amelyek krétai-mükénei előképeire D. Garašanin és Makkay J. hívta fel a figyelmet;⁴¹ és megemlíthetjük azokat a vattinai agyagtárgyakon lévő írásjeleket, amelyek kelet-mediterraneumi összefüggéseit nemrégiben A. Bartonek taglalta.⁴² A viszonylag biztosabb déli adatok alapján az orsovai és a vattinai tárgyak az i.e. 15. században készülhettek.

Az elmondottakat figyelembe véve, a tiszafüredi emberarcú askost (1-5. ábra) olyan helyi készítésű kultikus tárgynak határozzuk meg, amely az ie.15–14. század folyamán kialakult, új stílusjegyeket magánviselő Kárpát-medencei ábrázoló művészetben – konkrét formai előképek nélkül is – létrejöhetett. Viszont e művészet szellemi hátterének alakulásában, egyes stílusjegyeinek formálódásában az égei-anatóliai befolyás érvényesülése sokkal inkább valószínűsíthető, mint amennyire ennek lehetősége kizárható.

* * *

A tanulmány a Xanthi-ban 1981. október 4–10. között XI. Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit címmel megrendezett konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott változata. A konferencia előadásai a SYMPOSIA THRACICA 1982. című kiadványban jelentek volna meg. A nyolcvanas évek közepén a szerkesztők rendelkezésünkre bocsájtották munkánk különnyomatait, ennek alapján már több alkalommal idéztük a szóbanforgó tanulmányt az utóbbi években. Miután a SYMPOSIA TRACICA 1982. kötet máig nem jelent meg, a ritkaságnak számító tiszafüredi aszkosz feldolgozását, változatlan formában, szükségesnek láttuk e helyen ténylegesen publikálni. Az aszkosz stíluskörébe tartozó Kárpát-medencei emlékek számát legújabban egy törábrázolásos edény töredékeivel bővítettük (vö.: KOVÁCS, T., A face pot with dagger representation from Tószeg. *FolArch* 39/1988(81/92). – Tanulmányunk korrektúrája idején publikált Poroszlai I. (Százhalombatta–Földvár. In: *Bronzkori tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Kiállítása katalógus. Szolnok 1991. 60–61, 78–79. kép*) egy témánkhoz kötődő antropomorf edényt, amelynek vállán két, plasztikusan megformált emberi kéz látható. A lelet a százhalombattai telep legfelső – a magyarországi középső bronzkor zárószakaszába (koszideri periódus) keltezhető – szintjéből került felszínre.

Kovács Tibor

A SARKADI BRONZ SZOBROCSKA

KEMENCZEI Tibor

1983-ban a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya egy kis bronz szoborcskát vásárolt Bessenyei István tanártól. Ezt az eladó apja találta Sarkadon (Békés megye), a Bikajárási-kút nevű dűlőben. A lelőhelyen más lelet nem került a mezőgazdasági munkáknál a föld felszínére. Ezeket az adatokat teljesen hitelesnek fogadhatjuk el, mivel Bessenyei István más lelőhelyekről, saját maga gyűjtött leleteket is adott át a Múzeumnak, s a régészet iránt érdeklődő, a leletek jelentőségét ismerő embernek bizonyult.

A bronz szobrocska feje hátul legömbölyített, elől kissé ellapított. Két szemét enyhén ovális bemélyedések jelzik. Orra alig kiemelkedő, széles négy-szögalakú, száját egy vízszintes barázda alkotja. Nyaka hangsúlyozott, kerekátmetszetű. Melleit két kerek bütyökkel formálták meg. Bal karja köralakúra van hajlítva, keze a mellek alatt nyugszik. Jobb karja szögben megtörő, kezét a bal kéz alá fektették. Mindkét kezén bemélyedő vonalakkal jelezték az ujjakat. Bal lába egyenes, kissé hosszabb mint az enyhén meggörbített jobb láb. Talpai laposak, elől lefelé hajlók. Háta homorú, fenékrészét hangsúlyozottan formálták meg. A szobrocska önmagában nem áll meg, valamire fel lehetett erősítve. A felerősítés módjának nyoma azonban nem látszik. Világoszöld, egységes patina borítja, amely csak a fej felső részén, lábain kopott le. Hossza: 6,6, szélessége a karoknál 2,7 cm. Lelt. szám: 83.28.1 (1. kép).

A sarkadi bronz szobrocskával együtt más leleteket nem találtak, így korát csak a más, hasonló emberfigurák alapján állapíthatjuk meg. A Kárpát-medencében a bronzkori művészet a jelenlegi adatok alapján bronzból csak állatalakokat formált meg, a legkorábbi bronz ember szobrocskák innen a korai vaskor időszakából származnak. Ebben az időszakban tehát ezek az alkotások nem a korábbi hagyományok folytatását jelentették az itt élt népcsoportok művészetében, hanem új, más területről idekerült jelenségeként értékelendők.

A legtöbb koravaskori bronz szobrocska a Kárpát-medencében a Dunától nyugatra, a hallstatti kultúra területén került elő. A Somlóhegyen talált figura fején edényt vivő nőt formáz meg.¹ Ez az ábrázolásmód a Görög-félszigetről

¹ Darnay 1913, 410., 1. 2. kép; MRT 1970, 203., 61. kép 2; Aigner Foresti 1980, 7. t. 3; Patek 1982–83, 326., 22. t. 7.

1. ábra — Abb. 1. Sarkad (Békés megye)

vagy Itália területéről juthatott a Dunántúlra, Alsó-Ausztria területére.² Emlékei között tartozik a Stettwegen talált bronz kultikus kocsimoddellen lévő szoborcsoport központi alakja is. Ennek korát az i. e. 7. századra adták meg.³ Egy másik, edényt vivő nő bronz szobrocskája Velemről származik, de az az edényt két kezében, maga előtt tartja.⁴ A legtöbb hasonló ábrázolást a Közép-itáliai, keletalpi i. e. 8. század végi, 7. századi emléanyag tartalmazza,⁵ így a velemi darab mintaképe ezekről a területekről származhat.

Közép-itáliai, piceumi műhelyek stílusában készült két Nyergesújfalun előkerült bronz illetve ólom szobrocska. Egyik torquest visel a nyakán, karjait előre nyújtja. A másik hiányos, karjai, lábai csonkák. Formájuk tehát eltér a sarkadi szobrocskától. Koruk az i. e. 6. század.⁶

A Kárpát-medence nyugati felében előkerült többi koravaskori bronz szobrocska (Százhalombatta: kettős kürtöt fújó férfialak;⁷ Zsámbék: férfi figurája;⁸ Sümeg, Székesfehérvár: lovas szobrocskák;⁹ Liptószentiván/Liptovský Ján; Máriacsanak/Vel'ká Lovce; Nyitra/Nitra vidéke: férfi és nő szobrocskák¹⁰) megformálásuk módjában a legközelebb a keleti hallstatti kultúra bronz kisplasztikájához állnak. A Dunától keletről eddig egyetlen ilyen férfi bronz szobrocska ismert. Ezt Péren (Pir) találták.¹¹ Közülük azonban egyik sem hasonlítható a sarkadi darabhoz. Méginkább különböznek tőle a Keszthely-Dobogón és Somlóhegyen talált sematikusan megformált, lapos, kiterjesztett karú, lábú bronz emberfigurák, amelyek az i. e. 4. században itáliai, umbriai műhelyekben készülhettek.¹²

A felsorolt, között darabokon kívül van még egy olyan férfi bronz szobrocska a Nemzeti Múzeum gyűjteményében, amely a keleti hallstatti kultúra bronz kisplasztikái közé tartozik. Ez eredetileg a Fleißig gyűjtemény része volt, majd később megvásárolta a Nemzeti Múzeum. Az Adattárban lévő fénykép-negatívján lelőhelyként „állítólag Élesd” van feltüntetve. Élesd nevű helység kettő van a Kárpát-medencében. Az egyik Mohács város része, a másik önálló község a Dél-Alföldön (Aleşd, Románia, Bihar). A bronz szobrocska stílusa annyira hasonlít a stettwegi bronz kocsimoddellen álló figurákhoz,¹³ hogy inkább

² Kossack 1954, 59–60.

³ Schmid 1934, 29.; Modrijan 1974–77, 97.

⁴ Miske 1908, 266., a–c kép; Aigner Foresti 1980, 19. t. 4; Patek 1982–83, 326., 22. t. 8

⁵ Kossack 1954, 60.

⁶ Szabó 1982, 230–233., 12–17, 19, 22–23. kép.

⁷ Mozsolics 1954, 165., 42. t. 3a–b; Aigner Foresti 1980, 7. t. 4; Patek 1982–83, 326., 22. t. 9.

⁸ Szántó 1951, 43; Patek 1983–83, 326., 22. t. 5.

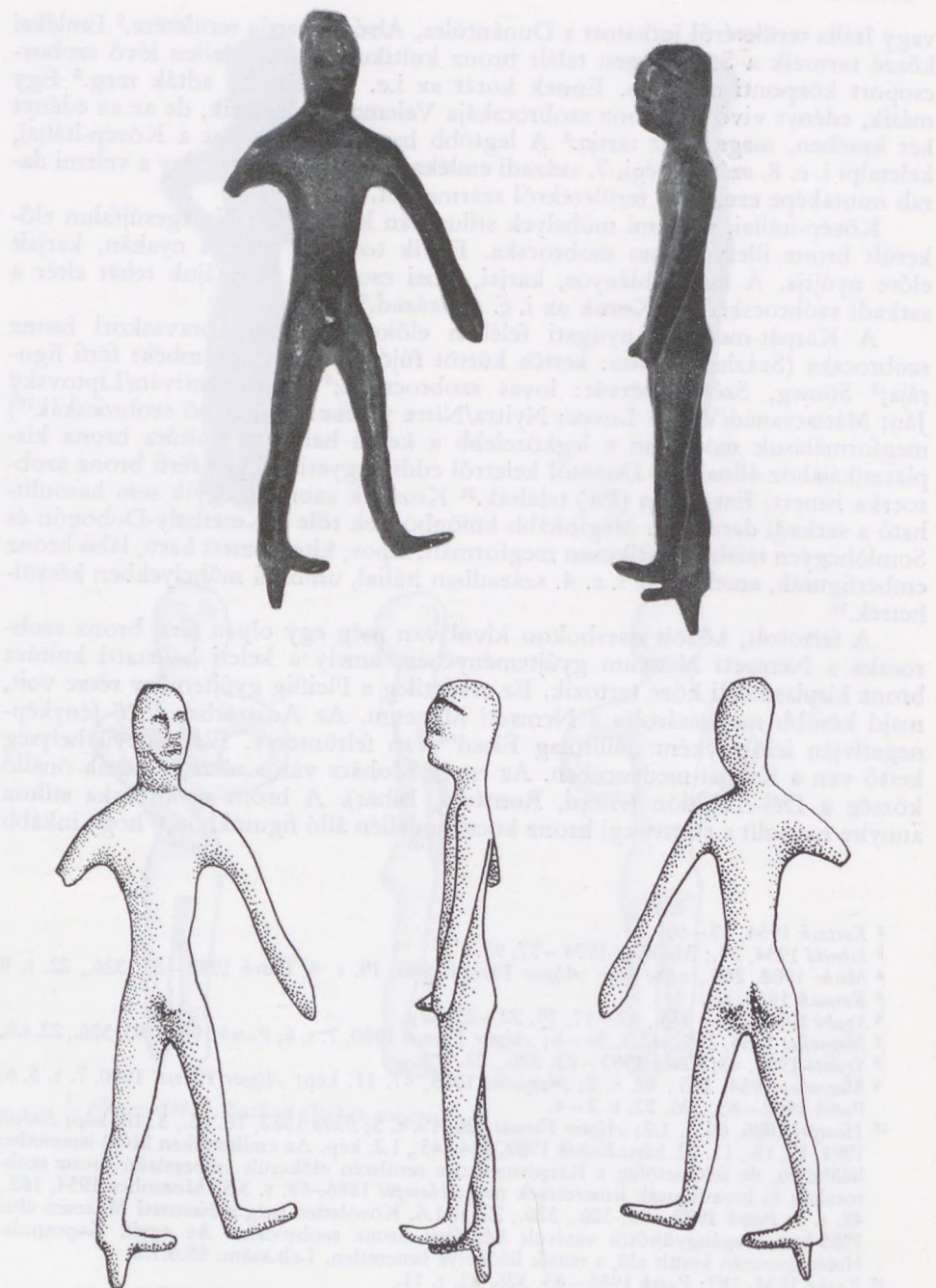
⁹ Mozsolics 1954, 165., 42. t. 2; Mozsolics 1955, 47. 11. kép; Aigner Foresti 1980, 7. t. 5. 6; Patek 1982–83, 326. 22. t. 2–4.

¹⁰ Hampel 1886, 69. t. 1.2; Aigner Foresti 180, 19. t. 5; Pieta 1982, 16. 26., 5. 18. kép; Kolník 1981, 17. 18., 11. 12. kép; Kolník 1982, 244.245., 1.2. kép. Az említetteken kívül ismeretlen lelőhelyű, de feltehetőleg a Kárpát-medence területén előkerült emberalakú bronz szobrocskák és lovasfigurák ismereteseek még: Hampel 1886, 69. t. 3.5; Mozsolics 1954, 165., 42. t. 1; Patek 1982–83, 326., 326., 22. t. 1.6. Közöletlen még a Nemzeti Múzeum által 1985-ben magángyűjtőtől vásárolt két férfi bronz szobrocska. Az egyik Kapospula-Heténypusztán került elő, a másik lelőhelye ismeretlen. Lelt.szám: 85.6.1.2.

¹¹ Roska 1934, 187; Patek 1982–83, 326. 22. t. 11.

¹² Horváth 1972, 76–77. 79; Patek 1982–83, 330., 26. t. 2.3; Szabó 1972, 389.

¹³ Schmid 1934.

2. ábra – Abb. 2. „Élesd” (Mohács ?).

a hallstatti kultúra elterjedésterületén lehetett a lelőhelye, azaz a Dunától nyugatra fekvő Mohács-Élesden. Ez a figura álló férfialakot ábrázol. Feje tojásdad alakú, hátul lapított, haját elől függőleges vonalak jelzik. Szemét két beütött kör alkotja, orra kiemelkedő, száját, állát vízszintes vonallal mintázták meg. Jobb karja ferdén elálló, keze ellapított. Másik karjának csak felső csontja van meg. Phallosát kis, hegyes végű bütyök mutatja. Lábai szétállók, mindkettő hátul, alsó harmadában kidomborodó. Jobb lába hosszabb, talpán hegyes, valószínűleg a felerősítésre szolgáló bütyök van. A rövidebb bal lábának a talpa egyenes. Hossza 9,6 cm, szélessége a karjainál 4,6 cm, lábainál 3,2 cm. Lelt. szám: 12.1950.70 (2. kép). Készítésének ideje a strettwegi hasonló figurák alapján az i. e. 7. század lehet. Hozzá hasonló darabot Magyarország területéről, ismeretlen lelőhelyről ismerünk még.¹⁴

A fentebb felsorolt, a Kárpát-medencéből származó koravaskori bronz emberfigurától különbözik a sarkadi darab megformálásának stílusa. Hasonló, a mellkasra, derékra hajlított kezű emberalakú szobrocskákat először Elő-Ázsiában készítettek az i. e. 3 évezredben.¹⁵ Az elő-ázsiai műhelyektől vehette át a kaukázusi fémművesség az ilyen kéztartású bronz emberszobrocskák készítését. Ezek egyrésze a kobáni kultúra emlékanyagában található meg, s az i. e. 1. évezred első századaira keltezhető.¹⁶ ÉNy-Irán területén a Tepe Sialk B temető leleteit említhetjük meg ebből a korból. Ennek a temetőnek a 7. és 74. sírjából előkerült nőszobrocskák egészen közeli párhuzamai a sarkadi darabnak.¹⁷ A temetőt az i. e. 8. századra keltezték.¹⁸ Leletanyagában vannak olyan tárgyak is, amelyekhez hasonlóak a Kárpát-medencében is előfordulnak. Ilyenek a 75. sírből előkerült háromlyukas bronzzabla oldaltagok és karikás fülű szíjelosztók, amelyek használata a Kaukázuson, az Észak-pontusi régió át egészen Közép-Európáig elterjedt.¹⁹

Az előázsiai eredetű, embert ábrázoló kisplasztikának a Kaukázuson túra való elkerülésének lehetőségére az Észak-Európában előkerült bronz szobrocskával kapcsolatban utalt a kutatás. Eszerint az erdős-sztyeppevidék folyórendszeréhez kapcsolódó útvonalak mentén került el ezek készítésének szokása messze északnyugatra.²⁰ Ha figyelembe vesszük a Kárpát-medencétől északra előkerült „kimmer” stílusú leleteket,²¹ úgy ezt a feltevést elfogadhatónak vélhetjük. Hasonló keleti típusú fémtárgyak (lószerszármazat, fegyverek, ékszerek) előkerültek a Kárpát-medencében is,²² amelyek előképei azonban nyilvánvalóan más útvonalon jutottak oda.

Előázsiaián, a Kaukázus térségén kívül Észak-, Közép-Itália területéről is ismertek az i. e. 7–6. századi emlékanyagból mellre, derékra tett kezekkel meg-

¹⁴ Hampel 1886, 69. t. 3.

¹⁵ Schaeffer 1948, 446., 33. kép, 451.; Braun-Holzinger 1984, 6. 451.

¹⁶ Tallgren 1930, 53–55., 4. t. 2.3; Markovin 1986, 94., 12. kép 1–23.

¹⁷ Ghirshman 1939, 27. t. 2, 52. t. 582; Schaeffer 1948, 252. t. 25, 255. t. 19.

¹⁸ Boehmer 1965, 803; Ghirshman 1974–77, 49; Medveskaja 1986, 89.

¹⁹ Hüttel 1981, 33–35.

²⁰ Kühn 1954, 107–108., 66. t.; Radlich 1968, 65.

²¹ Bukowski 1976, 160–162.

²² Gallus-Horváth 1939; Harmatta 1946–48, 79–132; Bouzek 1983, 177–231; Kemenczei 1988, 65–81.

formált emberalakú bronz szobrocskák.²³ Azoknak formai jegyei azonban eltérnek a sarkadi figuráétól, így nem egy stíluskör alkotásainak minősíthetjük őket. Az ábrázolás végső soron előázsiai eredetű, s az egymástól távol fekvő területeken, hosszú évszázadokon át tartó ismerete azonos gyökerű szellemi, kultikus háttérre vezethető vissza. A kérdés az, hogy a magyar Alföldre honnan és melyik korban juthatott el ennek a kultusznak szoborban való megjelenítésének gondolata.

A sarkadi bronz szobrocska stílusában az előázsiai-kaukázusi műhelyek hasonló figuráihoz áll legközelebb, így a legvalószínűbb, hogy azok mintájára készült. Amikor a Kaukázus térségéből, az Észak-Pontus vidékéről fémtárgyak eljuthattak a Kárpát-medencébe, az egyedül az i. e. 8. század lehetett. Arra, hogy ebben a korban a Transzkaukázus, Kaukázus térségét szoros kapcsolatok fűzték távoli, északnyugati területekhez bizonyítják a Dnyeper mentén talált kaukázusi típusú edények, lószerszámdíszek, bronzöv,²⁴ a Dnyeszter menti Michalkowon előkerült aranyakincs,²⁵ az erdélyi Boarta/Mihályfalván előkerült szárnyas aranygyöngyök, az ördöngösfüzesi/Fizeşu Ghirlei-i és a Mártonhegy/Şomartin-i leletekben lévő előázsiai típusú bronzcsészek, a Duna–Tisza vidékéről származó Besenyszög-fokorui aranykincs diadémája, a Budapest-angyalföldi bordázott aranytálka, a Pusztægres-pusztahatvani szárnyas aranygyöngyök.²⁶ Kétségtelenül keleti mintaképei voltak a kárpát-medencei koravaskor eleji leletanyagban lévő különböző formájú bronz zabláknak, szíjelosztóknak, lófej alakú bronz jogaroknak, töröknek.²⁷ Bizonyosnak vehető tehát, hogy az i. e. 8. században a Kárpát-medence, s az attól keletre fekvő területek között voltak olyan kapcsolatok, amelyek révén eljuthatott ide az a példakép, amely a sarkadi bronz szobrocska megmintázására ösztönzött. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Tepe Sialk B temetőben ilyen bronz figurák és a kárpátmedencei leletekhez hasonló lószerszámmat egyaránt előkerült, úgy joggal állapíthatjuk meg, hogy a sarkadi bronz szobrocska előképe keleti eredetű volt, hasonlóan azokhoz a keleti eredetű, ún. kimmer típusú fémtárgyakhoz, mint amilyeneket a magyar Alföldön készítettek.

Meg kell még említeni, hogy az Alföldről még egy olyan bronz szobrocska ismeretes, amelynek karjai meg vannak hajlítva, s kezei a derekán nyugszanak. Ennek lelőhelye Tápiófarmos (ma Farmos, Pest megye). Sajnos a figura elveszett, így leírását csak a fennmaradt fénykép alapján adhatjuk meg. Eszerint a feje gömbalakú, a két szemet nagy kerek bemélyedések, az orrot kis bütyök, a száját vízszintes vonal jelzi. Hosszú nyakán bütyökkel tagolt torquest visel. Két karja fülszerűen van meghajlítva, kezei oldalt, a derekán vannak. Phallosát hangsúlyo-

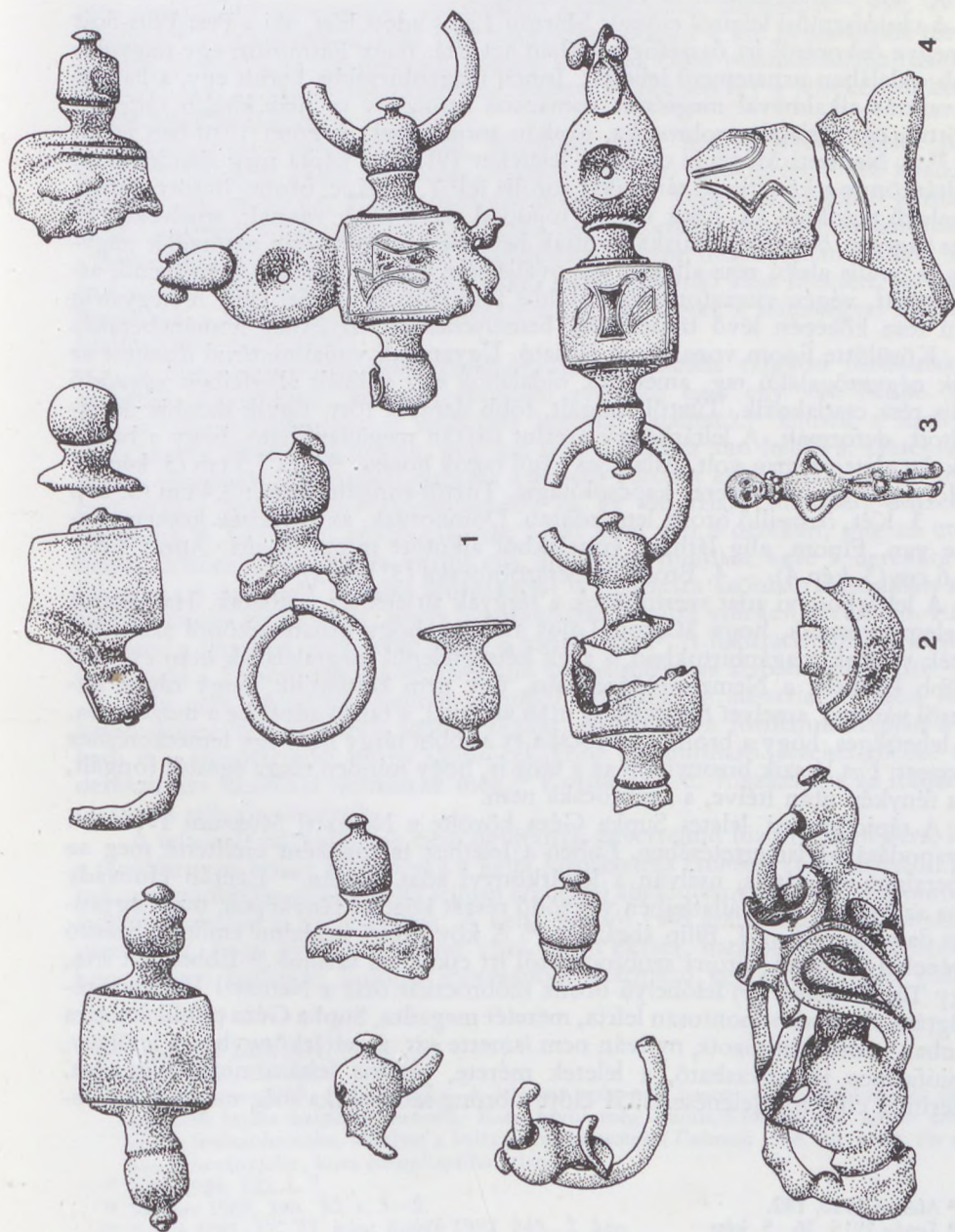
²³ Hencken 1968, 351., 349. kép k; Lollini 1976, 132. 7. kép, 174., 23. kép; Aigner Foresti 1980, 8. t. 4, 19. t. 6.7; Zampieri 1986, 39., 1. kép, 40., 2. kép, 58., 13. kép; Guida 1989, 24., 2. kép, 28. 4., kép.

²⁴ Terenožkin 1976, 34., 8. kép; Belgorod, 71., 37. kép 1.2; Žabotin, 74., 40. kép 1; Zalevkin, 81., 46. kép; Pogrovcev; Korpanenko-Gupalo 1984, 49., 9. kép 46, 51., 11. kép 6–9; Kvitki.

²⁵ Hadaczek 1904; Kossack 1987, 39–40.

²⁶ Nestor 1934, 175. 1–3. kép; Boarta; Petrescu-Dimbovița 1977, 346. t. 16, 361. t. 1.2; Howes Smith 1986, 29–30; Fizeşu Ghirlei, Şomartin; Harmatta 1946–48, 17–20. t.: Besenyszög-Fokoru; Tompa 1928, 54. 2.t. 4; Budapest-Angyalföld; Mozsolics 1972, 289., 1. kép; Pusztægres–Pusztahatvan.

²⁷ Lásd 22. jegyzet

3. ábra - Abb. 3. Tápiófarnos (Farnos, Pest megye).

zottan ábrázolták. Lábai egyenesek, térdein két bütyök van, talpai laposak. Hossza: 4,7 cm. Leltári száma: 16.1913.2 (3. kép 3).

A tápiófarmosi leletről először Márton Lajos adott hírt, aki a Pest-Pilis-Solt vármegye őskoráról írt összefoglalásában azt írta, hogy Farnoson egy nagyobb domb oldalában urnatemető lehetett. Innen magánbirtokba került egy, a halott-hamvasztás alkalmával megsérült zománcos bronz öv és más kisebb tárgyak, közöttük egy Priapus szobrocska, nyakán torquesszel. A kötet 1910-ben jelent meg.²⁸ A Nemzeti Múzeum ezeket a leleteket 1913-ban kapta meg ajándékként. A leltárkönyv a következő tárgyakat sorolja fel: 1. Övlánc, bronz, öntött. Négy-szög alakú tagokból áll. Ezek végein tojásdad alakú fülek vannak, amelyekbe az egyes tagokat összefogó karikák voltak befűzve. A lánc egyik zárótagját négyszög és ovális alakú rész alkotja. Az ovális rész közepe kereken bemélyedő, átlukasztott, végén visszaforduló, bütykös fülű stilizált állatfej van. A négyszög alakú rész közepén lévő trapézalakú bemélyedésben eredetileg zománcherakás volt. Körülötte finom vonalminta látható. Ugyancsak vonalmintával díszített az egyik négyszög alakú tag, amelynek oldalához egy stilizált állatfejben végződő ovális rész csatlakozik. Tűztől rongált, több darabra tört. Egyik darabja összehajlított, deformált. A leltárkönyv szerint tisztán megállapítható, hogy a bronz burkolat alatt vasmag volt. Állatfejes végű tagok hossza: 9,7 és 7,3 cm (3. kép 1). 2. Hólyagos bronz lábperec kapcsolótagja. Tűztől rongált. Átm.: 3,4 cm (3. kép 2). – 3. Két, összeillő bronz lemezdarab. Domborúak, az egyiknek keskeny pereme van. Finom, alig látható vonalakból alkotott minta díszíti. Átm.: 4,8 × 5,6 cm (3. kép 4). – 4. Bronz emberszobrocska (3. kép 3).

A leltárkönyvi adat szerint ezek a tárgyak sírlethez tartoztak. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy Márton Lajos azt írta, hogy urnatemetőből származó leletek vannak magánbirtokban, s ezek kétségtelenül megtalálásuk után évekkel később kerültek a Nemzeti Múzeumba, úgy nem állíthatjuk, hogy olyan sírleletről van szó, amelyet megtalálása után azonnal, a találó adott be a múzeumba. Így lehetséges, hogy a bronz szobrocska és a többi tárgy nem egy temetkezéshez tartozott. Ezt látszik bizonyítani az a tény is, hogy minden tárgy égéstől rongált, de a fénykép után ítélve, a szobrocska nem.

A tápiófarmosi leletet Supka Géza közölte a Nemzeti Múzeum 1913. évi gyarapodásának ismertetésében. Ebben a lelethez tartozóként említette meg az emberalakú figurát is, nyilván a leltárkönyvi adat alapján.²⁹ Ezután Hunyady Ilona az övlánc egyik állatfejben végződő részét közölte fényképen, majd ugyan-ezen darabot rajzon J. Filip ábrázolta.³⁰ A következő irodalmi említést Szántó Imrének a zsámbéki bronz szobrocskáról írt cikkében találjuk.³¹ Ebben azt írta, hogy Tápiószomos (?) lelőhelyű bronz szobrocskát őriz a Nemzeti Múzeum régiségtára. A darabot pontosan leírta, méretét megadta, Supka Géza publikációjára azonban nem hivatkozott, nyilván nem ismerte azt. A leltárkönyvben a lelőhely, Tápiófarmos jól olvasható, a leletek mérete, pontos leírása nincs megadva. Eszerint a cikk megjelenése, 1951 előtt a bronz szobrocska még megvolt az Ős-

²⁸ Márton 1910, 182.

²⁹ Supka 1915, 26., 5. kép

³⁰ Hunyady 1942, 35. t. 1; Filip 1956, 169., 51. kép 7.

³¹ Szántó 1951, 43., 8. jegyzet

régészeti Gyűjteményben, különben Szántó I. nem tudta volna leírni, lemérni azt. A Tápiószomos (?) lelőhely feltehetőleg a mellette vagy rajta lévő felirat téves olvasatából következik. Az Őskori Gyűjtemény anyagának 1958. évi revíziójánál a tápiófarmosi lelet már hiányzott, csupán a két bronzlemez töredék (3. kép 4) volt meg. Megmaradt viszont a Supka Géza publikációjában szereplő fénykép 18×24 cm-es üvegnegatívja. Ebben a cikkben így a fényképről készült rajzot közölhetjük le.

A tápiófarmosihoz hasonló, állatfejes díszű magyarországi kelta bronz övekről Stanczik Ilona és Vaday Andrea adott jó áttekintést.³² Az ilyen, ún. magyar típusú öveket a kelta fémművesség a La Tène kor középső periódusa idején készítette.³³ Ha a bronz szobrocska együtt került volna elő Tápiófarmoson a bronz övvel, úgy korát ennek megfelelően lehetne megállapítani. Mivel azonban az egy sírlelethez való tartozásukra hitelt érdemlő adat nincsen, az emberfigurának a kelta korra való keltezésének lehetőségére a stílusjegyei alapján is bizonyítékot kell találni.

A kárpát-medencei kelta emléanyagban többféle tárgyon fordulnak elő emberfej ábrázolások, bronz szobrocska azonban csak egy van benne. Ez a Malaja Begañ/Kisbégányon előkerült leletben található.³⁴ Ennek a figurának jobb keze a derekán nyugszik, míg bal keze a fejéhez van hajlítva. Derékra tett kézzel megmintázott emberfigurákat a Közép-európai kelta leletek közül még a csehországi Stradovice-i oppidumból³⁵ és az ausztriai Gutenberg-Balzersből ismerünk.³⁶ Az előbbi szobrocskának a bal keze van a derekán, míg az utóbbi helyen három olyan figura került elő, amelynek mindkét keze a derekára van fektetve. A hallstatti kultúra időszakából is ismeretes azonban hasonlóan megformált bronz szobrocska, amely Szlovákiában, Nyitra vidékén került elő. Ennek bal keze a derekán, jobb keze pedig a mellén van.³⁷ A hallstatti kultúra kisplasztikái közé a koncentrikus körökből álló szemábrázolása alapján sorolható.

Bár nem bronzból, hanem ólomból öntötték az ausztriai Frögön feltárt halomsírmezőből előkerült szobrocskákat, egyrésztük a formájuk alapján a sarkadi és a tápiófarmosi bronz szobrocskákhoz hasonlítható. Ezeket mellre vagy derékra tett kezekkel mintázták meg.³⁸ Koruk az i. e. 7. század, s az itáliai kisplasztika stílusát tükrözik.

A felsorolt párhuzamok nem nyújtanak egyértelmű bizonyítékot arra, hogy a tápiófarmosi bronz szobrocska a kelta kisplasztika emlékei közé tartozik. Fejének megmintázása eltér a kelta stílusú emberfej ábrázolásoktól, de ez a szobrocska stilizált voltából is következhet. A kelta korból való származása mellett szólhat viszont az, hogy nyakán torquest visel. Ilyen ékszer, hatalmi jelvény azonban a koravaskori hallstatti kultúra időszakából származó egyik, korábban említett

³² Stanczik-Vadai 1971, 7–27.

³³ Szabó 1989, 29–30.

³⁴ Sova-Gmitrov 1958, 134., 3. kép. A lelethez még egy bronz vadkanszobrocska és egy egyszerű bronz karperec tartozik. Ezen kívül még Batina/Kiskőszegen került elő egy bronz férfiszobrocska, amelyet a kelta korra kelteztek (Todorović 1968, 26. t. 4). Ez azonban szórványlelet, kora megállapíthatatlan.

³⁵ Filip 1956, 125. t. 7.

³⁶ Merhart 1969, 396., 53. t. 3–5.

³⁷ Kolník 1981, 17., 11. kép; Kolník 1982, 245., 2. kép.

³⁸ Modrián 1956, 101., 3. kép 1.2, 102., 4. kép 1.3.

nyergesújfalui szobrocskán is látható. Arról tehát, hogy a tápiófarmosi szobrocskát a kelta emlékanyagba soroljuk be, egyedül az tanúskodhat, hogy feltehetőleg egy kelta temető területén került a napvilágra. Bár a figura kéztartása hasonlít a sarkadi szobrocskáéhoz, a két leletet mégsem tarthatjuk egykorúnak. Míg a sarkadi darab az előázsiái-kaukázusi bronz figurákkal vethető össze, addig a tápiófarmosi szobrocska stílusjegyei a koravaskori Közép-, Észak-itáliai, a keletalpi hallstatti kultúra kisplasztikájának felelnek meg, amelynek formakészletéből a kelta művészet is merített.³⁹

³⁹ Déchelette 1927, 806–811.

IRODALOM

- AIGNER FORESTI 1980. *Aigner Foresti, L.* Der Ostalpenraum und Italien: Ihre kulturellen Beziehungen im Spiegel der anthropomorphen Kleinplastik aus Bronze des 7. Jhs. v. Chr. Firenze 1980.
- BOEHMER 1965. *Boehmer, R. M.* Zur Datierung der Nekropole B von Tepe Sialk. AA 1965, 802–822.
- BOUZEK 1983. *Bouzek, J.* Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem. SbNM 37 (1983) 177–231.
- BRAUN-HOLZINGER 1984. *Braun-Holzinger, E. A.* Figürlichen Bronzen aus Mesopotamien. PBF I, 4, 1984.
- BUKOWSKI 1976. *Bukowski, Z.* Elementy wschodnie w kulturze l'uzyckiej u schyl'ku epok brazu. Warszawa 1976.
- DARNYAI 1913. *Darnyai, K.* Somlyói bronzszobrocska a régebbi vaskorból. ArchÉrt 33 (1913) 408–411.
- DÉCHELETTE 1927. *Déchelette, J.* Manuel archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine. IV. Paris 1927.
- FILIP 1956. *Filip, J.* Keltové v střední Evropě. Praha 1956.
- GALLUS/HORVÁTH 1939. *Gallus, S. – Horváth, T.* Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Budapest 1939.
- GHIRSHMAN 1939. *Ghirshman, R.* Fouilles de Sialk. Prés de Kashan 1933, 1934, 1937. Paris 1939.
- GHIRSHMAN 1974–77. *Ghirshman, R.* A propos de la nécropole B de Sialk. IPEK 24 (1974–77) 41–49.
- GUIDA 1989. *Guida, P. C.* I bronzetti friulani a figura umana tra protostoria ed età della romanizzazione. Cataloghi monografie archeologiche dei civici musei di Udine. Roma 1989.
- HADACZEK 1904. *Hadaczek, K.* Złote skarby Michałkowskie. Krakow 1904.
- HAMPEL 1886. *Hampel, J.* A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. Budapest 1886.
- HARMATTA 1946–48. *Harmatta, J.* Le problème cimmerien. ArchÉrt 1946–48 79–132.
- HENCKEN 1968. *Hencken, H.* Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans. Cambridge Mass 1968.
- HORVÁTH 1972. *Horváth, L.* Koravaskori bronz szobrocska Keszthely-Dobogóról. VMMK 11 (1972) 75–83.
- HOWES SMITH 1986. *Howes Smith, P. H. G.* A Study of 9th–7th century Metal Bowles from Western Asia. IrAnt 21 (1986) 1–88.
- HUNYADY 1942–44. *Hunyady, I.* Kelták a Kárpátmedencében. Budapest 1942–44.
- HÜTTEL 1981. *Hüttel, H. G.* Riemenbesatz vom Typ Arzan. Eine „kimmerische“ Leitform. Beitr. zur Allg. u. Vergl. Arch. 3 (1981) 29–44.
- KEMENCZEI 1988. *Kemenczei, T.* Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. ActaArchHung 40 (1988) 65–81.
- KOLNIK 1981. *Kolnik, T.* Staroveké plastika. Bratislava 1981.
- KOLNIK 1982. *Kolnik, T.* Zur Stellung der Slowakei in Süd-Nord-Beziehungen (von der ausgehenden Hallstattzeit bis zum Ende der römischen Kaiserzeit). Savaria 16 (1982) 243–263.
- KOSSACK 1954. *Kossack, G.* Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin 1954.
- KOSSACK 1987. *Kossack, G.* Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Skythika. Bayer. Abhandl. 88 (1987) 24–86.

- KOVPANENKO/GUPALO 1984. *Kovpanenko, G. T. – Gupalo, D. G.* Pogrebenie vojna u s. Kvitki v Porose. In: Vooruženie skifov i sarmatov. Kiev 1984. 39 – 58.
- KÜHN 1954. *Kühn, H.* Die Kunst Alteuropas. Stuttgart 1954.
- LOLLINI 1976. *Lollini, D. G.* La civiltà Picena. In: Popoli e civiltà dell'Italia antica. V. 107 – 181. Roma 1976.
- MARKOVIN 1986. *Markovin, V. I.* Kul'tovaja plastika Kavkaza. In: Novoje v archeologii Severnogo Kavkaza. 74 – 124. Moskva 1986.
- MÁRTON 1910. *Márton, L.* A vármegye őskora. In: Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt Vármegye. Budapest 1910.
- MEDVEDSKAJA 1986. *Medvedskaja, I. N.* A Study on the Chronological Parallels between the Greek Geometric Style and Sialk B Painted Pottery. *IrAnt* 21 (1986) 89 – 120.
- MERHART 1969. *Merhart, v. G.* Vor- und frühgeschichtliche Funde von Gutenberg-Balzars II. Die figürlichen Bronzen. In: Hallstatt und Italien. 386 – 398. Mainz 1969.
- MISKE 1908. *Miske, K.* Egy őskori bronz szobrocskáról. *ArchÉrt* 28 (1908) 266 – 268.
- MODRIJAN 1950. *Modrijan, W.* Die figurale Bleiplastik von Frög. *Carinthia* 140 (1950) 91 – 120.
- MODRIJAN 1974 – 77. *Modrijan, W.* Der Kultwagen von Strettweg. *IPEK* 24 (1974 – 77) 91 – 97.
- MOZSOLICS 1954. *Mozsolics, A.* Adatok a magyarországi hallstattkori kispasztikához. *ArchÉrt* 81 (1954) 165 – 167.
- MOZSOLICS 1955. *Mozsolics, A.* Neuere hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. *ActaArchHung* 5 (1955) 35 – 54.
- MOZSOLICS 1972. *Mozsolics, A.* Der Goldfund von Pusztacreges – Pusztahatvan. *ActaAntHung* 25 (1972) 289 – 207.
- NESTOR 1924. *Nestor, I.* Ein thrako-kimmerischer Hortfund aus Rumänien. *ESA* 8 (1924) 174 – 186.
- MRT 1970. Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye, demecseri és sümegi járás. 3 (1970). Budapest.
- PATEK 1982 – 83. *Patek, E.* Die nordosttransdanubische Hallstattgruppe: ein Überblick. *MittArchInst* 12 – 13 (1982 – 83) 59 – 84.
- PETRESCU-DÎMBOVITA 1977. *Petrescu-Dîmbovița, M.* Depozitele de bronzuri din România. București 1977.
- PIETA 1982. *Pieta, K.* Umenie doby železnej. Bratislava 1982.
- REDLICH 1968. *Redlich, C.* Über die Herkunft figürlicher Darstellungen in der nordischen Bronzezeit. In: Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. 54 – 85. Berlin 1968.
- ROSKA 1934. *Roska, M.* Die frühbronzezeitliche Bronzefigur von Pér. *ESA* 9 (1934) 187 – 190.
- SCHAEFFER 1948. *Schaeffer, C. F. A.* Stagraphie comparée et chronologie a l'Asie occidentale. London 1948.
- SCHMID 1934. *Schmid, W.* Der Kultwagen von Strettweg. Leipzig 1934.
- SOVA-GMITROV 1958. *Sova-Gmitrov, P.* Nové laténska nálezky na Zakarpatskoj Ukrajině. *SlA* 6 (1958) 131 – 137.
- SUPKA 1915. *Supka, G.* Bericht vom Jahre 1913 über die Erwerbungen des Ungarischen Nationalmuseums (Archäologische Abteilung). *AA* 1915, 17 – 50.
- STANCZIK/VADAY 1971. *Stanczik, I. – Vaday, A.* Keltische Bronzegürtel „ungarischen“ Typs im Karpatenbecken. *FolArch* 22 (1971) 7 – 27.
- SZABÓ 1972. *Szabó, M.* Celtic Art and History in the Carpathian Basin. *ActaArchHung* 24 (1972) 385 – 393.
- SZABÓ 1982. *Szabó, M.* Rapports entre Picenum et l'Europe extra-méditerranéenne a l'age du fer. *Savaria* 16 (1982) 223 – 241.
- SZABÓ 1989. *Szabó, M.* Contribution au problème du style plastique laténien dans la cuvette des Karpates. *ActaArchHung* 41 (1989) 17 – 32.
- SZÁNTÓ 1951. *Szántó, I.* Phallikus bronzszobrocska Zsámbékról (Fejér m.). *ArchÉrt* 78 (1951) 43 – 44.
- TALLGREN 1930. *Tallgren, M. A.* Kaukazische antropomorphe Figuren und der vorderasiatische Kulturkreis. *IPEK* 1930, 48 – 55.
- TODOROVIĆ 1968. *Todorović, J.* Kelti i jugoistočnoj Evropi. Beograd 1968.
- TOMPA 1928. *Tompa, F.* Az angyalföldi kincslelet. Der Goldfund von Angyalföld. *ArchÉrt* 42 (1928) 54 – 62., 306 – 311.
- ZAMPIERI 1986. *Zampieri, G.* Bronzetti figurati etruschi italici paleoveneti e romani del Museo Civico di Padova. Padova 1986.

DIE ANTHROPOMORPHE BRONZESTATUETTE VON SARKAD

1983 erwarb das Nationalmuseum durch Ankauf eine kleine Bronzestatuetten, die als Streufund in Sarkad (Komitat Békés) gefunden wurde (Abb. 1.).

Die ältesten bronzenen Menschenstatuetten stammen im Karpatenbecken aus der Früheisenzeit, aus dem 7–8. Jh. v. Chr. Der auf dem Somló-Berg gefundenen Figur¹ ähnliche Funde kamen in Griechenland, Italien und Niederösterreich zum Vorschein.^{2–3} Die Mehrheit der Parallelen der Bronzestatuetten von Velem⁴ sind aus Mittelitalien und aus dem ostalpinen Raum bekannt.⁵ Der Fundort von zwei, im Stil der mittellitalischen Werkstätte von Piceum erzeugten Männerstatuetten ist Nyergesújfalu.⁶ Mehrere, in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens zutage geförderten früheisenzeitlichen bronzenen Menschenstatuetten (Százhalombatta,⁷ Zsámbék,⁸ Sümeg, Székesfehérvár,⁹ Liptószentiván/Liptovsky Ján, Máriacsanád/Vel'ká Lovce, Gegend von Nyitra/Nitra¹⁰/ gehört zu den bronzenen Kleinplastiken der östlichen Hallstattkultur. Östlich von der Donau kam bisher nur eine einzige solche Männerfigur ans Tageslicht (Pér/Pir).¹¹ Von den erwähnten unterscheiden sich in bedeutendem Maße die in Keszthely-Apátdomb und auf dem Somló-Berg gefundenen bronzenen Menschenstatuetten, die wahrscheinlich in den italischen, umbrischen Werkstätten im 4. Jh. v. Chr. gefertigt worden sind.¹²

In der Sammlung des Nationalmuseums liegt noch eine solche Männerstatuetten aus Bronze vor, wo Élesd als Fundort angegeben ist (Abb. 2). Dieser Ort kann entweder Élesd (Alešd) im südlichen Alföld oder die zu Mohács gehörende Gemeinde Élesd sein. Da das Stück im Stil der Kunst der Hallstattkultur entstanden ist, scheint der letztere Fundort am wahrscheinlichsten zu sein. Einen ähnlichen Fund kennen wir in Ungarn noch von einem unbekannten Fundort.¹⁴

Von den aufgezählten bronzenen Menschenfiguren unterscheidet sich der Stil des Stückes von Sarkad. Ganz ähnliche, mit an die Brust gelegten Händen geformte Statuetten wurden am frühesten im 3. Jahrtausend v. Chr. in Vorderasien,¹⁵ sodann im kaukasischen Raum hergestellt. Ein Teil der letzteren liegt im Denkmalmaterial der Kobán-Kultur vor und kann auf die ersten Jahrhunderte des 1. Jahrtausends v. Chr. datiert werden.¹⁶ Im Gebiet des NW-Irans finden sich auch unter den Funden des aus dem 8. Jh. v. Chr. stammenden Gräberfeldes von Tepe Sialk B bronzene Frauenstatuetten von solcher Form.^{17–18} Aus dem Gräberfeld kamen solche Dreilochknebel einer Bronzetrense und auch Ringfußknöpfe hervor, deren ähnliche Stücke auch im Karpatenbecken während der Früheisenzeit gebraucht wurden.¹⁹

Einzelnen Forschern nach dürfte die Sitte der Erzeugung von bronzenen Menschenstatuetten aus Vorderasien, aus dem Raum des Kaukasus auch ganz bis Nordeuropa vorgedrungen sein.²⁰ Diese Voraussetzung können auch jene Funde von „kimmerischem“ Stil unterstützen, die nördlich vom Karpatenbecken²¹ und im Karpatenbecken²² selbst zum Vorschein gekommen sind.

Wir kennen auch aus Nord- und Mittelitalien solche aus dem 7–6. Jh. stammende bronzene Menschenstatuetten, die mit an die Brust, an die Taille gesetzten Händen geformt worden sind.²³ Die Figur von Sarkad steht aber aufgrund ihres Stils den ähnlichen Produkten der vorderasiatisch-kaukasischen Werkstätten näher, so dürfte sie nach ihrem Muster erzeugt worden sein. Die Produkte der im Transkaukasus und im Kaukasus tätigen Metallwerkstätten gelangten auch in die Dnjepr-,²⁴ und Dnjestrgegend,²⁵ sowie auch nach Siebenbürgen und in das Theiß-Donaubecken.^{26–27} Zu diesen dürfte auch die Statuette von Sarkad oder ihr Vorbild gehört haben.

Vom ungarischen Alföld kam noch eine mit auf die Taille gesetzten Händen geformte Bronzestatue aus Tageslicht. Diese wurde laut der Beschreibung von Lajos Márton vor 1910 in Tápiófarms (heute Farnos, Komitat Pest) auf einer solchen Hügellehne gefunden, wo man auch auf keltische Grabfunde gestoßen ist.²⁸ Das Nationalmuseum erhielt 1913 diese Bronzestatue als Geschenk, mit Teilen einer keltischen bronzenen Gürtelkette, dem Fragment eines Hohlbuckelringes aus Bronze und mit zwei verzierten Bronzeblechstücken zusammen (Abb. 3).²⁹ Mit Ausnahme der Statuette ist ein jeder Gegenstand vom Brand beschädigt, d. h. sie dürften aus Brandgräbern zum Vorschein gekommen sein. Dafür liegen uns keine Angaben vor, wonach alldiese Funde zu einer Bestattung gehört hätten. Einen Teil der Gürtelkette führten I. Hunyady und J. Filip noch auf einem Bild vor,³⁰ die Statuette selbst wurde aber nur von I. Szántó mit Angabe eines falschen Fundortes („Tápiószomos“) erwähnt.³¹ Die Mehrheit der Funde ging verloren, bloß die zwei Bronzeblechfragmente liegen in der Prähistorischen Sammlung vor. Es blieb hingegen ein 18×24 cm großes, altes Glasnegativ erhalten und so wird im vorliegenden Aufsatz die von dem Foto gemachte Zeichnung vorgeführt.

Dem Exemplar von Tápiófarms ähnliche, mit Tierkopf verzierte Bronze-gürtel wurden von der keltischen Metallkunst zur mittleren Periode der La Téne-Zeit erzeugt.^{32–33} Bronzestatue kann im keltischen Fundmaterial des Karpatenbeckens nur in einem Exemplar vorgefunden werden. Dieses Stück kam in Kisbégány/Malaja Bega zum Vorschein.³⁴ Bronzene Menschenfiguren mit auf die Taille gesetzter Hand sind uns von den keltischen Funden Mitteleuropas noch aus dem Oppidum von Stradovice (Böhmen)³⁵ und aus dem österreichischen Gutenberg-Balzers³⁶ bekannt. Auch aus der Zeit der Hallstattkultur gibt es eine ähnlich geformte Bronzestatue, die in der Slowakei, in der Gegend von Nyitra/Nitra zutage gefördert wurde.³⁷ Ebenfalls in das Denkmalmaterial der Hallstattkultur gehören die in Frög (Österreich) gefundenen Bleistatuetten von solcher Form.³⁸

Die aufgezählten Parallelen bieten keinen eindeutigen Beweis dafür, daß die Bronzestatue von Tápiófarms zu den Denkmälern der keltischen Kleinplastik gehört. Davon kann allein das zeugen, daß sie vermutlich auf dem Gelände eines keltischen Gräberfeldes ans Tageslicht gekommen ist. Obwohl die Handhaltung der Figur der Statuette von Sarkad ähnelt, können wir die zwei

Funde dennoch nicht für gleichaltrig halten. Während das Stück von Sarkad mit den vorderasiatisch-kaukasischen Bronzefiguren verglichen werden kann, entsprechen die Stilmerkmale der Statuette von Tápiófarmos der Kleinplastik der früheisenzeitlichen mittel- und norditalischen, sowie der ostalpinen Hallstattkultur, aus deren Formenvorrat auch die keltische Kunst geschöpft hat.³⁹

Tibor Kemenczei

SATYR-SILEN BRONZEKOPF MIT MEISTERNAME AUS VISEGRÁD

Sándor S O P R O N I

Im Jahre 1976 wurde in der Donau während Baggerungsarbeit ein phallischer Bronzekopf gefunden. Der Fundort liegt nördlich von Aquincum im Donauknie, an der am stärksten befestigten Limesstrecke von Pannonien. Aus dem Flußbett vor dem spätrömischen Lager von Visegrád sind durch langjährigen Arbeit sehr viele und bedeutende archäologische Funde von verschiedenen Epochen ans Tageslicht gefördert worden, die in die Sammlung des Visegráder Museums gelangt sind. Obwohl die Ausbaggerung – während welcher der Bronzekopf gefunden wurde – in der Nähe des römischen Lagers durchgeführt war, können wir das gefundene Objekt nicht mit dem aus den constantinischen Zeit stammenden Lager in Verbindung bringen.¹

Die Bronzebüste ist 12,7 cm hoch, davon mißt die zylindrische Tülle 5,1 cm². (Abb. 1.) Man kann das Brustbild von vorne durch eine fiktive Linie Janus-artig in zwei Hälften zerteilen: links ist ein junger Satyr mit glattem Gesicht, während rechts ein alter, bärtiger Silen mit runzeligen Gesicht³. Der Kopf wird von vier Phallen verschiedener Typen beherrscht, die die unterschiedlichen Phasen der Erektion zeigen, bei denen deutlich der erwähnte Gegensatz – also jung und alt – wahrnehmbar ist. (Abb. 2.) Auf der imaginären Teilungslinie der Büste befinden sich die vier, markant modellierten Phallen und zwar zwei auf dem Scheitel, der dritte auf dem Kinn und den vierten sehen wir als Nase im Kopf.

Das rechte Ohr ist auch ein Phallus, (Abb. 3.) während das linke ein charakteristisches Satyrohr, welches sich in diesem Fall umkehrt, also abwärts zuspitzt. (Abb. 4.) Am Halse befindet sich vorne ein eingraviertes Fruchtbarkeitszeichen. Das Gesicht ist auch sonst asymmetrisch, die Nase biegt sich ein wenig nach rechts. Die Asymmetrie des Kopfes zeigt sich besonders bei der Rückansicht: das Satyrohr ist viel höher angelegt als das andere und der ganze Kopf

¹ Über der Limes-Strecke und dem Lager: Soproni 1978.

² Inv. Nr. 76.9.1. Der sekundäre Fundort der Statuette befindet sich gegenüber von Visegrád, in der Nähe von Kismaros.

³ Satyr- bzw. Silendarstellungen: Kuhnert 1915, besonders 463 und 493–494. Vgl. noch: Hartmann 1927, 35–53.

Abb. 1–2. Satyr-Silen Bronzekopf aus Visegrád
 1–2. ábra Satyr-Silen bronzszobor Visegrádról

wölbt sich nach links. Das ganze Genick ist mit V-förmige Eingravierung verziert. (Abb. 5.)

Bei der Modellierung der einzelnen Details – so bei dem Munde, der Stirne, den Augen und den Ohren – treten merkwürdigerweise an der Satyr-seite Eigenschaften auf, die für Silene kennzeichnend sind. Und so ist es auch umgekehrt: an der Silenseite kann man satyrische Merkmale erkennen. Die typische, genießerische Satyrlippe erscheint hier, und in dem grinsenden, offenen Munde sind sogar die Zähne sichtbar. Besonders markant sind die tiefen Furchen in dem rechten Mundwinkel. (Abb. 6.) Sonst ist das Gesicht rechts bärtig, links aber glattrasiert. (Abb. 7.) Auf ähnliche Weise mit doppeltem Sinn ist das linke Auge extremt modelliert: die zusammenlaufenden Falten in dem Augenwinkel sind satyrisch, die zusammengezogene Augenbraue ist aber für Silenen charakteristisch. (Abb. 8.)

Die Formulierung der Stirn ist auch umgekehrt: die rechte Seite ist hochgestirnt und kahl, während die linke Seite von Haarlocken verziert ist, die

Abb. 3-4. Satyr-Silen Bronzekopf aus Visegrád
3-4. ábra Satyr-Silen bronzszobor Visegrádról

Abb. 5–6. Satyr-Silen Bronzekopf aus Visegrád
5–6. abra Satyr-Silen bronzszobor Visegrádról

eigentlich auf Satyren hinweisen. Bei der Bildung des Ohres sehen wir das gleiche: das typische Satyrohr befindet sich an der Silenseite.

Die Bronzestatuette war ursprünglich auf einer Holzstange befestigt, deren durch das Wasser konservierte Reste in der Tülle erhalten sind. Die lichte Weite der Tülle beträgt 3,1 cm. Die Tülle folgt organisch auf die Schulter der Gestalt, die von einem gefalteten Mantel, *χορταῖος* bedeckt ist. Vorne und hinten befindet sich je ein Öse am unteren Rand der Tülle. Außen ist diese Tülle zehneckig, und an beiden Seiten befindet sich ein Nagelloch zur Befestigung. Die Bronzestatuette ist in gutem Erhaltungszustand und ihre ganze Oberfläche wird von einer schönen Edelpatina bedeckt.

Das charakteristische Schweineohr und die anderen Eigenschaften bestimmen eindeutig den Darstellungskreis, nämlich den Bacchuskult. Aus dieser Sicht ist die eigenartige Auffassung des Bildes sehr beachtungswert; die Vereinigung der zwei verschiedenen Gesichter, einerseits des jungen Satyrgeistes, andererseits des alten Silengeistes. Zweifellos verdient besondere Aufmerksamkeit auch die an der Vorderseite der Tülle befindliche Inschrift. Dieser Teil der

Abb. 1–8: Satyr-Silen Bronzekopf aus Visegrád
 1–8. ábra: Satyr-Silen bronzszobor Visegrádról

Statuette ist ein wenig korrodiert, trotzdem könnten wir den ganzen Text entziffern. (Abb. 9.) Die dreizeilige Inschrift der Vorderseite enthält eine obszöne Verwünschung, welche folgendermaßen lautet:

Coeunto he meam et /
 co(n)libertos aut ego /
 te ipsum pedicabo.

An der Rückseite der Tülle befindet sich eine andere, aber senkrecht eingravierte zweizeilige Inschrift (Abb. 10.), die den Künstlernamen enthält:

Calventius /
 Super f(ecit)

Die Statuette diente eindeutig als Stabknauf. Aufgrund der Nagellöcher war die Büste auf eine kreuzförmige Stange montiert. Es lohnt unsere Auf-

(O T V N O H E M I A M T
 C O L I B E R T O S A V T . E G O
 T E . I P S V M . P E D I C A B O

Abb. 9. Die Inschrift des Bronzekopfes
 9. ábra A bronzszobor felirata

C A L V E N T I V S
 S V P E R F

Abb. 10. Der Meistername des Bronzekopfes
 10. ábra A bronzszobor mesterjegye

merksamkeit darauf lenken, daß die Büste durch die Montage im Profil zu sehen war. Die Büste hat vielleicht zur Einrichtung eines kleinen Heiligtums gehört, oder wurde bei feierlichen Umzügen herumtragen. Auf einem Wandgemälde gibt es eine Darstellung von einem solchen festlichen Umzug wo Diana-verehrer ihre Göttin feiern⁴. Die jungen tragen Holzstangen in den Händen, die mit kleinen Büsten – wahrscheinlich Statuetten der Göttin – geschmückt sind. Von den beiden Ende der kreuzförmigen Stangen hängen Weintrauben herab.

Ähnlicherweise können wir uns die Verwendung unserer Statuette vorstellen. Diese hatte zweifellos ähnliche Funktion im Rahmen der bacchischen Feste, man hat sie auf den Bacchanalien herumgetragen.

Der Bacchuskult und mit ihm zusammenhängender Liber, Libera, bzw. Liber Pater-Kulte war in Pannonien weit verbreitet⁵. Die Denkmäler dieses Kultes sind in der westlichen Hälfte der Provinz seltener als in der östlichen, in der Umgebung von Aquincum und Brigetio⁶. Grabsteine und auch das dionysische Fundmaterial der Wagenbestattungen zeigen, daß sich die Jenseits-Vorstellungen mit dionysischen Gedanken verflochten⁷. Der Glaube und die

⁴ Piganiol 1923, Pl.1; Stuveras 1969, Pl. XXV. fig. 58.

⁵ Zusammenfassend: Bruhl 1953, über Pannonien: 215–220; Otto, 1963.

⁶ Mócsy 1962, 732–733; Szirmai 1973, 196.

⁷ Mócsy 1962, 733; Paulovics 1936, 1–32; Erdélyi 1950, 80; Über den Beziehungen der Wagenfunde und des Bacchus-Kultes: Manfrini 1977, 117–120.

Tradition der Urbevölkerung haben für die Verbreitung des dionysischen Kultes wohl mitgewirkt⁸. Unsere Satyr-Silen Statuette vermehrt das dionysischen Material in Pannonien⁹.

Solche, kleinen Statuetten kennen wir auch von anderswo. Die im allgemeinen 10–20 cm großen Stücke, die als Stangenknäufe gedient haben, stellen die Götter oder die zu ihnen gehörenden Figuren dar. In Pannonien, aus TÁC sind zwei Statuetten solcher Art bekannt: eine orientalische Gottheit und ein Panther¹⁰. An der Tülle der beiden Stücke befinden sich zwei, bzw. vier Ösen, in die man wahrscheinlich bunte Bänder fädeln konnte. Im Auxiliarlager von Altinum (Kölked) kam eine Januskopf-Statuette ans Tageslicht, die an der Tülle zwei Ösen hat¹¹ und auf Stangen gefestigt werden konnte, ähnlich wie die Sol-Büste vom Dolichenum aus Vetus Salina (Adony)¹². Aus den anderen Provinzen könnten wir natürlich noch weitere Beispiele aufzählen.

Im folgenden halten wir es für notwendig die auf der Tülle befindlichen Inschriften näher zu untersuchen. An der antiken Kunstdenkmälern kommt der Künstlername oder der Meisternamen im allgemeinen sehr selten vor. In Pannonien finden wir den Name Secundinus an einer Bronzeglocke in Aquincum¹³ und die Bezeichnung „Romulianus artifex“ an einer Bronzebasis, die im Dolichenum von Brigetio ans Tageslicht gekommen ist¹⁴. Romulianus artifex war vielleicht ein örtlicher Meister. In unserem Fall – obwohl es nicht angegeben ist – können wir die beiden Deutungen des Wortes artifex, also Meister oder Künstler annehmen¹⁵. Die Statuette hat der Meister selbst geformt und er, oder sein Angestellter hat sie gegossen. Calventius Super ist der dritte Bronzegießer in Pannonien, den wir auch dem Namen nach kennen¹⁶. Das Nomen des Künstler weist eindeutig auf Norditalien, wo dieser Name sehr verbreitet war. In den europäischen Provinzen kommt das Nomen Calventius insgesamt 47 Male vor, davon stammen 31 aus Norditalien¹⁷, in erster Linie aus von den Kelten gegründeten Städten, so z. B. Cremona, Verona, Mediolanum und Brixia¹⁸. Das Cognomen des Künstlers – Super – ist überall verbreitet¹⁹, es ist für etwaige Folgerung ungeeignet. Aufgrund der Qualität der Statuette können wir nicht ausschließen

⁸ Kerényi 1935, 26. Vgl. noch: Kerényi 1956; Alföldy 1963, 54–55.

⁹ Über die Satyr und Silen-Denkmäler in Carnuntum: Fleischer 1967, Taf. 92–98.

¹⁰ Die orientalische Gottheit: Bánky 1972, 9–10; die Pantherstatuette: Dies., op. c. 11; Thomas 1964, 310, Taf. CXCVII.1.

¹¹ Csérményi 1980, Nr.2.

¹² Bánky 1977, 16, fig. 11; Dies., 1981, 110 und Taf. X–XI. Aus Stillfried kennen wir eine, mit unserer Funde ähnlich ausgebildete Männerstatuette: Langmann 1978, 53–57.

¹³ Burger 1955, 295–297; Sellye 1970, 75.

¹⁴ Láng 1941, 175–176; Thomas (1982, 24) hält das Stück nichtpannonisch. Über den pannonischen Bronzegießereien: Sellye 1970, 75; Siehe noch: Szabó 1990 745; Dies. 1990a 130–151.

¹⁵ Habel 1896, Sp. 1450–1454.

¹⁶ Natürlich haben wir die an den Bronzegefäßen befindlichen italischen und gallischen Meisterzeichen außer acht gelassen. Über den Künstler- bzw. Meisternamen: Radnóti 1938; Drexel 1921, 197–202; Neuerdings: Künzl 1978, 311–317.

¹⁷ Mócsy 1983, 62.

¹⁸ Mündliche Mitteilung von A. Mócsy (1985). Der Calventius Cognomen ist auch bei den Kelten, besonders in Noricum verbreitet. Vgl. Mócsy 1983, 62.

¹⁹ Mócsy 1983, 277.

daß sie in einer italischen Werkstatt, vielleicht in Aquileia hergestellt wurde. Es ist aber natürlich leicht vorstellbar daß die Werkstatt von Calventius Super auch in Pannonia situiert war. Calventius Super war ein wohlbegabter Meister und hat auch wahrscheinlich selber die Inschrift angefertigt. Die großartige Bearbeitung der Statuette, die bis zu einem gewissen Grad barbarische Wildlichkeit des Gesichtes, war vermutlich dem Geschmack und dem Wunsch des Auftraggebers entsprechend. Die auf der Tülle befindliche obszöne Inschrift, die Verwünschung oder die Bedrohung darf ich nicht erklären oder detaillieren. Inschriften ähnlichen Charakters – besonders unter den Grafittis – können wir uns anderswo finden²⁰.

Zur Zeitbestimmung der Statuette verhelfen uns die Verbreitung des Liber-, Liber-Pater-, und des Bacchus-Kultes in Pannonien. Wie bekannt ist, erlebte der Kult seine Blütezeit unter der Severer-Dynastie²¹, und die meisten bacchischen Denkmäler in Pannonien²² und im benachbarten Dazien²³ stammen auch aus eben dieser Zeit. Inschriften und antike Autoren berichten uns über die verschiedenen Vereinigungen und Kollegien des Bacchus-Kultes²⁴. Wie sie in Dazien²⁵ und in Moesien²⁶ existierten, können wir das Bestehen von Ähnlichem auch in Pannonien annehmen. Unseres Denkmal könnte zur Ausstattung einer solchen Vereinigung gehört haben.

Aus Mangel an näheren Fundumständen kann nur die allgemeine Verbreitung des Kultes einen Anhaltspunkt zur Zeitbestimmung liefern. An Hand der Stilkritik können wir die Statuette in das 2–3. Jahrhundert datieren, und wir halten es für wahrscheinlich, daß sie aus der Severer-Zeit stammt.

²⁰ So z. B. in Pompei: Krenkel 1963, 49–51; Die Statuette aus Stillfried hat auch auf der Tülle eine dreizeilige Inschrift obszönen Inhalts: Langmann 1978, 54.

²¹ Hasebroek 1921, 149–150; Bruhl 1953, 167–168 und 190–193.

²² Alföldy 1963, 53; Szirmai 1973, 196.

²³ Bodor 1960, 30.

²⁴ Bruhl 1953, 274; Bodor 1960, 43–45.

²⁵ CIL III 870; Bruhl 1953, 274; Bodor 1960, 43–45.

²⁶ CIL III 7437: „Bacchium vernaculum“. Natürlich begegnen wir auch in anderen Provinzen solche Vereinigungen.

BIBLIOGRAPHIE

- ALFÖLDY 1963. *Alföldy, G.* Aquincum vallási élete. (Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum) BudRég 20, 47–69.
- BÁNKY 1972. *Bánky, Zs.* La collection du Musée Roi Saint Étienne. Objets romains figurés en bronze, argent et plomb. Székesfehérvár.
- BÁNKY 1977. *Bánky, Zs.* Les bronzes du sanctuaire de Jupiter Dolichenus à Adony. Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques. Annales de l'Université Jean Moulin. Lyon, 13–18.
- BÁNKY 1981. *Bánky, Zs.* Heiligtum der Juppiter Dolichenus in Vetus Salina. Alba Regia 19. 95–133.

- BODOR 1960. *Bodor, A.* Adalék a helyi elem fennmaradásának kérdéséhez a római-kori Dáciában. (Sur le problème des traditions autochtones dans la Dacia romaine.) *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia* 1, 25–58.
- BRUHL 1953. *Bruhl, A.* Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain. Paris.
- BURGER 1955. *Burger, A.* Aquincumi mesterjegyes bronzcsengő. (Bronzeglocke mit Meistername in Aquincum). *BudRég* 16, 295–297.
- CSERMÉNYI 1980. *Cserményi, V.* Rómaikori művészet Pannoniában. (L'art de l'époque romaine en Pannonia.) Székesfehérvár.
- DREXEL 1921. *Drexel, F.* Über den häufigen Gebrauch berühmter Künstlernamen. In: *Friedländer, L.* Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms¹⁰. Leipzig, 197–202.
- ERDÉLYI 1950. *Erdélyi, G.* Pannóniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel. (Stèles romaines panoniennes ornées de scènes mythologiques.) *ArchÉrt* 77, 72–84.
- FLEISCHER 1967. *Fleischer, R.* Die römischen Bronzen aus Österreich. Mainz.
- HABEL 1896. *Habel, P.* Artifices. *RE* 2, Stuttgart, Sp. 1450–1454.
- HARTMANN 1927. *Hartmann, A.* Silenos und Satyros. *RE* II 5 Hb. Stuttgart, Sp. 35–53.
- HASEBROEK 1921. *Hasebroek, J.* Untersuchungen zur Geschichte des Septimius Severus. Heidelberg.
- KERÉNYI 1935. *Kerényi, K.* Gondolatok Dionysosról. [Gedänke von Dionysos.] Pannonia Könyvtár 4. Pécs.
- KERÉNYI 1956. *Kerényi, K.* Die Herkunft des Dionysosreligion nach dem heutigen Stand der Forschung. Köln-Opladen.
- KRENKEL 1963. *Krenkel, W.* Pompeianische Inschriften³. Leipzig.
- KUNERTH 1915. *Kunert, E.* Satyros. In: Roscher, Ausführlicher Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. IV, Leipzig, 1909–1915, 444–531.
- KÜNZL 1978. *Künzl, E.* Quod sine te factum est hoc magis archetypum est? *Arch. Korrespondenzblatt* 8, 311–317.
- LÁNG 1941. *Láng, N.* Das Dolichenum von Brigetio. *Laureae Aquincenses* II. *DissPann* II/11, Budapest, 165–181.
- LANGMANN 1978. *Langmann, G.* Der Bucklige von Stillfried. Eine Bronzestatuetten. *Forschungen in Stillfried* 3, 53–57.
- MANFRINI 1977. *Manfrini, T. A.* Chars Bacchiques? Probleme d'interpretation. Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques. Annales de l'Université Jean Moulin. Lyon, 117–120.
- MÓCSY 1962. *Mócsy, A.* Pannonia. *RE* 9. Suppl. Stuttgart, Sp. 515–776.
- MÓCSY 1983. *Mócsy, A. – Feldmann, R. – Marton, É. – Szilágyi, M.* Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso. *DissPann* III/1, Budapest.
- OTTO 1963. *Otto, W. F.* Dionysos³. Frankfurt.
- PAULOVICS 1936. *Paulovics, I.* Dionysosi menet (thiasos) magyarországi emlékeken. [Die dionysische Aufzug (thiasos) auf ungarländischen Denkmälern]. *ArchÉrt* 49, 1–32.
- PIGANIOL 1923. *Piganiol, A.* Recherches sur les jeux romains. Strasbourg.
- RADNÓTI 1938. *Radnóti, A.* Die römische Bronzegefäße von Pannonien. *DissPann* II/6, Budapest.
- SELYE 1970. *Sellye, I.* Beiträge zu den Geschichte des Metallgewerbes in Arrabona. *Arrabona* 12, 69–82.
- SOPRONI 1978. *Soproni, S.* Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Visegrád. Budapest.
- STUVERAS 1969. *Stuvas, A.* Le putto dans l'art romain. *CollLat* XCIX, Bruxelles.
- SZABÓ 1990. *Szabó, K.* Vierzehn Bronzegefäße aus der Lagerwerkstatt von Intercisa. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. *RLÖ* 36/2, Wien, 745–749.
- SZABÓ 1990/a. *Szabó, K.* Bronzipar. [Bronzeindustrie]. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. [Archäologisches Handbuch Pannoniens]. Budapest, 130–151.
- SZIRMAI 1973. *Szirmai, K.* Újabb adat a pannóniai Liber Pater és Libera kultuszhoz. [Neue Angabe zum Kult von Liber Pater und Libera in Pannonien]. *AT* 20, 191–196.
- THOMAS 1964. *Thomas, E.* Die römische Villen in Pannonien. Budapest.
- THOMAS 1982. *Thomas, E.* Römische Bronzeindustrie in Pannonien. Székesfehérvár.
- WILLERS 1907. *Willers, H.* Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und Niedergermanien. Hannover – Leipzig.

MESTERNEVES SATYR-SILEN BRONZSZOBOR VISEGRÁDRÓL

1976-ban kotrási munkálatok során a visegrádi későrómai táborral szemben fekvő Duna-mederből egy Satyr-Silent ábrázoló, 12,7 cm magas bronz szobrocska került a visegrádi Mátyás király Múzeumba. A fej egy képzeletbeli vonallal kétfelé osztható: a baloldal egy fiatal Satyrt, jobboldal egy szakállas, öreg Silent ábrázol. A fejet a képzeletbeli felező vonalon négy, markánsan megfogalmazott, különböző formájú phallos díszíti. A jobboldali fül ugyancsak egy phallos, míg a baloldali jellegzetes Satyrfül. A nyakon elől bevéssett termékenység jel található. A szobor érdekessége még, hogy a Satyrra jellemző sajátosságok a Silen-oldalon jelentkeznek, és fordítva.

A kis szobor eredetileg farúdra lehetett felerősítve. A szobor nyakához csatlakozó nyolcszögletű köpű belsejében megmaradtak a víz által konzervált nyél famaradványai. A köpű elülső oldalán háromsoros, vízszintesen elhelyezkedő, erősen korrodált felirat obszcén tartalmú átkozódást és fenyegetést tartalmaz, míg a hátsó oldalon függőlegesen elhelyezkedve a készítő mester, Calventius Super neve olvasható. A szobor Bacchus-kultuszhoz való tartozása kétségtelen, és egy kis szentély felszerelését képezhette. Az analógiák alapján a Bacchus-kultusz felvonulásai alkalmával használhatták.

Hasonló, kisebb bronzszobrokat Pannoniából többet is ismerünk, számunkra igen fontos, hogy egy újabb bronzöntő mesterrel ismerkedhettünk meg név szerint is, aki feltehetően északitáliai származású lehetett. Pannoniai működését csak feltételelesen fogadhatjuk el. A szobrot a Bacchus-kultusz pannoniai virágzása idejére, a Severus korra keltezhetjük.

Soproni Sándor

SPÄTKAISERZEITLICHER BRONZENER GEFÄßHENKEL AUS HAJDÚDOROG

István FODOR

Den hier erörterten Fund förderte Péter Bocz, Bewohner von Hajdúdorog, ein begeisterter Forscher der Geschichte dieser Gegend anlässlich einer Geländebegehung etwa 10 km nördlich von der Stadt im Jahre 1985 zutage.¹ Der Fundort ist demnach Hajdúdorog (Kom. Hajdú-Bihar), der nördliche Teil seiner Szállásföldek genannten Gemarkung, von der aus der Stadt nach Norden führenden sog. Tokajer Straße etwa 500 m nach Osten, an dem parallel zur Kunststraße verlaufenden Feldweg, in die Richtung des Farkas-Gehöftes. Hier stießen wir in der Nähe des östlichen Ufergeländes einer feuchten Niederung an der Oberfläche auf sarmatische Gefäßfragmente. 1989 führten wir in diesem Gebiet eine kleinere Versuchsgrabung durch, doch wurden außer einer sarmatischen Keramik keinerlei Siedlungsobjekte vorgefunden. Trotzdem unterliegt es keinem Zweifel, daß hier einst eine sarmatische Siedlung war und auch der betreffende Gefäßhenkel kam in diesem Bereich zum Vorschein.

Der omega-förmige, gegossene Bronzehenkel (*Abb. 1–2*) ist 18,3 cm breit (beim unteren Ansatz) und 9,5 cm hoch. Der bogenförmige Henkel von im großen und ganzen kreisförmigem Querschnitt ist 7,2 cm hoch, seine Breite beträgt unten 7,7 cm, in der Mitte 8,1 cm. Unten ist der Henkel 1 bzw. 1,2 cm, in der Mitte seines oberen Bogens 2 cm dick. An dieser letzten Stelle wird der verdickte Teil des Griffes von zwei 0,3 cm breiten Rillen in drei Ringe gegliedert. (Die Breite des mittleren Ringes beträgt 0,9 cm, die der äußeren 0,6 cm.) Die Außenseite des Griffes ist durch eine von der Mitte an beiden Seiten herunterlaufenden schematisierten Ranke verziert, die auf dem stärker abgewetzten Bogen der rechten der rechten Seite nur schwer auszunehmen ist.

Dem Griff schließen sich unten je ein, am Rücken des Gefäßes hingegen ein flacher und konkaver Stützteil an, die ursprünglich an die Außenwand des Bronzegefäßes angelötet wurden. Diese beiden Teile sind nicht von derselben Größe: die linksseitige ist 8×4,8 cm, die rechtsseitige 7,6×4,7 cm groß. Ihre Dicke beträgt 0,8–0,9 cm. Die zwei Teile liegen voneinander 3,5 cm weit. An

¹ Der Gegenstand wird in der römischen Sammlung der Archäologischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums bewahrt. Inv.-Nr.: 91. 2. 1.

Abb. 1. Der Gefäßhenkel von Hajdúdorog.
1. ábra A hajdúdorogi edényfűl.

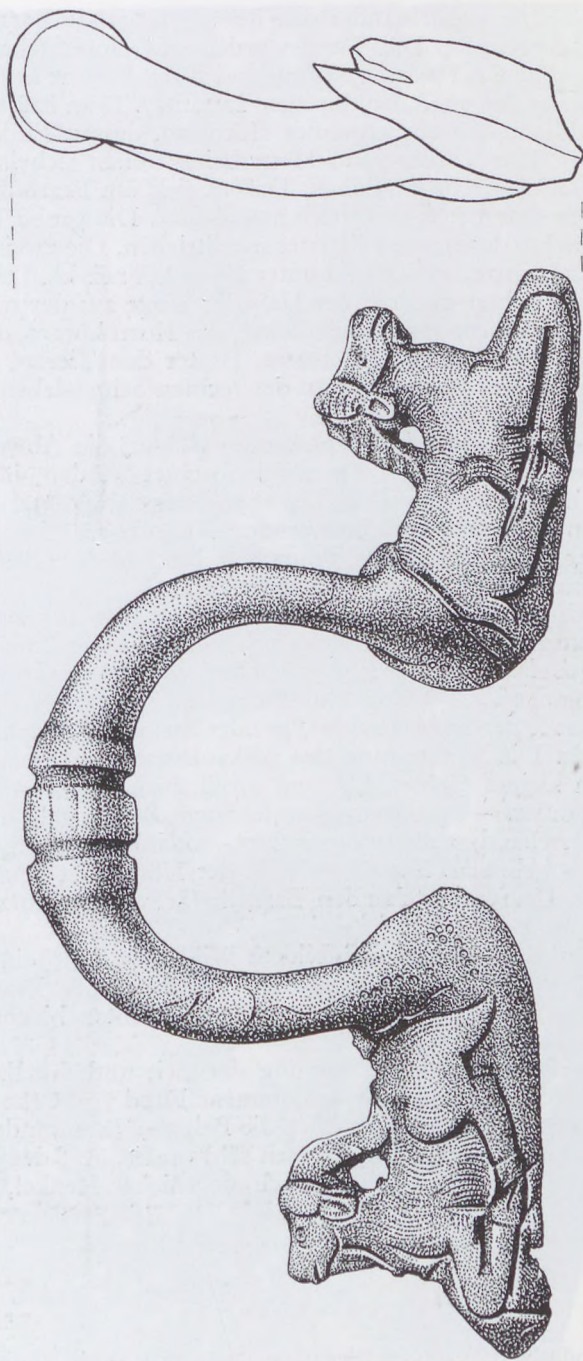

Abb. 2. Zeichnung des Gefäßhalses von Hajdúdorog.
2. abra A hajdúdorogi edényful rajza.

beiden Seiten ist je eine, sich einander den Rücken zeigende Bergziege in halbreliefierter Form dargestellt. Die Tiere wurden mit emporgehobenem Kopf, unter sich hochgezogenen Füßen geformt und diese Positur erinnert stark an die Darstellungsweise des sog. „skythischen Tierstils“. Dem kräftigen, eckigen, bärtigen Kopf schließt sich ein krummes Horn an, dessen Ende den Rücken des Tieres berührt. Die Vorder- und Hinterbeine treffen sich im großen und ganzen bei der Hälfte der Körperlänge. Daß es sich um Paarhufer handelt, ist auf den Beinenden durch je einen Strich angedeutet. Die grobe Behaarung der Tiere veranschaulichte der einstige Meister mit Strichen. Die zwei Darstellungen sind im großen und ganzen gleich und unter ihnen können bloß einige kleineren Abweichungen beobachtet werden: der Hals der Ziege auf der rechten Seite ist kürzer, ihr Bart kleiner, die Hornbasis dicker, das Horn kürzer, das Vorderbein wurde bloß bis zur Fußwurzel ausgeformt. Hinter den Tieren, auf der Oberfläche unter dem Henkel schlug man an der rechten Seite sieben, an der linken dreizehn winzige, runde Kreise ein.

Der Erhaltungszustand des Gegenstandes ist gut, die Abwetzspuren können auf dem Bogen des Griffes überall beobachtet werden, insbesondere an der Vorderseite, der rechtseitige Bogen ist aber stärker abgewetzt. Dieser letztere war auf dem unteren, sich verschmälernden Teil abgebrochen, wurde wahrscheinlich in der Erde durch das Pflugeisen beschädigt. Gleichzeitig dürfte sich auch der ganze Henkel etwas deformiert haben.

Die Artbestimmung der dargestellten Tiere wurde auf meine Bitte von István Vörös, dem Archäozoologen des Ungarischen Nationalmuseums durchgeführt. Seine Ergebnisse sollen hier wortwörtlich angeführt werden: „Die realistische Darstellung der Tiere ermöglicht ihre genaue zoologische Artbestimmung: auf dem Griff wurde der *ostkaukasische Tur* oder Steinbock (*Capra cylindricornis* Blyth) abgebildet. Die Verbreitung des ostkaukasischen Turs beschränkt sich lediglich auf ein kleines Gebiet. Sie sind großleibige Wildziegen; ihre Hörner perrvertiert, homonym – spiralförmig in leichtem Bogen gekrümmt; nach hinten, auseinanderstehend, aufwärts gerichtet, sodann nach innen, zusammenhaltend, aufwärts gebogen. Die Oberfläche der Hörner ist ringelig. Sie haben einen aus langen Haaren bestehenden Bart, ihr Schweif ist kurz. Ihren Körper bedeckt eine grobe Behaarung.

Die auf dem Kesselhenkel abgebildete Wildziege kann eindeutig von der in Klein- und Vorderasien im allgemeinen vorkommenden Bezoarziege (*Capra aegagrus* Erxleben) mit in einer Ebene sich nach hinten biegendem, säbelförmigem Horn abgesondert werden.“²

Vom Gesichtspunkt der Bestimmung der Zeit und der Funktion unseres Fundes ist der 1855 zum Vorschein gekommene Fund von Céke (heute: Cejkov, Slowakei) am wichtigsten, der vermutlich die Beigabe eines wandalischen Frauengrabes von fürstlichem Reichtum gewesen sein dürfte. Auf der flachen Bronzeschüssel des Fundes befindet sich nämlich ein solcher Henkel, den wir als die

² Für die freundliche Hilfe spreche ich auch an dieser Stelle István Vörös meinen Dank aus.

Abb. 3. Henkel der Bronzeschüssel von Céke.
3. ábra A cékei bronztal füle.

allernächste Parallele des Fundes von Hajdúdorog betrachten können³. (*Abb. 3*) Die Formung der Figuren ist hier zwar viel oberflächlicher ausgeführt, doch kann es kaum bezweifelt werden, daß auch hier Bergziegen dargestellt wurden, und zwar in derselben Positur, wie auf dem Fund von Hajdúdorog und die Rankenverzierung, so wie auch die Form des Griffes sehen ähnlich aus. Die Maße sind etwas größer als auf unserem Exemplar. (H.: 12,5 cm)⁴ E. Beninger setzte den Fund von Céke auf die Zeit um 300 n. Chr., auch mit einem etwas späteren Zeitpunkt gerechnet.⁵ Seiner Voraussetzung nach dürfte die Schüssel in irgendeiner römischen Provinz hergestellt worden sein.⁶ A. Radnóti betrachtete den Griff der Schüssel von Céke als das spätere provinzielle Weiterleben (2. Jh.) älterer Muster und zog daraus die Schlußfolgerung, daß die Griffe solchen Typs wahrscheinlich in der Donaugegend erzeugt wurden.⁷

Aufgrund der Analogie des Gefäßes von Céke kann es kaum in Abrede gestellt werden, daß der Gefäßhenkel von Hajdúdorog zu einer Bronzeschüssel gehört hat und vielleicht im 3–4. Jh. in die Erde gelangen konnte. Diese Datierung wird auch von den in der Siedlung vorgefundenen spätsarmatischen Gefäßfragmenten untermauert Beachtenswert ist, daß etwa 1 km von diesem Fundort nach Südosten, auf dem Temetőhegy (Friedhofsberg) anlässlich der Erschließung des altungarischen Gräberfeldes auch 10 spätsarmatische Gräber ans Tageslicht gekommen sind. Da wir in dieser Umgebung im Laufe unserer Geländebegehungen nirgends auf andere sarmatische Siedlungsspuren gestoßen sind, kann mit Recht vorausgesetzt werden, daß dieses Gräberfeld und die Siedlung zusammengehört haben. Es ist kaum anzunehmen, daß diese Siedlung und die von hier etwa 10 km südlich, bei dem Gehöft des György Barna im Jahre 1935 zum Vorschein gekommenen, aus dem 3. Jh. stammenden Gräber zusammengehört haben.⁸

Die auf dem Bogen des Griffes wahrnehmbaren Abwetzungsspuren machen es unbestreitbar, daß der Gegenstand eine lange Zeit hindurch gebraucht wurde. Seine Erzeugungszeit ging also um mehrere Jahrzehnte dem Zeitpunkt voraus, als man ihn in die Erde setzte. In bezug auf seine Erzeugungsstätte können wir nur auf die oben angeführte Feststellung von A. Radnóti verweisen, obwohl uns schon die oben zitierte archäozoologische Schlußfolgerung von István Vörös dazu veranlassen würde, an den asiatischen oder pontischen Ursprung zu denken. In der mir bekannten Fachliteratur fand ich aber keine dortigen Analogien dieses Gegenstandes vor.

Der Gefäßhenkel von Hajdúdorog stellt einen weiteren Beitrag für den wohlbekannten und regen Handel zwischen Pannonien und dem Barbaricum dar.

³ Beninger 1931, Fig. 12–13. — Das Foto der Schüssel kann ich der verbindlichen Freundlichkeit des Herrn Dr. Georg Kugler, dem Mitarbeiter des den Fund bewahrenden Wiener Kunsthistorischen Museums verdanken.

⁴ Beninger 1931, 188

⁵ Beninger 1931, 221; 1937, 148

⁶ Beninger 1931, 206

⁷ Radnóti 1938, 108–109

⁸ Söregi 1935, 77–80; M. Nepper 1971, 17–21

BIBLIOGRAPHIE

- BENINGER 1931 *E. Beninger*: Der Wandalenfund von Czéke – Cejkov. Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien 45 (1931) 183 – 224
- BENINGER 1937 *E. Beninger*: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Leipzig 1937
- M. NEPPER 1971 *M. Nepper I.*: Hajdúdorog története a hun korig. In: Hajdúdorog története [Die Geschichte von Hajdúdorog bis zur Hunnenzeit. In: Die Geschichte von Hajdúdorog]. Red. György Komoróczy. (Gyula, 1971) 15 – 21
- RANDÓTI 1938 *A. Radnóti*: A pannóniai római bronzedények – Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. DissPann II: 6. Budapest 1938
- SŐREGI 1935 *J. Sőregi*: A hajdúdorogi szarmatajagiz temető [Das sarmatisch-jazygische Gräberfeld von Hajdúdorog] DMÉ 1935, 77 – 80

KÉSŐCSÁSZÁRKORI BRONZ EDÉNYFÜL HAJDÚDOROGRÓL

Hajdúdorogról mintegy 10 km-re északra, a Szállásföldek északi határrészén 1985-ben terepbejárás alkalmával került elő az omega alakú bronz edényfül. Ugyaninnen későszarmata edénytöredékek az egykori szarmata település helyét jelzik.

A 9,5 cm magas és 18,3 cm széles fül íves fogantyúját inda díszíti, felső részének közepén három rovátkolt gyűrű látható. Az ív jobboldali szára erősen kopott. Az ívszárak aljához csatlakozó két támasztórész hátoldalán lapos és homorú, elülső oldalukon egymásnak háttal lévő hegyikecske féldomborművű ábrázolása látható. (A két rész méretei: $8 \times 4,8$, ill. $7,6 \times 4,7$ cm.) Az állatokat felsegett fejjel, maguk alá húzott lábbal ábrázolták. A két állatalak megmintázása nagyjából azonos, kisebb eltérések észlelhetők csupán. Vörös István meghatározása szerint a fül támasztórészein kelet-kaukázusi turt ábrázoltak. (1–2. kép.)

A hajdúdorogi edényfül legközelebbi párhuzamát a cékei vandál lelet bronztálján láthatjuk (3. kép), amelyet E. Beninger a Kr. u. 300 körüli időre keltezett. A lelet környezetében talált későszarmata edénytöredékek alapján nagyjából erre az időre (III–IV. századra) keltezhető a hajdúdorogi darab földbe kerülése is. A tárgyon megfigyelhető kopásnyomok azonban kétségtelenné teszik, hogy készülési ideje ennél jóval korábbra tehető, s valószínűleg valamelyik Duna vidéki provincia műhelyéből került ki.

Fodor István

BORSOD MEGYEI RÓMAI ÉREMLELETEK ÉS SZÓRVÁNYOK

BIRÓ-SEY Katalin

Az a tény adott alkalmat ennek a közleménynek a megírására, hogy a miskolci Herman Ottó Múzeum lelőhelyes római pénzeit átadta a Magyar Nemzeti Múzeum Éremgyűjteményének.

Negyven éven át Leszih Andortól értesültünk a Numizmatikai Közlöny hasábjain a Borsod megyei leletek, illetve „Miskolczon” talált római és középkori pénzek előkerüléséről.

Az első híradása 1909-ből származik,¹ „Miskolczon (Térkép)* Constantinus kis bronzérmét (Securitas stb. SISC) és egy 4. századbeli római pénzt. . . . találtak.”

Legközelebb 1943-ban közli,² hogy „Miskolcon pár év előtt a Bessenyei út és Vásárhelyi út között régi katonai gyakorlótéren, földmunkálatoknál egy szét-esett kis agyagbögében 115 darab (354 gr.) római ezüstdénárt találtak, melyek elkallódott darabjait sikerült a Borsod Miskolci Múzeumnak megszerezni.” Ezen kívül még más Borsod megyei lelőhelyeken előkerült római szórványérmekről ad hírt.

Utolsó közleménye 1948-ból szintén szórványokat közöl,³ illetőleg Szirma község Fáskert nevű területéről egy valószínűleg szétszóródott éremleletet. A lelet a 3. század második felének antoninianusait tartalmazza.

A publikált pénzek zömét sikerült azonosítani az átadásra került érmek között. Leszih leírásai a császár, a pénzfajta és csak ritkán a hátlapi körirat leírására korlátozódnak. Így a hiányos leírás miatt nem volt azonosítható: a *Szirmán* előkerült és 1943-ban publikált II. Claudius és Nagy Constantinus kis bronzpénzek⁴, a *Miskolc Sajó-parton* talált Gallienus kopott „bronzpénze”⁵ és az *Újdiósgyőrben* felbukkant Antoninus Pius kopott nagybronz.⁶ Nem került át a

¹ Leszih 1909, 58.

² Leszih 1943, 57.

³ Leszih 1948, 54.

⁴ Leszih 1943, 57.

⁵ Leszih 1948, 54.

⁶ Leszih 1943, 57.

1. ábra A Borsod-megyei római érmek lelőhelyeinek térképe.
Abb. 1. Fundortskarte der römischen Münzen aus dem Komitat Borsod

A leletek egykori publikálása óta egyes lelőhelyek neve megváltozott. Így:

Sajókazinc	= Kazincbarcika
Hejőcsaba	} = Miskolc (a városhoz csatolták őket)
Szirma	
Mezőnyék	= Nyékládháza

1 Tábla fotó van a következő pénzekről

Katalógus: 15, 17, 18, 25, 39, 41, 47, 59, 64, 77, 94, 95, 96, 99, 102, 104

Nemzeti Múzeum Éremtárába: Aurelianus aranya – Victoria aug hátlappal – ⁷ *Miskolc* környéki lelőhelyről származik, a *Miskolc-Tapolcán* a fürdő mellett előkerült „Licinius familia (Aulus Licinius Nerva) Bab. II. 137, 244” római köztársasági denára,⁸ és a *Sajókörmön* községben lelt Pulcheria arany (Salus rei publicae, ülő Victoria”).⁹

A *Miskolcon* talált denár lelet (katalógus 10–104) egy része elkallódott – írja Leszih – és csak 115 db került a miskolci múzeumba.¹⁰ Az egyeztetés során azonban csak 95 db minősült a lelethez tartozónak. A régi irattári számból az derült ki, hogy 1933-ban, vagy röviddel az előtt jutottak a denárok a múzeumba.

A leletegyüttes a Pannonia provinciára is jellemző összetételt mutatja. Természetesen Vespasianus veretei az elsők. Hadrianus, Antoninus Pius és az

⁷ Leszih 1943, 57.

⁸ Leszih 1948, 54.

⁹ Leszih 1943, 57.

¹⁰ Leszih 1943, 57.

idősebb Faustina denáraiból van a legtöbb. Vespasianus és Traianus között uralkodó császárok pénzéből azonban nincs a leletben.

A lelet császáronkénti megoszlását az alábbiakban adjuk:

Vespasianus	2
Traianus	8
Hadrianus	17
Aelius	1
Antoninus Pius	21
Faustina	16
II Faustina	8
Marcus Caesar	4
Marcus Aurelius	9
Lucius Verus	1
Commodus	7
Septimius Sev.	1
Összesen	95

A Vespasianus denárok a 69–70, illetve a 73. évből valók. Ez után 30 év hiátus következik, majd Traianus 103–111 denarai már több példányosak (kat. 12–16). Ettől kezdve már folyamatos évről-évre a veretek előfordulása. 176 után ritkulnak a pénzek (kat. 94–104). Commodus uralmának végén, 187 után néhány évi kiesés után a 192 és 193 évből valók a lelet záró darabjai (kat. 103, 104). A legutolsó denár már az új császáré Septimius Severusé a 193 évből való, uralkodásának kezdetéről. Mindkét Faustina pénzéből, különösen az idősebbtől van sok, zömmel consecratiós veretek, tehát halála – 141 után kerültek kiverésre.

Bár újabban az éremleletek földberejtését nem próbálják mindenképpen háborús eseményekhez kapcsolni, belső nyugtalanság is elegendő ahhoz, hogy a polgárok értékeiket biztonságba helyezték. Azonban ez az éremlelet egy olyan „leletsorozatba” illik bele, hogy mégis feltételezhető, hogy háborús események kapcsán került, illetve kerültek földre.

A markomann háborúk befejezése után megkezdődött a limes újjáépítése, de ezt megzavarta a gótok vándorlása, amely a Kárpát-medencében is népmozgalmakat idézett elő.¹¹ Így háborús eseményekkel lehet számolni a 180-as évek végén. A 190-es években – a miskolci lelet záródása 193-ra tehető – az Al-Duna, Dnyeszer és Dnyeper vidéki népmozgalmak, amelyek főként Dácia felé irányultak, kiterjedtek a Kárpátmedence többi részére is. Így ezzel hozhatók kapcsolatba az alföldi éremleletek Elek,¹² Tiszaföldvár-Ókincsemhegy¹³, Mende¹⁴ illetve a miskolci lelet.¹⁵

¹¹ Pannonia 1990, 41–42.

¹² NK 1940, 65.

¹³ NK 1942, 66.

¹⁴ NK 1914, 71.

¹⁵ Pannonia 1990, 42. Fitz Jenő ehhez a leletsorozathoz kapcsolja a *Lozsád-i* (NK 12/1913/114–115/ és a *Kecel-i* éremleleteket is. A Lozsádi lelet azonban nem egyértelműen e korra vonatkozik, hiszen egy III. Gordianus niceai veret is volt benne és korábbi római köztársasági denárok. A lelőköörülmények ismertetéséből úgy tűnik, hogy inkább Lozsád környékén összegyűjtött szórvány érmekről, mint kincsletről van szó. A *Kecel-i* leletnek pedig jóval később kellett földre kerülnie, erre utal a denárok rendkívüli kopottsága. (Biróné Sey K.: A keceli éremlelet. *Cumania* 9 (1987) 29.

A Szirma-fáskerti lelet¹⁶ (kat. 123–152) magja Gallienustól Aurelianusig datál. Az ez előtti, illetve utáni pénzek (kat. 123–124 és kat. 140–152) inkább szórványnak tekinthetők, – ugyanazon lelőhelyről – mint a lelet magjának. Mindenesetre 3. század végi, 4. század elejei pénzforgalommal lehet számolni a Barbaricumban, Miskolc környékén.

A Borsod megyéből származó többi szórványérem arra utal, hogy a 2. századtól, főként Antoninus Pius uralkodásától számolhatunk a területen „rendszeres” pénzbeáramlással. Ennek eloszlása nagyjából egyenletes a Constantinus dinasztiaival bezárólag. Nyoma sincs azonban a szórványok között annak a pénzáradatnak, ami Valentinianus korára jellemző Pannonia provinciában. A legkésőbbi pénz a borsodi szórványok között a Sajókeresztúron előkerült II Constantius Ae 3 (kat. 116). Ez csak típusa után datálható – verdejegye kopottsága miatt olvashatatlan – a 351–361 évekre. E területen tehát nem lehet számottevő pénzbeáramlással számolni a 4. század második felében.

KATALÓGUS¹⁷*Bezék*

1 Elagabalus	D	218–219	Rom	BMC 21		5 1990 1
--------------	---	---------	-----	--------	--	----------

Gelej

2 Marcus Aur	D	162–163	Rom	BMC 209		5 1990 2
--------------	---	---------	-----	---------	--	----------

*Görömbölytapolca lásd Miskolc-Tapolca**Hajóbába*

3 Severina	AeAn	270–275	Lug	RIC 4	R/A XXI	5 1990 3
------------	------	---------	-----	-------	---------	----------

Hajócsaba

4 II Claudius	AeAn	268–270	Rom	RIC 63	/+	5 1990 4
---------------	------	---------	-----	--------	----	----------

Hejőkeresztúr

5 Vespasianus	D	73	Rom	BMC 103		5 1990 5
---------------	---	----	-----	---------	--	----------

Hejőpapi

6 Traianus	D	115–117	Rom	BMC 559–564		5 1990 6
------------	---	---------	-----	-------------	--	----------

7 Ant Pius	D	139	Rom	BMC 51		5 1990 7
------------	---	-----	-----	--------	--	----------

Mezőnyék

*8 CD	Ae4	341–346		VD típus		5 1990 8
-------	-----	---------	--	----------	--	----------

Miskolc

9 C	Ae		Sis	Securitas	SISC	NK 8 1909 58
-----	----	--	-----	-----------	------	--------------

Miskolc Bessenyei út és Vásárhelyi út között

¹⁶ Leszih 1948, 54.

¹⁷ FMRU (Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn) Band I. (Bearbeitet von Miklós Bakos, Katalin Bíró-Sey, Jenő Fitz, Vera Lányi, Melinda Torbágyi) Komitat Fejér, Bonn – Budapest 1990, 11–20.

A katonai gyakorlótérnél egy agyagbögrében 115 darab római denár került elő 354 g súlyban. NK 42/1943/57

10	Vespasianus	D	69 – 70	Rom	BMC 27	7 1990 1
11	Vespasianus	D	73	Rom	BMC 98	7 1990 2
12	Traianus	D	103 – 111	Rom	BMC 167	7 1990 3
13	Traianus	D	103 – 111	Rom	BMC 179	7 1990 4
14	Traianus	D	103 – 111	Rom	BMC 238	7 1990 5
F 15	Traianus	D	103 – 111	Rom	BMC 301	7 1990 6
16	Traianus	D	103 – 111	Rom	BMC 337	7 1990 7
F *17	Traianus	D	112 – 117	Rom	BMC 415 cf.	7 1990 8
F *18	Traianus	D	112 – 117	Rom	BMC 631 cf.	7 1990 9
19	Traianus	D	112 – 117	Rom	BMC 634	7 1990 10
20	Hadrianus	D	118	Rom	BMC 83	7 1990 12
21	Hadrianus	D	119 – 124	Rom	BMC 138	7 1990 13
*22	Hadrianus	D	119 – 124	Rom	BMC 140 cf.	7 1990 14
23	Hadrianus	D	119 – 124	Rom	BMC 220	7 1990 15
24	Hadrianus	D	119 – 124	Rom	BMC 248	7 1990 16
F *25	Hadrianus	D	119 – 124	Rom	BMC 266 cf.	7 1990 17
26	Hadrianus	D	119 – 124	Rom	BMC 315	7 1990 18
27	Hadrianus	D	125 – 128	Rom	BMC 423	7 1990 19
28	Hadrianus	D	125 – 128	Rom	BMC 426	7 1990 20
*29	Hadrianus	D	125 – 128	Rom	BMC 453 jegyzet	7 1990 11
30	Hadrianus	D	128 – 132	Rom	BMC 474	7 1990 21
31	Hadrianus	D	134 – 138	Rom	BMC 595	7 1990 22
32	Hadrianus	D	134 – 138	Rom	BMC 606	7 1990 23
33	Hadrianus	D	134 – 138	Rom	BMC 688	7 1990 24
34	Hadrianus	D	134 – 138	Rom	BMC 697	7 1990 25
35	Hadrianus	D	134 – 138	Rom	BMC 716	7 1990 26
36	Hadrianus	D	134 – 138	Rom	BMC 757	7 1990 27
37	Aelius C	D	137	Rom	BMC 985	7 1990 28
38	Ant Pius	D	138	Rom	BMC 10	7 1990 29
F *39	Ant Pius	D	139	Rom	BMC 76	7 1990 30
40	Faustina	D	139 – 140	Rom	BMC 141	7 1990 47
F *41	Ant Pius	D	140 – 144	Rom	BMC 222	7 1990 43
42	Ant Pius	D	143 – 144	Rom	BMC 497	7 1990 31
43	Ant Pius	D	145 – 161	Rom	BMC 537	7 1990 32
44	Ant Pius	D	148 – 149	Rom	BMC 655	7 1990 33
45	Ant Pius	D	148 – 149	Rom	BMC 655	7 1990 33
46	Ant Pius	D	150 – 151	Rom	BMC 730	7 1990 34
F *47	Ant Pius	D	151 – 152	Rom	BMC 740	7 1990 35
48	Ant Pius	D	151 – 152	Rom	BMC 765	7 1990 36
49	Ant Pius	D	152 – 153	Rom	BMC 782	7 1990 37
50	Ant Pius	D	152 – 153	Rom	BMC 782	7 1990 37
51	Ant Pius	D	153 – 154	Rom	BMC 809	7 1990 38
52	Ant Pius	D	154 – 155	Rom	BMC 829	7 1990 39
53	Ant Pius	D	155 – 156	Rom	BMC 848	7 1990 41

	54	Ant Pius	D	156 – 157	Rom	BMC 876	7 1990 40
	55	Marcus C	D	157 – 158	Rom	BMC 918	7 1990 72
	56	Marcus C	D	157 – 158	Rom	BMC 918	7 1990 62
	57	Ant Pius	D	159 – 160	Rom	BMC 970	7 1990 42
	58	Marcus C	D	159 – 160	Rom	BMC 996	7 1990 63
F	59	II Faustina	D	145 – 161	Rom	BMC 1086	7 1990 59
	60	II Faustina	D	145 – 161	Rom	BMC 1103	7 1990 60
	61	II Faustina	D	145 – 161	Rom	BMC 1106	7 1990 61
	62	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 280	7 1990 49
	63	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 316	7 1990 50
F	64	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 351	7 1990 48
	65	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 375	7 1990 51
	66	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 375	7 1990 52
	67	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 376	7 1990 53
	68	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 400	7 1990 54
	69	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 414	7 1990 55
	70	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 414	7 1990 55
	71	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 421	7 1990 56
	72	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 421	7 1990 56
	73	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 422	7 1990 56
	74	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 422	7 1990 56
	75	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 449	7 1990 57
	76	D Faustina	D	141után	Rom	BMC 464	7 1990 58
F*	77	M Aurelius	D	161	Rom	BCM 15 cf.	7 1990 64
	78	D Ant Pius	D	161után	Rom	BMC 42	7 1990 44
	79	D Ant Pius	D	161után	Rom	BMC 48	7 1990 44
	80	D Ant Pius	D	161után	Rom	BMC 48	7 1990 45
	81	D Ant Pius	D	161után	Rom	BMC 60	7 1990 46
	82	II Faustina	D	161 – 176	Rom	BMC 89	7 1990 75
	83	II Faustina	D	161 – 176	Rom	BMC 92	7 1990 76
	84	II Faustina	D	161 – 176	Rom	BMC 108	7 1990 77
	85	II Faustina	D	161 – 176	Rom	BMC 124	7 1990 78
	86	M Aurelius	D	161 – 162	Rom	BMC 185	7 1990 65
	87	Verus	D	163 – 164	Rom	BMC 284	7 1990 80
	88	M Aurelius	D	164 – 165	Rom	BMC 359	7 1990 66
	*89	M Aurelius	D	165 – 166	Rom	BMC 406	7 1990 67
	*90	M Aurelius	D	166 – 167	Rom	BMC 439	7 1990 68
	*91	M Aurelius	D	171 – 172	Rom	BMC 557	7 1990 69
	*92	M Aurelius	D	171 – 172	Rom	BMC 557	7 1990 70
	93	M Aurelius	D	175 – 176	Rom	BMC 669	7 1990 71
F	*94	D Faustina	D	176után	Rom	BMC 714	7 1990 79
F	95	Commodus	D	179	Rom	BMC 801	7 1990 87
F*	96	Commodus	D	180után	Rom	BMC 3	7 1990 81
	*97	D Marcus	D	180után	Rom	BMC 22	7 1990 74
	*98	D Marcus	D	180után	Rom	BMC 27	7 1990 73
F	*99	Commodus	D	181 – 182	Rom	BMC 82	7 1990 82
	100	Commodus	D	184 – 185	Rom	BMC 155	7 1990 83

101 Commodus	D	184–185	Rom	BMC 157		7 1990 84
F *102 Commodus	D	186–187	Rom	BMC 227		7 1990 85
103 Commodus	D	192	Rom	BMC 310		7 1990 86
F *104 Sept Sever	D	193	Rom	BMC 30		7 1990 88
<i>Miskolc Bocskay utca</i>						
105 M Aurelius	D	178–179	Rom	BMC 786		5 1990 10
<i>Miskolc Fecskeszög</i>						
106 II Faustina	D	145–161	Rom	BMC 1086		5 1990 9
<i>Miskolc Sajó-híd</i>						
107 Probus	An	276–282	Rom	RIC 222		5 1990 13
<i>Miskolc Sajó-part</i>						
*108 Salonina	ArAn	259–268	Rom	RIC 21		5 1990 11
<i>Miskolc Sajó-part, Zsarnay-tag</i>						
109 II Claudius	An	268–270	Med	RIC 157	T	5 1990 12
<i>Miskolc Szent Kereszt-hegy</i>						
110 Philippus	An	244–247	Rom	BMC 45		5 1990 15
<i>Miskolc-Tapolca</i>						
111 D Faustina	D	141után	Rom	BMC 316		5 1990 14
<i>Miskolc Tatárdomb</i>						
112 Ant Pius	S	138–161		Kopott		5 1990 16
<i>Műb</i>						
113 Traianus	D	112–117	Rom	BMC 514		5 1990 17
<i>Sajóközinc</i>						
114 Ant Pius	SubD	140–144	Rom	BMC 225		5 1990 18
<i>Sajókeresztúr</i>						
115 Commodus	D	186–189	Rom	BMC 231		5 1990 19
116 II. Constantius	Ae3	351–361		FH típus		5 1990 20
<i>Szendrőlád</i>						
117 Ant Pius	Dp	140–143	Rom	BMC 1241		5 1990 22
*118 Ant Pius	Ae	138–161	Per			5 1990 21
119 Caracalla	D	210–213	Rom	BMC 89		5 1990 23
<i>Szirma Berekkert</i>						
*120 Gallienus	AeAn	267–268	Rom	RIC 180		6 1990 1
*121 D Claudius	An	270után		RIC 266K cf.		6 1990 2
122 Cn	Ae4	341–346	Sis	LRBC 791	FSIS	6 1990 3
<i>Szirma Fáskert</i>						
*123 II Faustina	BD	176után	Rom	BMC 725		6 1990 19
*124 Hostilianus	Ae	251	Vim	Pick 158	ANXIII	6 1990 17

125	Gallienus	AeAn	266–267	Rom	RIC 252	Δ/	6 1990 16
126	Gallienus	AeAn	267–268	Rom	RIC 178K		6 1990 31
127	Gallienus	AeAn	267–268	Rom	RIC 285K	XI	6 1990 4
128	II Claudius	An	268–270	Rom	RIC 48A	/Z	6 1990 14
129	II Claudius	An	268–270	Rom	RIC 55A	N/	6 1990 13
130	II Claudius	An	268–270	Rom	RIC 56A		6 1990 30
131	II Claudius	An	268–270	Rom	RIC 80A		6 1990 28
132	II Claudius	An	268–270	Rom	RIC 92F		6 1990 20
133	II Claudius	An	268–270	Rom	RIC 109A	E/	6 1990 21
*134	D Claudius	An	270útán		RIC 257		6 1990 25
*135	D Claudius	An	270útán		RIC 266A		6 1990 22
136	Quintillus	An	270	Rom	RIC 7	N/	6 1990 5
137	Aurelianus	An	270–275	Kyz	RIC 345F		6 1990 33
138	Aurelianus	An	270–275	Tri	RIC 392		6 1990 27
*139	Aurelianus	An	270–275				6 1990 8
*140	Diocletianus	An	284–294	Rom		XXII ^r	6 1990 32
141	M Herculus	An	287–288	Lug	RIC 371	I/	6 1990 23
*142	?	An	III/2				6 1990 6
*143	?	An	III/2				6 1990 7
*144	?	An	III/2				6 1990 29
*145	?	An	III/2				6 1990 26
146	I Constantinus	Fol	313–315	Sis	RIC 3	/? SIS	6 1990 18
147	I Licinius	Fol	313	Sis	RIC 234a	/ SIS	6 1990 10
148	I Licinius	Fol	313	Sis	RIC 234a	/? SIS	6 1990 11
149	I Constantinus	Ae3	330–337	Ant	RIC91,113	SMANΘ	6 1990 24
150	I Licinius	Fol	313–319		Coh 162	C/S	6 1990 9
151	Constans	Ae4	335–341		Coh 59		6 1990 12
152	II Constantinus	Ae4	335–341		G 1 típus		6 1990 15
<i>Tiszakeszji</i>							
153	C Albinus	D	194–195	Rom	BMC 94		5 1990 25
<i>Tiszakeszji Szóadomb</i>							
154	CD	Ae4	341–346		VD típus		5 1990 24
155	CD	Ae4	341–346		VD típus		5 1990 24
<i>Tiszatarján</i>							
*156	Traianus	D	103–111	Rom	BMC 285,302		5 1990 26

8. Lyukas
17. Az előlapon köpenyes mellkép
18. Az előlapon köpenyes páncélos mellkép
22. A hátlapi elválasztás P – MT – R – P COS III
25. Az előlapon köpeny a bal vállon
29. BMC az L. A. Lawrence gyűjteményben említ ilyen
39. Az előlapon babérkoszorús fej
41. Az előlapon a bal vállon köpeny
47. Az előlapi körirat elválasztás nélküli
77. A hátlapi körirat elválasztása ... DEOR – TR ...
89. Az előlapi körirat elválasztása ... ARM – PARTH
A hátlapi körirat elválasztása TR P X – X – IMP ...
90. Az előlapi körirat elválasztása ... AVG – ARM ...
91. A hátlapi körirat elválasztása IMP – VI – COS III
92. Az előlapon nincs a körirat megszakítva. A hátlapi elválasztás IMP V – I – COS III
94. Az előlapi elválasztás FAV – STINA
96. Az előlapi elválasztás ... AN – TONINVS
97. Az előlapi elválasztás ... AN – TONINVS
98. A hátlapi elválasztás CONSEC – RATIO
99. Az előlapi elválasztás ... ANTONINVS – COMMODVS
102. Az előlapi elválasztás ... ANT P – FEL
104. Az előlapi elválasztás ... S – EV, a hátlapi VICT A – VG
118. Mysia Pergamon
120. Az előlap GALLIENVS AVG sugárkoronás fej jobbra
121. A hátlapon a sas balra áll
123. Billon denár. A NK 46 – 47(1947 – 48)54 szerint „Crispina (rev: oltár)”, téves a meghatározás, mert Faustina iun.
142. 12,29 g
- 134 – 135. Az összes verdében verik a típust
139. H.) Nő balra áll, bőségszarut és paterát tart
140. Töredék E.) VAL DIOCLET... H.) álló alak, az XX verdejegy a római verdében fordul elő 284 – 294 között
142. E.) Sugárkoronás fej jobbra, olvashatatlan körirat; H.) ... AVG balra álló nő
143. E.) Sugárkoronás fej jobbra
H.) álló alak
144. E.) ... S AVG páncélos mellkép jobbra
H. Sol(?) balra áll, kezét emeli, töredék
145. H.) ... NS (Oriens ?) Sol balra áll
156. Töredék

IRODALOM

- LESZIH 1909. *Leszib, A.* Borsodmegyei leletek. NK 8/1909/58.
 LESZIH 1943. *Leszib, A.* Római pénzleletek Miskolcon és Borsodmegyében. NK 42/1943/57.
 LESZIH 1948. *Leszib, A.* Római pénzleletek Borsod megyében II. NK 46–47/1947–1948/54.
 NK 1914. *Kerekes, P.* A budai és mendei római éremlelet. NK 13/1914/71.
 NK 1940. *Kerényi, A.* Eleki éremlelet. NK 38–39/1939–1940/65.
 NK 1942. *H. L. (Huszár Lajos)* Éremleletek – Tiszaöldvár Ókincsemhegy szőlő. NK 41/1942/66.
 PANNONIA 1990. *Mócsy, A. – Fitz, J. – Lőrincz, B.* Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990.

RÖMISCHE MÜNZSCHATZFUNDE UND MÜNZSTREUFUNDE AUS DEM KOMITAT BORSOD

Das Herman Ottó-Museum zu Miskolc übergab dem Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums mit Fundort bezeichnete Münzen aus dem Komitat Borsod. Über das Vorkommen dieser Münzen berichtete Andor Leszh auf den Spalten der Zeitschrift Numizmatikai Közlöny.¹⁻³

Der Katalog enthält in alphabetischer Reihenfolge der Fundorte die bestimmten Münzen.

Unter diesen befindet sich ein Denarfund, der in Miskolc zwischen der Bessenyei- und der Vásárhelyi-Straße zum Vorschein gekommen ist (Kat. 10–104). Der Fund beginnt mit der Prägung des Vespasianus und schließt mit dem Denar des Septimius Severus aus dem Jahre 193. Die Zusammensetzung des Fundes gleicht der der in der Provinz Pannonia zutage geförderten Schatzfunde. Die Verbergung des Fundes kann mit der gotischen Wanderung des ausgehenden 2. Jh. in Verbindung gebracht werden, die auch im Karpatenbecken Volksbewegungen hervorgerufen hat. Dies beweisen auch die übrigen Münzfunde: Elek,¹² Tiszaöldvár-Ökincsemhegy,¹³ Mende,¹⁴ und der Fund von Miskolc.

Vermutlich ist noch ein Münzfund unter den Streufunden verborgen und zwar aus dem Fundort von Szirma Fáskert (Kat. 123–152). Der Kern des Fundes stammt aus der Zeit des Gallienus und des Aurelianus. Die früheren und späteren geprägten Münzen (Kat. 123–124 und Kat. 140–152) sind vielmehr als Streufunde zu betrachten.

Die Münzschatzfunde und Münzstreufunde aus dem Komitat Borsod weisen darauf hin, daß wir vom 2. Jh. an in diesem Gebiet vor allem von der Herrschaft des Antoninus Pius ganz bis zur Zeit der Constantin-Dynastie mit einem „regelmäßigen“ intensiven Münzumsatz rechnen können. Es ist aber keine Spur von dem Münzumsatz, der zur Zeit des Valentinianus in der Provinz wahrgenommen werden kann. Die letzte Prägung ist von Constantius II., die die Legende Ae 3 Fel temp reparatio mit Reiterfigur zeigt (Kat. 116).

Katalin Bíró-Sey

BIZÁNCI TÍPUSÚ CSÜNGŐ PRÉSELŐMINTÁJA TISZAFÜREDRŐL

G A R A M Éva

A Tiszafüred-majorosi avarkori temető monografikus feldolgozásakor¹ a temető nagyságából adódó terjedelem miatt kevés lehetőség volt arra, hogy a kisebb témákkal, részletkérdésekkel behatóan foglalkozzam. Célszerűbbnek tűnt az egyedi, a temető általános arculatától elütő tárgyakat, tárgycsoportokat és azok problémakörét külön közleményekben ismertetni.

Alábbi cikkemben egy egyedi tárgyat, a temető 28. sírjában talált préselő-tövet közlök.

Tiszafüred-Majoros, 28. sír

Sírleírás:

Nő. A mellkasi részen bolygatott. M: 145 cm. A sírfolt nem rajzolódott. Irány: NY-K 268°.

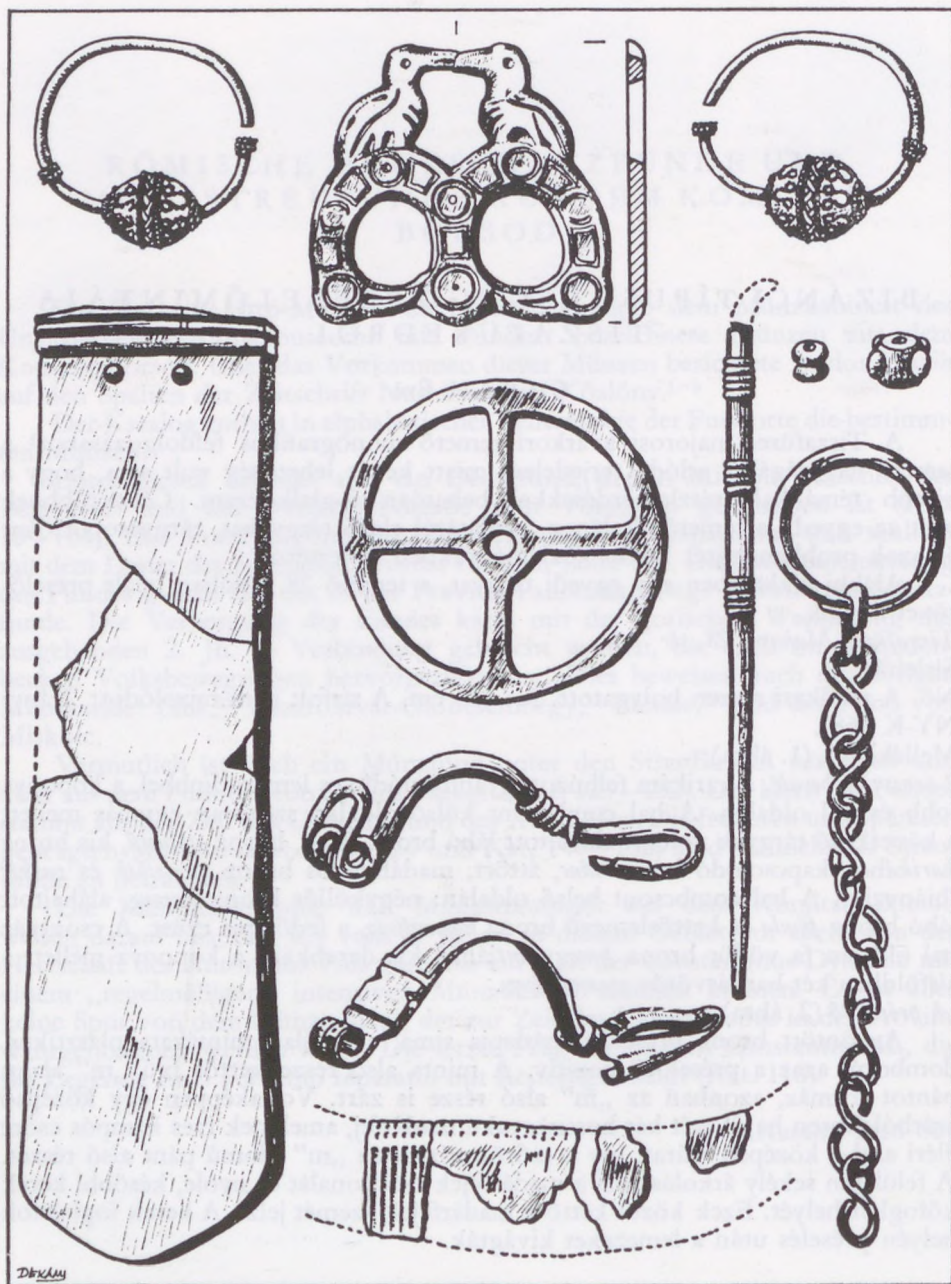
Mellékletek (1. ábra):

2 arany *fülbevaló*, a karikára felhúzott granulációdíszes lemezgömbbel, a koponya jobb és bal oldalán. A bal combcsont külső oldalán szorosan egymás mellett a következő tárgyak voltak: aláhajtott lábú bronz *fibula*, bronz *stylus*tű, kis bronz *karika*hoz kapcsolódó bronz *lanc*, áttört, madáralakos bronz *préselőtő* és *vaskés* (hiányzik). A bal combcsont belső oldalán: négyküllős bronz *korong*, aláhajtott lábú bronz *fibula* és kettőslemezű bronz *nagyszíjvég*, a fedőlapja ezüst. A csontváz bal oldalán fa vödör bronz *lemez pántjának* kis darabkája, a koponya mellett a sírföldben két barnászörös *szemesgyöngy*.

A *préselőtő* (2. ábra)

Az öntött bronz préselőtő hátlapja sima, az előlap mintázata plasztikus, domború, azaz a préselőtő pozitív. A minta alsó része kettős ívű „m” alakú pántot formáz, azonban az „m” alsó része is zárt. Voltaképpen egy középső szárból ívesen hajol szét két hosszúnakú madárfej, amelynek íves kampós csőre eléri alul a középső szárát, így a csőrök zárják az „m” idomú pánt alsó részét. A felületen sekély árkolás jelzi a madárfejek csőrvonalát és nyolc, későbbi kerek kőfoglalt helyét. Ezek közül kettő a madárfejek szemét jelzi. A kerek foglalatok helyén préselés után a lemezeket kivágták.

¹ Garam 1985 (nyomdában)

1. ábra Tiszafüred – Majoros 28. sír leletei (1 : 1)

Abb. 1. Tiszafüred – Majoros, Funde des Grabes 28 (1 : 1)

2. ábra Préselőtő a Tiszafüred –majorosi avarkori temető 28. sírjából (előlap, hátlap
1 : 1 és előlap nagyítva)
Abb. 2. Preßmodel aus Grab 28 des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Tiszafüred –
Majoros (Vorderseite, Rückseite 1 : 1 und Vorderseite vergrößert)

A préselőtő felső részén az „m” alakú pántívek tetején 1–1, egymással szembenéző zártszárnyú madár ül, középhosszú egyenes csőreik összeérnek. A madarak csőrének középvonala, a szemek, a szárny vonala és a lábak árkolt vonallal ill. ponttal hangsúlyozottak. A madarak talán galambokat ábrázolnak, tartásuk és formájuk alapján azonban kacsaként is elképzelhetők.

A préselőtő az eddig ismert avakori préselőtővek nagyrésztől eltérően nem ötvössírban volt.² A tiszafüredi női sírba másodlagosan, mint tarsolydís, vagy tarsolykészlet darabja kerülhetett. Erre utal síron belüli helyzete, ahol több más, szintén nem a funkció alapján elhelyezett tárggyal (fibulatöredékek, bronztű) együtt, a bal combcsont mellett találtuk.

A tiszafüredi préselőtő funkcióját, azt, hogy milyen tárgy préseléséhez használták, csak a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, ún. madaras fülbevalópár alapján lehet meghatározni.

Az egykori Jankovich gyűjteményből 1852-ben megvásárolt csüngődíszes, madaras, arany „fülbevalópár” régóta ismert, többször idézett darabja avarkori leletanyagunknak.³ A tiszafüredi préselőtővel kapcsolatosan azonban nem alaptalan, hogy ezt a tárgyat tüzetesen megvizsgáljuk.

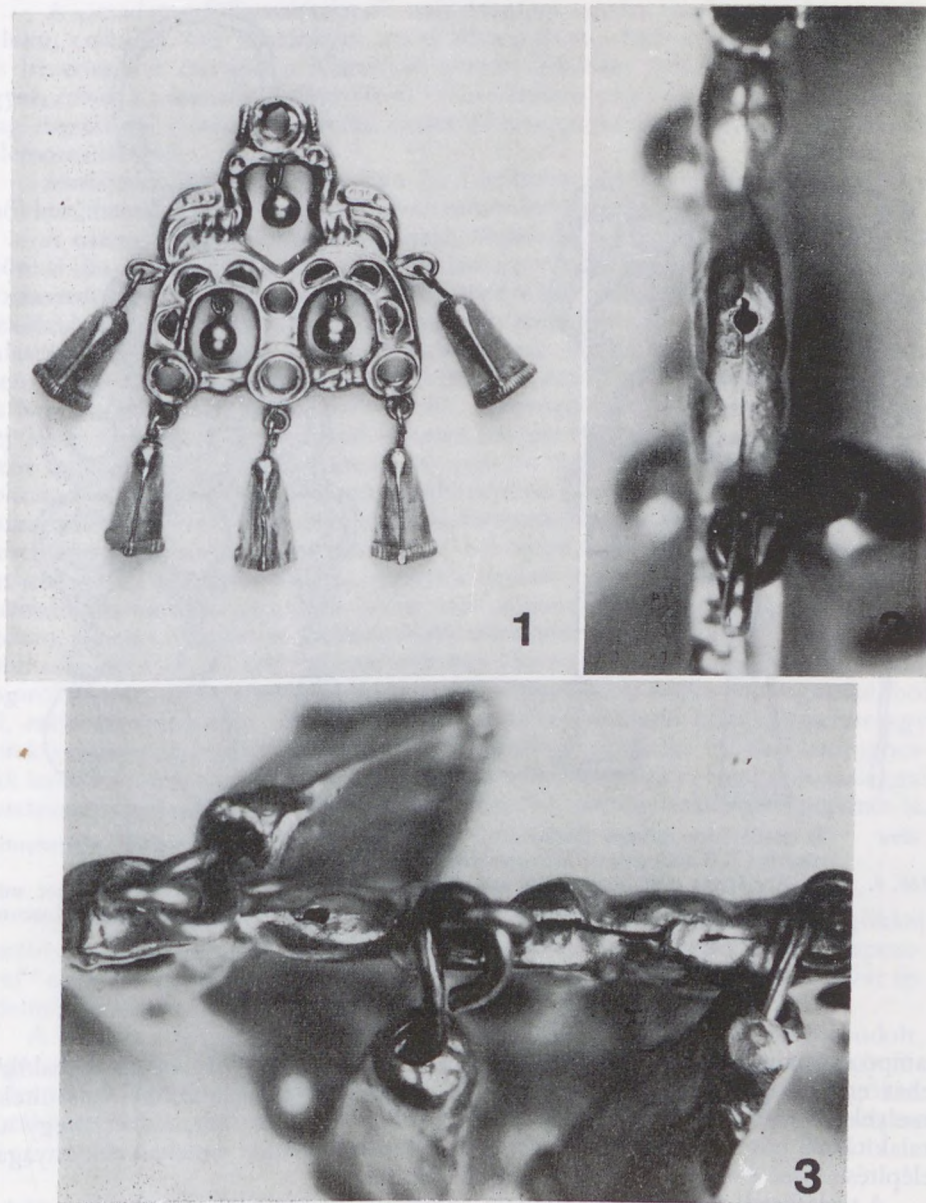
„Madaras fülbevalópár” ill. csüngő, (3. ábra 1). Ltsz.: 5/1852. 21–22. N 287. Súly: 37,24 gr (2 db). Lelőhely: ismeretlen, magyarországi lelet.

Az aranylemezről préselt csüngők középső része egy áttört „m” alakú pánt, a felső peremen ülő galambokkal. A csüngők két félből összeállítottak, így az elő- és hátoldal mintája azonos. Az „m” alakú pántok kerek és félkör alakú kivágásait a préselés után készítették. László Gy. még fehéres-zöldes kitöltő anyagot látott a két lemez közötti térben, ezekre lehettek ültetve a kivágásokat díszítő üveglapocskák.⁴ Az „m” idomok alsó záró tagjának mintázata elmosódott. Az egykori préselőtő egyik alsó záró ívén keresztirányú borda lehetett, ez mindkét darabon (a hátoldalakon az ellentétes oldalon) jól látszik. Az „m” idomú pánt felső ívén ülő madarak csőre felett egy átlósan átlukasztott lemezgömb van. A gömbök oldalirányú lyukait gyöngydrót kereteli, amelynek a pereme a belső széleken kopott. Ez arra utal, hogy a madaras csüngők valamire, talán karikára lehettek akasztva. A madarak csőre alatt és az „m” alakú pánt íveiben kis kampós akasztókon apró lemezgömbök függnének. Az „m” idomok oldalain 1–1, az alsó részeken pedig 3–3 lemez harangocskák függ drót kampókon, amelyekbe a felül kúposra, alul három oldalú gúla alakúra hajlított harangocskák drót nyelve van beleakasztva. A harangocskák alsó részén keskeny rovátkolt szalag fut körbe. Az oldalsó harangocskák masszívabb arany lemezből készültek. A lemezeket alig láthatóan forrasztották össze, a keretelő keskeny pántok rovátkolása sűrű. Az alsó ívről függő harangocskák silányabb lemezből készültek, az egyik oldal közepén jól láthatóan összeillesztettek, a rovátkolt keretező szalag bordái ritkábbak. Mindkét csüngő madáralakjainak hátán (ezt László Gy. is látta), de az alsó csüngők közötti részeken is üres kampó-lyukak, vagy az elcsípott kampók nyomai látszanak (3. ábra 2–3). Ez utóbbiaknál a lecsípott

² Adony: *Hampel* 1905, III. T. 284; Fönlak/Felnac: *Dömötör* 1900, 117–123, 1901, 62–66; Gátér: *Kada* 1905, 360–384; Kunszentmárton: *Csallány* 1933; Rákóczi-falva: *Selmeczi–Madaras* 1979–80, V. tábla.

³ *Hampel* 1905, III. 281/2; *Csallány* 1956, 156.

⁴ *László* 1935, 31.

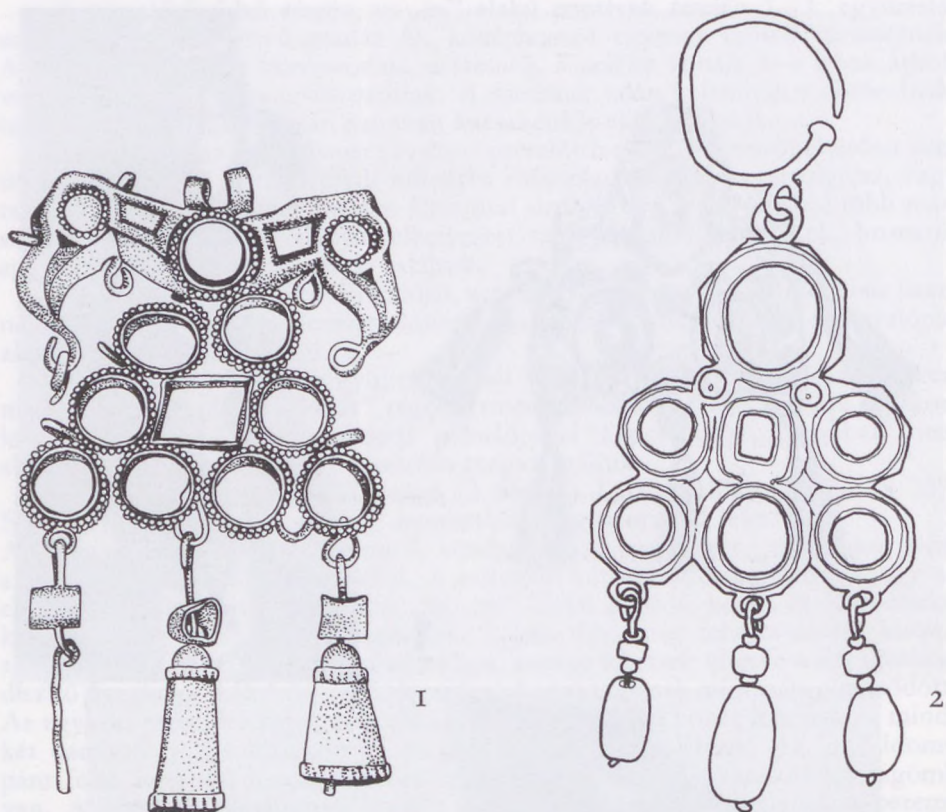

3. ábra

1–3. Az ismeretlen lelőhelyű madaras csüngőpár egyik darabja (1 : 1) és erős nagyítások a galamb hátán és az „m” alakú pánt alsó ívén látható lyukakról és lecsipett kampókról

Abb. 3.

1–3. Das eine Stück des Anhängerpaares mit Vogelgestalt von unbekanntem Fundort (1 : 1) und starke Vergrößerungen von den auf dem Rücken der Taube und unteren Bogen des „m”-förmigen Bandes sichtbaren Löchern, sowie den abgezwickten Haken

4. ábra

1: madárfejes csüngő Ráckevéről; 2: fülbevaló kőbetétes csüngővel, Konstantinápoly (?) (Catalogue of Metropolitan Museum of Art 1977–78 után)

Abb. 4.

1: Anhänger mit Vogelkopf aus Ráckeve; 2: Ohrgehänge mit Anhänger mit Steineinlage, Konstantinopel (?) (nach dem Catalogue of Metropolitan Museum of Art 1977–78)

kampó drótjainak vége a csüngő belsejében érzékelhető. A „madaras fülbevalók” tehát eredetileg 9–9 harangocskával és 3–3 belső lemezgömbbel készültek, amelyekből mindkét darabon 5 darabot később eltávolítottak. Lehet, hogy az átalakításnál pótolták vagy cserélték az alsó harangocskákat, amelyeknek anyaga, felépítése kissé eltér az oldalsó harangocskáétól.

A tiszafüredi préselőtő a „madaras fülbevaló”-val méretben csaknem azonos díszítmény préselésére szolgált. A különbség alig szembevetendő: a tiszafüredi préselőtő madáralakjainak kissé laposabb ívű a háta, az alsó madárfejek kampós csőre határozottan rajzolt, az „m” idom íveit pedig kerek és nem félkör alakú kőbetétek részére szolgáló kivágások díszítették. Végül a préselőtő madarainak csőre felül hiányzik az áttört karika.

A „madaras fülbevalópárral” már Hampel együtt közli azt a háromszög-alakú, csüngős, két madárfejes, arany díszítményt, amelyet később László Gy. is ismertet.⁵ A csüngőt a Kunsthistorisches Museum őrzi Bécsben. Ezt a tárgyat, mivel a „madaras fülbevalóval” és a madaras préselőtővel egyrészt formailag összefügg, másrészt eredetük gyökerei azonos területen keresendők, szintén elemeznünk kell.

Madárfejes arany csüngő (4. ábra 1). Lelőhelye: Ráckeve. Magángyűjteményből kerülhetett Bécsbe. Legújabbán jó színes fotóját közli H. Wolfram.⁶

A csüngő középső részét egy sima, táglalapalakú lemez rekesz alkotja, ami köré 9 db, gyöngydrótkeretes, háromszög alakban elrendezett kerek rekeszt forrasztottak. Ezekben a rekeszekben eredetileg színes kövek ültek, vagyis a rekeszek kőfoglatok voltak. Hampel még megemlíti, hogy a felső kerek foglatokban és a madarak szemében almandinok vannak⁷ ma azonban már minden rekesz üres. A háromszög alakú csüngő csúcsán levő kerek rekeszhez jobb és bal oldalt egy-egy, két részből préselt, szélesnyakú, erős, kampócsőrű madárfej (sasfej?) csatlakozik. A madarak kerek szemei kőfoglatok, amelyek gyöngydrót kereteléssel hangsúlyozottak. A nyak, a csőrök és a szemek körvonala árkolt, a tiszafüredi préselőminta madárfejeihez hasonlóan. A háromszög alakú csüngő csúcsán lévő kerek rekesz felső pereméhez két, a kerek rekeszre merőlegesen álló hurkos fület forrasztottak. A bal oldali madárfejen négy, a jobb oldalin jelenleg csak két hurok van, amelyek egykor kis lemezgömböket tarthattak, hasonlókat, mint a „madaras fülbevaló” galambpárjai. Eredetileg a csüngő szélein, a kerek foglatok találkozásánál mindenütt aranyhurkok lehettek. Ma a jobb oldalon egy, az alsó íven szintén egy hiányzik. Az alsó hurkok közül háromról kéttagú csüngők függenek. A csüngők alsó része kúpos harangocskákból áll, ezeknek a nyelvbe van beleakasztva a felső hosszabb hurok, amelyre egy kerek lemez henger, eredetileg kőtartó foglatat van felfűzve. Az alsó harangocskák lemezből hajlítottak, felső részük félgömbalakú, keskeny, rovátkolt szalaggal keretezett. Ugyanílyen rovátkolt szalag keretezi a harangocskák alsó peremét is.

* * *

Az ismeretlen lelőhelyű madaras — és a ráckevei madárfejes csüngőkkel korábban már László Gy. foglalkozott „Az avarkori műipar keresztény kapcsolatai” elemzésekor⁸, az avarkori keresztény nyomok vizsgálatánál⁹ és az avar fedelmi leletek, köztük a cibakházi gazdag női sírlelet elemzésekor¹⁰.

A *csüngők funkciójának* meghatározásakor László Gy. először arra gondolt, hogy „nyakkarikán függve, a mellen hordták”,¹¹ majd később hajba, vagy fátolra tűzött halántékkarikáknak gondolta a madaras és a madárfejes csüngőket. Korábbi nézetét László az ozorai lelet „két arany keresztjével” és a madaras

⁵ Hampel 1905, I. 397, II. 387, III. T. 281/1.

⁶ Wolfram 1984, 26.

⁷ Hampel 1905, II. 387.

⁸ László 1935, 30–35.

⁹ László 1940, 151.

¹⁰ László 1955, 242–243.

¹¹ László 1935, 35.

csüngők felső karikájának ellentétes kopási irányával támasztotta alá¹², azaz szerinte a csüngők egy-egy karikán, vagy külön sírban lehettek.

Nemrég közöltem vizsgálataim eredményét az ozorai „két aranykeresztről”. Az ozorai leletben egy ép kereszt és egy töredékes keresztoszár van, amely a keresztoszáron levő több, felvarrásra szolgáló lyuk szerint már töredékes állapotban került a leletbe.¹³ Ez alapján a keresztből és a keresztoszárból nem következtethünk két sírra. A madaras ill. a madárfejes csüngők nem lehettek mell díszek. A csüngők felépítése, díszítése, felfüggesztési módja kizárja ezt. A kétoldalas kidolgozású alaplap, a mozgó, hangot adó harangocskák, a csüngők lapjával azonos irányban álló kettős fül (ráckevei csüngő), vagy a gyöngydrótkeretes, kopott lyukak (ismeretlen lelőhelyű csüngőpár), arra utalnak, hogy a csüngők szabadon függtek, erős karikára, vagy bőr, esetleg vászon zsinórra akasztva, fejfedő díszeként.

A csüngők formáinak és díszítésének eredete, gyökerei: A madaras és madárfejes csüngőket már László Gy. – bizonyos stílusjegyek, mint bordázott szélű harangocskák, gyöngydrótkeretes alapján – az avarkori ötvöstárgyak körébe sorolta.¹⁴ Formájuk, díszítésük gyökereit kutatva megállapította, hogy ezek, mint díszcsüngők keleti tárgyformát utánoznak és díszítésük fő elemei is – a kettős madár- és a kettős sasfej ábrázolás – keleti származásúak. László szerint a forma és a díszítés is keleti területről került be a bizánci kultúrkörbe, ahol a kettős madárábrázolás keresztény értelmezést kapott. Ezek a formák az avarokhoz már bizánci közvetítéssel kerülhettek – írja László Gy. és megjegyzi, hogy a madaras csüngőkön a madarak (galambok) ábrázolása keresztény értelemmel bírt¹⁵. Véleménye szerint „helyi készítménnyel van dolgunk”.¹⁶

László Gy. megállapításai alapvetően ma is helytállóak, különösen ami a legutóbb idézettet illeti. A tiszafüredi 28. sírból előkerült préselőtő minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az avarkori leletanyag eddigi unikumai, mint a madaras és madárfejes préselt, eredetileg kőbetétes aranycsüngők, az avar birodalomban készültek. A préselőtő egy nagyobb préselőtő készlet egyik darabja lehet, amely a női sírba tarsolydíszként, vagy szíjelosztóként, már másodlagosan kerülhetett. Az ismeretlen lelőhelyű madaras csüngőpárt azonban, bármily szembetűnő is a tiszafüredi préselőtővel való hasonlósága, nem a tiszafüredi préselőtővön készítették. A méretek egyeznek ugyan, de egyes részletekben az arany lemez csüngők és a préselőtő eltérnek egymástól. A tiszafüredi préselőtő egyesíti a keleti eredetű kettős madár – és a kettős madárfej ábrázolásokat, kétségesse téve ezáltal a madaras csüngők keresztény értelmezését.

A kettős madaras ill. madárfejes csüngők László Gy. által idézett keleti analógiái – amelyeknek keltezése (5–12. század) bizonytalan – csak az általános madaras, csüngős ékszer típusok előzményeként tekinthetők.

Az avarkori madaras és madárfejes csüngők közvetlen előzményei és jól keltezhető analógiái a bizánci ékszer anyagban lelhetők fel. A hasonló bizánci csüngők minden esetben fülbevalók csüngői. Néha egészen kis karikát

¹² László 1935, 34–35.

¹³ Garam 1991, 160–163.

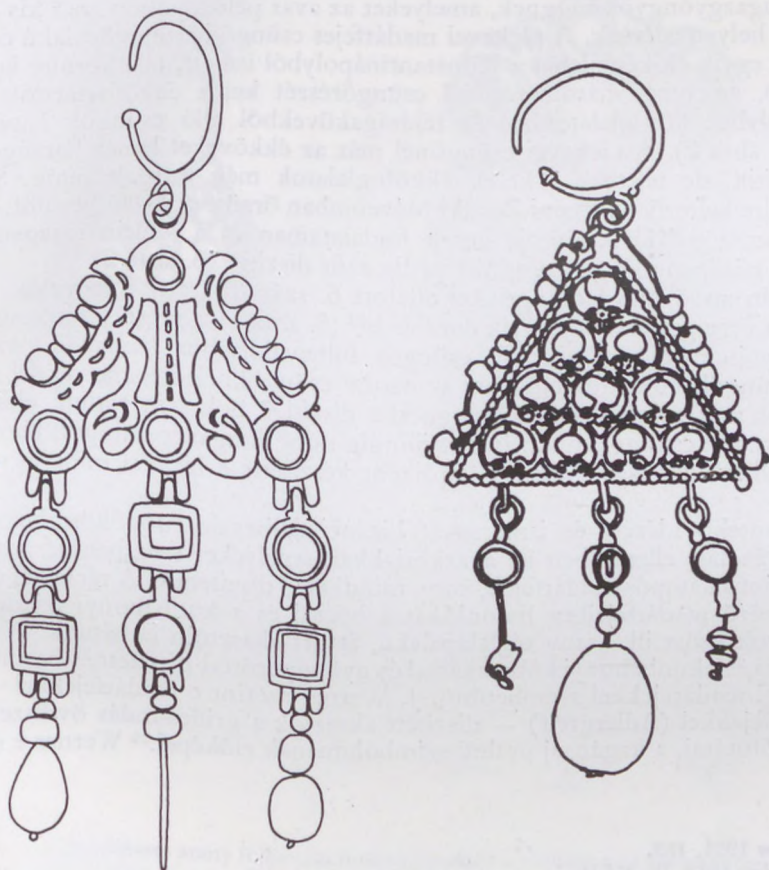
¹⁴ László 1935, 34–35.

¹⁵ László 1935, 30–35.

¹⁶ László 1935, 35.

díszítenek a hatalmas csüngők, amelyeknek „m” alakú vagy háromszögletű testéhez számos szabadon mozgó csüngőt akasztottak. Ezek a lengő csüngők kerek vagy négyzet alakú kőfoglatokból és különböző nagyságú és fajtájú gyöngyökből és féldrágakövekből állnak.

Az avar kori madaras csüngőkhöz lemezharangocskák kapcsolódnak. Ez a díszítési mód avar sajátosság, jellemző a bizánci díszgallérok divatját utánzó,

I

2

5. ábra

1: arany fülbevaló préselt lemez és ékköves csüngővel a Free gyűjteményből (Dennison 1918 után); 2: féldrágakövekkel díszített arany fülbevaló a Benaki Múzeumban (Segall 1938 után)

Abb. 5.

1: goldenes Ohrgehänge mit Zierstein verziertem gepreßtem Blechanhänger aus der Free-Sammlung (nach Dennison 1918); 2: mit Halbedelsteinen verziertes goldenes Ohrgehänge im Museum von Benaki in Athen (nach Segall 1938)

avar földön készített ékköves díszgallérokra is (pl. Ozora-Tótipusztá, Kiskőrös-Vágóhíd, 8. sír)¹⁷.

Az ismeretlen lelőhelyű madaras csüngők „m” alakú pántjai a Burns gyűjtemény ékkődíszes fülbevalócsüngői középrészéhez hasonlóak¹⁸ (6. ábra 2). Feltűnőbb a hasonlóság az Athéni Nemzeti Múzeum aranyból készült, ékkövekkel és gyöngyökkel díszített fülbevalócsüngője és az avarkori madaras csüngőpár között. A Stathatos gyűjtemény értékes darabját (6. ábra 1) a 11–12. századra keltezik.¹⁹ A felső, félholdalakú részhez láncocskákkal kapcsolt „m” alakú alsó pánt azonban olyannyira hasonlít az avarkori példányokhoz, hogy ez a késői keltezés megkérdőjelezhető. Az athéni fülbevaló „m” alakú csüngőívében még kis igazgyöngyök függnek, amelyeket az avar példányokon már kis lemezgömbök helyettesítenek. A ráckevei madárfejes csüngő háromszögalakú csüngőrészének egyik előképe lehet a Konstantinápolyból ismert, 600 körülre keltezett fülbevaló, amelynek háromszögletű csüngőrészét kerek ékkőfoglatatok alkotják, amelyhez kőfoglatatokból és fél-drágakövekből álló csüngők kapcsolódnak²⁰ (4. ábra 2). A ráckevei csüngőnél már az ékköveket lemez harangocskák helyettesítik, de felettük a kerek ékkőfoglatatok még megtalálhatók. Szintén 600 körülre keltezik az athéni Benaki Múzeumban őrzött egyik fülbevalót, amelynek háromszögalakú csüngője kerek foglalaiban és a szélein igazgyöngyök láthatók, középső mozgó csüngőjét pedig zafir díszíti²¹ (5. ábra 2).

A háromszögalakú csüngőkkel ellátott 6. századi arany fülbevalók körébe tartozik a Free gyűjtemény egyik darabja is²² (5. ábra 1), amelynek alsó csüngői a Burns gyűjtemény „m” idomú csüngős fülbevalójáéhoz hasonlóak. Az ilyen típusú csüngők voltak az előképei az ozorai csüngőknek is, amelyeknél az alsó ékkőtagot már szintén lemezharangocská díszíti.²³ Sohasem tudjuk eldönteni, hogy az ozorai csüngőket, amelyeket mindig mint díszgallér csüngőit rekonstruálunk, fülbevalók vagy gallér csüngőiként készítette-e bizánci mintára az avar ötvös.

A fentebb idézett és ismertetett bizánci fülbevalócsüngőkön hiányzik a madarábrázolás, ellentétben az avarkoriakkal, amelyeket szembenéző madarak, széjjeltekintő kampós madárfejek, vagy mindkettő díszítenek. A ráckevei csüngő kampóscsőrű madárfejeihez hasonlókat a bócsai és a kunbábonyi fejedelmi és kagán sírok ezüst ill. arany téglalapalakú, áttört akasztóin láthatunk. A bócsai darab sima,²⁴ a kunbábonyi kőberakással és gyöngydróttal díszített,²⁵ hasonlósága a ráckevei madárfejekkel szembeeső. J. Werner szerint e madárfejekkel – szerinte griffejekkel (Adlergreif) – díszített akasztók a griffes-indás övdíszek közvetlen előfutárai, a kagán új uralmi szimbólumának előképei.²⁶ Werner e nézeté-

¹⁷ Garam 1991, 163.

¹⁸ Dennison 1918, Pl. XLII.

¹⁹ Stathatos 1963, Pl. II. 8.

²⁰ Weitzmann 1987 – 88, 314 – 315.

²¹ Segall 1938, 239. f.

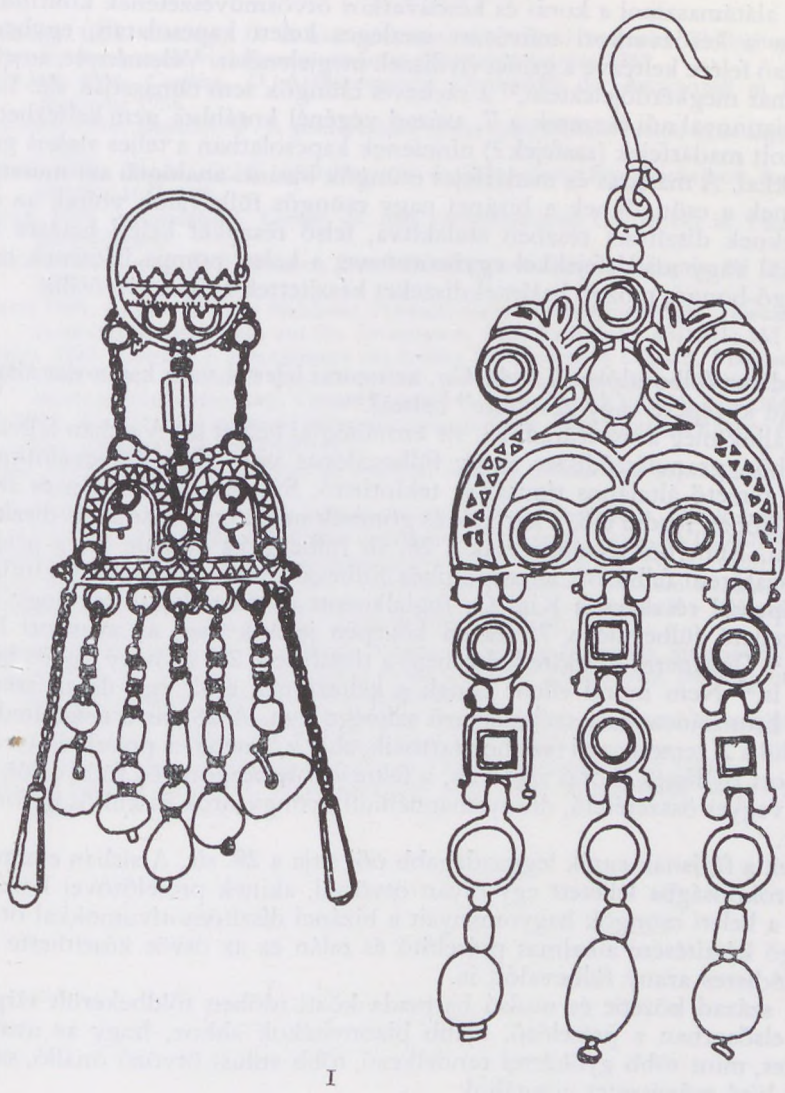
²² Dennison 1918, Pl. XLIV.

²³ Garam 1991, 163.

²⁴ László 1955, Pl. XLVII. 19.

²⁵ H. Tóth 1983, VIII. tabló; Werner 1986, T. 18, 3 9.

²⁶ Werner 1986, 51.

I

2

6. ábra

Abb. 6.

1: ékkődíszes arany fülbevaló Kréta szigetéről a Stathatos gyűjteményben (Stathatos 1963 után); 2: arany fülbevaló préselt és ékköves csüngővel a Burns gyűjteményből (Dennison 1918 után)

1: goldenes Ohrgehänge mit Zierstein aus Kreta in der Stathatos-Sammlung (nach Stathatos 1963); goldenes Ohrgehänge mit gepreßtem und Zierstein versehenem Anhänger aus der Burns-Sammlung (nach Dennison 1918)

vel kívánja alátámasztani a kora- és későavarkori ötvösművészetének kontinuitását, kizárva a későavarkori művészet esetleges keleti kapcsolatait, egyben a 7. század első felére keltezve a griffes övdiszkek megjelenését. Véleményét, amelyet korábban már megkérdőjeleztem,²⁷ a ráckevei csüngők sem támasztják alá. Ezek a minden bizonnyal női ékszerek a 7. század végénél korábbra nem keltezhetők, és az ábrázolt madárfejek (sasfejek?) nincsenek kapcsolatban a teljes alakos griff-ábrázolásokkal. A madaras és madárfejes csüngők bizánci analógiái azt mutatják, hogy ezeknek a csüngőknek a bizánci nagy csüngős fülbevalók voltak az előképei. Ezeknek díszítését részben átalakítva, felső részüket keleti hatásra madáralakokkal vagy madárfejekkel egybeötvöztve, a keleti pompa ízlésének megfelelő csengő-bongó, mozgó halántékdíszeket készítettek az avar ötvösök.

Kelkezés

A madaras fülbevalókat László Gy. az ozorai lelettel való kapcsolat alapján a „7. század közepére vagy későbbre” keltezi.²⁸

Vizsgáljuk meg a tiszafüredi 28. sír kronológiai helyét is! A sírban felhúzott lemezgömbös, granulációdíszes arany fülbevalópár volt. Ez a fülbevalótípus a tiszafüredi temető általános típusának tekinthető. Számos példányban és számtalan variációban fordul elő, a karikák és gömbök nagyságát, számát és díszítését véve alapul. Aranyból azonban csak a 28. sír fülbevalója készült. Ez a példány a többi tiszafüredi felhúzott lemezgömbös fülbevaló prototípusának tekinthető. Ezzel a típussal részletesen Kiss G. foglalkozott és megállapította, hogy ez a bizánci eredetű fülbevaló a 7. század közepén jelenik meg az avarkori leletanyagban.²⁹ Ugyanerre az időre keltezhető a tiszafüredi 28. sír négy küllős bronz korongja is.³⁰ Nem mond ellent ennek a keltezésnek a sír egy darab szemesgyöngye, bronzlánc, és a széleslemezű szíjvége sem. A 28. sír a tiszafüredi temetőn belül a 2. temetkezési fázishoz tartozik, ahhoz, amelyre a préselt és a lemezből kivágott övdiszkek, korai szablyák, a felhúzott lemezgömbös fülbevalók első típusai, a vegyes összetételű, dinnyemagnélküli gyöngysorok és küllős korongok jellemzők.

Ennek a fázisnak egyik leggazdagabb női sírja a 28. sír. A sírban eltemetett nő talán rokonságba lehetett egy olyan ötvössel, akinek préselőtövei közé tarthatott a keleti csüngők hagyományait a bizánci díszítőmotívumokkal ötvöző díszcsüngő készítésére alkalmas préselőtő és talán ez az ötvös készítette a sír granulációdíszes arany fülbevalóit is.

A 7. század közepe és utolsó harmada közti időben földbekerült tárgyak, közülük elsősorban a préselőtő, újabb bizonyítékok ahhoz, hogy az avarkori művészetet, mint több gyökérrel rendelkező, több stílust ötvöző önálló, sajátos arculattal bíró művészetet vizsgáljuk.

²⁷ Garam 1987, 856.

²⁸ László 1935, 35.

²⁹ Kiss 1983, 107.

³⁰ Garam 1980, 175.

IRODALOM

- CSALLÁNY 1933. *Csallány, D.* A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Goldschmiedegrab aus der Awarenzeit von Kunszentmárton (Ungarn). Szentes 1933.
- CSALLÁNY 1956. *Csallány, D.* Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest 1956.
- DENNISON 1918. *Dennison, W.* A gold treasure of the Late Roman Period from Egypt. Michigan 1908.
- GARAM 1980. *Garam, Sz. É.* Spätawarische durchbrochene Bronzescheiben. *ActaArchHung* 32(1980)161–180.
- GARAM 1985 (nyomdában). *Garam, É.* Das awarenzeitliche Gräberfeld in Tiszafüred. 1985 (nyomdában)
- GARAM 1987. *Garam, É. J. Werner, Der Schatzfund von Vrap in Albania.* *BJ* 187(1987)854–857.
- GARAM 1991. *Garam, É.* Über Halskette, Halsschmucke mit Anhänger und Juwelenkragen byzantinischen Ursprungs aus der Awarenzeit. *Acta ArchHung* 43(1991) 151–179.
- HAMPEL 1905. *Hampel, J.* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905.
- KADA 1905. *Kada, E.* Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Gátér (Kisszállás). *ArchÉrt* XXV(1906)360–384.
- KISS 1983. *Kiss, G.* Egy avarkori fülbevalótípusról. Über einen awarenzeitlichen Ohrgehängentyp. *ArchÉrt* CIX(1983)100–111.
- LÁSZLÓ 1935. *László, Gy.* Adatok az avarkori műipar ókeresztény kapcsolataihoz. Budapest 1935.
- LÁSZLÓ 1940. *László, Gy.* Újabb keresztény nyomok az avarkorból. Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn. *Dolg* XVI(1940)145–158.
- LÁSZLÓ 1955. *László, Gy.* Études archéologiques sur la société des Avars. *ArchHung* 34/1955.
- SEGALL 1938. *Segall, B.* Katalog der Goldschmiede-Arbeiten. Museum Benaki. Athen 1938.
- SELMECZI – MADARAS 1979–80. *Selmeczi, L. – Madaras, L.* Avarkori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczi-falván. *SzMMÉ* 1979–80, 141–172.
- STATATHOS 1963. *Collection H. Statthatos.* Objets antiques et byzantins. Strasbourg 1963.
- H. TÓTH 1983. *H. Tóth, E.* A magyarok elődei a Duna – Tisza közén. Népvándorláskori leletek Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1983.
- WEITZMANN 1977–78. *Weitzmann, K.* Age of Spirituality. Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art. New York 1977–78.
- WERNER 1986. *Werner, J.* Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien 1986.
- WOLFRAM 1984. *Wolfram, H.* Botschaften aus dem Meer ob der Enns. Wien – Köln – Graz. 1984.

PREßMODEL EINES ANHÄNGERS BYZANTINISCHEN TYPUS AUS TISZAFÜRED

In Grab 28 von Tiszafüred-Majoros fanden wir einen gegossenen, bronzenen Preßmodel mit Vogelgestalt. Der Preßmodel dürfte in das Grab in sekundärer Anwendung als Taschenzierde oder Riemenverteiler gelangt sein (Abb. 1–2).

Der Preßmodel von Tiszafüred diente zum Pressen einer solchen Anhängerzierde, die dem schon seit langem bekannten sog. „Ohrgehänge mit Vogelgestalt“ ähnlich gewesen sein konnte. Die großen goldenen Anhängerzierdentypen mit Vogelgestalt bzw. – kopf (Abb. 3, Abb. 4,1) sind Nachahmungen der ähnlichen byzantinischen Anhänger, die den byzantinischen Anhängertyp mit Zierstein dem orientalischen Geschmack nach mit Vogelköpfen, – figuren verziert, die mit Zierstein ausgelegten Pendilien mit Blechglöckchen ersetzt, innerhalb des Awarenreiches, in awarischen Goldschmiedewerkstätten erzeugt wurden. Für diese bisher nur vorausgesetzte Feststellung liefert der Preßmodel von Tiszafüred einen Beweis.

Der Preßmodel kann aufgrund der analogen Funde und der übrigen Gegenstände des Grabes 28 von Tiszafüred auf die Mitte bzw. das letzte Drittel des 7. Jh. datiert werden.

Éva Garam

BIZÁNCI ÉS BALKÁNI EREDETŰ TÁRGYAK A 10–11. SZÁZADI MAGYAR SÍRLELETEKBEN I.

MESTERHÁZY Károly

Harminc éve is elmúlt, hogy Szőke Béla a 10–11. századi sírleleteket két korszakra (honfoglalás kor, kora Árpád-kor 970-től kb. 1100-ig) osztva, ezeken belül társadalmi rétegek szerint csoportosítva, először számba vette.¹ Már ekkor, első olvasatra is kiderült, hogy számos tárgytípussal nem foglalkozott (kerámia, csatok), vagy csak futólag említette azokat (fülbevaló típusok, stb.). Az ok valószínűleg az lehetett, hogy a mind a mai napig közöletlen leletek tömegében nem vette észre őket, elsikkadtak. Az elmúlt harminc évben az elmaradás csak növekedett, hiszen az újabb feltárásokból legalább ötezer sír és belőlük számos új tárgytípus közöletlen maradt, és az ismerteket is legfeljebb statisztikai adatként használhatjuk fel. Annak ellenére, hogy nagyarányú anyagközlések (corpusok) nélkül minden tárgytípusokra vonatkozó, vagy azon alapuló kutatás szükség-szerűen hiányos marad, mégis kell az ilyen témákkal is foglalkozni, mert a sem-minél a hiányos lelőhelystatisztikán alapuló munka is jobb. Erre késztet bennünket a nemzetközi kutatás is, melynek legjelentősebb alkotása Jochen Giesler munkája.² Ez a könyvméretű tanulmány rávilágít honfoglalás kor kutatásunk elégtelenségeire is. Miközben a magyar kutatók által elvégzendő feladatok külföldi-beliékre maradnak, várhatnánk ennek előnyeit: a pártatlan ítékezés fokozott lehetőségét, az elfogulatlanságot. Sajnos, nem mindig rendelkeznek vele: s még sajnálatosabb, a magyar kutatók átveszik a hibás elképzeléseket. Ennek leglátványosabb bizonyítéka, hogy párhuzamaikat onnan gyűjtik, ahonnan a legkönnyebben lehet: a jól kutatott Moráviából. E hibákra korábban Bóna István és újabban J. Giesler is felhívta a figyelmet.³

Jelen témánk fokozottan azok közé tartozik, amely különböző vélemények ütközőpontjában áll. A 10–11. századi sírleletek közül nagyon sokról tudjuk, hogy nem tartoztak a honfoglaló magyarság sajátos emlékei közé. Idegenek mind a vezető réteg, mind a köznép anyagában. Több tárgytípus eredetét ismer-jük, eredetüket illetően megbízhatónak bizonyultak az eddigi kutatások. Közülük

¹ Szőke 1962.

² Giesler 1981.

³ Bóna 1965. 50., Giesler 1981. 97.

most egy zárt csoportot vizsgálunk, amelyek véleményünk szerint bizánci eredetűek, és vagy közvetlenül onnan származnak, vagy balkáni utánzatokkal vannak képviselve régészeti emlékeink között.⁴ A velük való foglalkozás több szempontból is szükséges. Lehetőség szerinti teljes összegyűjtésükkel hozzájárulunk a honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek tárgytípusainak, változatainak megismeréséhez. Eredetük, készítési helyük felkutatása rávilágíthat a téves eredeztetések, bizonytalan kormeghatározások tarthatatlanságára. Ismeretes tény, hogy a honfoglaláskori temetők sok esetben segíthetnek az olyan importtárgyak keltezésében, amelyek készítési helyükön már csak szórványleletként fordulnak elő.⁵ A viszonylag teljes lelőhelylisták hozzájárulhatnak a bizánci-balkáni kereskedelem megismeréséhez is, esetleg a honfoglalók zsákmányát jelzik. Jelen gyűjtésünk újra hiányos marad, mert a feldolgozás alatt álló temetők anyagát ritkán vehettük figyelembe, még ritkábban használhattuk fel. Így néhány tárgytípusról nem is emlékezünk meg, bár rendkívül jellemzőek (bizánci pecsetelő, nyaklánc díszek, csüngők), más típusok teljes felgyűjtése pedig szétfeszítette volna a munka kereteit (sasos gyűrűk, pentagrammos gyűrűk). Elemzésünk alapját az övcsatok és egy sor fülbevaló fogja képezni, bár néha egyedi tárgyakat is figyelembe veszünk (kardok, kerámia, amulettek). Nem foglalkozunk a kereszttekkel sem, melyek száma ma már meghaladja a százat, és önálló feldolgozást igényelnek.⁶

Csatok. A szakirodalom gyakran trapéz alakú csatként említi őket, máskor négyszögletes csatnak, bizánci jellegűnek is mondják őket, máskor oroszlanos csatnak. Legjobb talán az alakjuk szerinti megnevezés, mert nemcsak oroszánt ábrázolnak, és nemcsak jellegük szerint bizánciak. A magyar temetőkből összesen nyolc darab ismert: Tiszabura (1. kép 1),⁷ Tiszajenő (1. kép 6),⁸ Mindszent-

⁴ Egyes tárgyakról, ékszerekről esetenként kimutatták bizánci, esetleg balkáni eredetüket, pl. a tiszaburai csatról (*Horváth* 1934), a keceli fülbevalókról (*Fettich* 1937), a pilini gomborról (*Nyáry* 1873, 22, 27. ábra). Az első összefoglalás a sírleletek keresztjeiről született meg (*Bárányné Oberschall* 1953), majd ezt követte Mészáros Gy. bizánci tárgyakat tartalmazó gyűjteményének közreadása (*Csallány* 1954). 10–11. századi sírleletek bizánci vonatkozásait először Bálint Cs. foglalta össze 1975-ben, anélkül azonban, hogy egy-egy tárgytípusban teljes gyűjtésre törekedett volna (*Bálint* 1991. 109–110.). A még kéziratban levő munkát használta fel *Kürti* B. (1984. 269–70). Bálint a bizánci–magyar kereskedelmi kapcsolatokban főleg a textileknek szentelt több teret. Az egyes tárgyak közül kiemelte a csatokat, a keceli fülbevalót versecváti párjával és a szentes–szentlászlói gyengébb változattal együtt, a bizánci pénzek egy részét, egy csontfésűt Eperjesről, amely azonban bizonyára nem bizánci készítmény, a kunágotai kardot, a pilini amulettet és a sőshartyáni amforát. Lényegében ugyanez az összefoglalás jelent meg 1985-ben is (*Bálint* 1985. 209–223.). A keresztjeiről újabban *Lovag* 1980. Számos ékszer balkáni kapcsolatát hangsúlyozta *Giesler* 1981. 96. Jelen dolgozat eredeti, rövidebb formájában 1987. okt. 13-án előadásként hangzott el a bolgár–magyar történelem és kora középkori régészet kérdéseivel foglalkozó budapesti ülészakon (*Aladžov* 1988. 57–58). Időközben jelentősen bővítettem a vizsgálatba bevont tárgytípusok számát. E feldolgozás első részét adom most közre.

⁵ *Fettich* 1937. 106: a keceli fülbevalóval kapcsolatban tér ki erre a kérdésre. A korinthusi ásatások anyaga is jelzi a helyzetet: rétegvizonyaik alapján a 12–13. századra kellene keltezni állatalakos csatjaink párhuzamait: *Davidson* 1952/87. 268, 273., *Schulze* 1985. 733.

⁶ *Lovag* 1980., *Marjanović–Vujović* 1987., *Barački* 1988., *Teodor* 1981., *Dončeva–Petkova* 1983., stb.

⁷ *Horváth* 1934. 141., *Csallány* 1954. 4. t. 6.

⁸ Selmeczi L. ásatása, a csatot szíves engedélyével közölhetem.

1

2

3

4

5

6

1. ábra – Abb. 1. 1: Tiszabura, 2: Szentlőrincpuszta (Budapest), 3: Rakamaz, 4: Gyula, 5: Kétpó, 6: Tiszajenő. (1 : 1)

2. ábra – Abb. 2. Mindszent-KoszorUSDülő
(1 : 1)

KoszorUSDülő (2. kép),⁹ Kétpó (1. kép 5),¹⁰ Gyula (1. kép 4),¹¹ Rakamaz (1. kép 3),¹² Szentlőrincpuszta (Budapest) (1. kép 2),¹³ Ondrohó (3. kép),¹⁴ Magyarországi darab lehet a belgrádi múzeum csatja.¹⁵ A gyulai kivételével valamennyi állatábrázolásos. Jó minőségű bronz öntvény valamennyi. Leggyakrabban oroszán látható rajtuk (Tiszabura, Budapest-Szentlőrinc, Kétpó, Tiszajenő). Két esetben szárnyas griff (Mindszent, Ondrohó), egy esetben állatküzdelmi jelenet (Rakamaz) és egyszer omega jel (Gyula). Ez utóbbi típust áttört csatnak is nevezik, mintáját pedig két kulcslyuk alakú áttörésnek értelmezik.¹⁶ Az ábrázolások színvonala nagyon egyenetlen. A külföldi párhuzamoknál ugyanez a helyzet. A nyugat-európai és bizánci területről származó példányok között azonban több a finom, részletező megfogalmazás (Criel, Otranto, Castro Tigani¹⁷), mint a bulgáriai¹⁸, vagy ukrainai¹⁹ lelőhelyűek között. Különösen áll ez az oroszános csatokra, melyek szinte mindenütt durvák (Sziciliában is²⁰). A tiszaburai és kétpói azonban jó színvonalat képviselnek. A rakamazi csat állatküzdelmi jelenete sem rosszabb-gyengébb, mint a korinthusi csatoké,²¹ és az ondrohoi és gyulai csat még talán jobb színvonalú is.²² Annak ellenére, hogy az oroszán ábrázolás gyakori rajtuk, még sincs két azonos öntőmintából származó darab. Ez azt jelenti, hogy nagy változatosságban készültek, és talán Bulgáriában is másolták őket.

Az oroszán ábrázolások közül realisztikus megfogalmazású a tiszaburai, mind az oroszán alakját, mind testének arányait tekintve is. Gyengébb szín-

⁹ Csallány 1941. 186. 3. t. 46., Csallány 1954. 5. t. 1.

¹⁰ Selmeczi 1980. 8. kép, 12. kép 1.

¹¹ Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, közöletlen.

¹² Dienes 1986. 98. 39. kép. Először a JAMÉ 1961–62. borítóján volt látható.

¹³ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.42/1980. lelőhely Szentlőrincpuszta, Pest m. Csatkarikája hiányzik, letörtött szíjtartó fülét lecsiszolták, csonka h: 3 cm.

¹⁴ Totik 1971. 60. t. 20.

¹⁵ Bálint 1991. 33. t. a. 29.

¹⁶ A gyulai csat omegája keresztény jelkép is lehet. A szép kivitelű darab sokkal gyengébb színvonalú párját Preslavban és Korinthusban leltük fel. Ezeken értelmetlenné vált az omega pozitív megformálása, és valóban lehet kulcslyuknak is nézni az áttörések alakját. Eredetileg bizonyára nem az áttörés formája volt a lényeges, hanem a betű. Mavrodinov 1959. fig. 271., Totev 1969. 83. kép., Davidson 1952/87. No. 2218. és 273.

¹⁷ Hodges–Whitehouse 1983. 76. 28. kép., Schulze 1984. Abb. 10. A., Horváth 1934. 146., 107. kép.

¹⁸ Aladžov 1981.

¹⁹ Orlov 1973.

²⁰ Hessen 1974. 4. kép 6.

²¹ Davidson 1952/87. No. 2213–2214.

²² Davidson 1952/87. No. 2218.

vonaltól már a kétpói, bár a csat kidolgozása még a jobb műhelyekre vall. A hiányos Szentlőrinc pusztai csaton az oroszán beállítását eltérő a szokásos, álló ábrázolásokétól. A nyújtózkodó vagy ugrásra készülő állat felpúposodó fara arra figyelmeztet, hogy nem a kétpói vagy pliszikai csat²³, hanem egy ismeretlen prototípus a mintája. Teljesen sematikus a tiszajenői oroszán, amely a moszticsihoz hasonlóan szinte macska pofájú, alakjának körvonalai sekélyen mélyednek a lapos csatfelszínbe. Még az állat bőrének érzékeltetése, az utólagos vésés és poncolás is hiányzik róla, amely sok darabon előfordul. Az oroszán ábrázolású csatok bulgáriai gyakoriságát (nyolc darabból öt) azzal magyarázzák, hogy az oroszán a bolgár kánok hatalmának jelképe volt, így átvételének konkrét oka volt.²⁴ E lehetőség ugyan fennáll, de más okai is lehetnek, hiszen az eddig előkerült nyolc (ha a belgrádi csatot is magyarországinak számítjuk kilenc) magyar sírlelet csatján is négyen (a belgrádival öt) oroszán látható. Lehet időrendi oka is, vagy ízlésszerű eltérés. Gyakori díszítése e csatoknak a szárnyas ló (pegazus ?), amely a magyarországi darabokon eddig nem fordult elő (az ondrohói csaton griff van).²⁵ Ha a bolgár kutatók magyarázatát vesszük alapul, akkor a magyarországi csatok átvételére is találhatunk ilyenféle magyarázatot, hiszen az oroszán a magyarok előkelőinél is a hatalom kifejezője.²⁶ A griffek a késő avar népesség leszármazottainál még ismertek lehettek, úgyszintén az állatküzdelmi jelenetek is, sőt népmeséinkben gyakran szerepel a szárnyas ló, a szárnyas paripa. Valószínűbb azonban az ízlés mellett az, hogy a 10. század azon évtizedeiben, amikor ezek a tárgyak Magyarországra kerültek, inkább oroszán ábrázolások voltak divatban a Bizánci birodalomban. Ennek megfelelően, ha a magyar anyagban továbbra sem bukkannak fel szárnyas lovat ábrázoló csatok, ennek legfőbb oka az lesz, hogy korábbiak a 10. század első harmadánál, és a magyarok sem zsákmányként, sem kereskedelmi áruként nem jutottak hozzájuk. A csatok különböző típusainak elterjedése (8. kép) tehát részben időrendi okokra, részben ízlés, divatigényekre vezethető vissza. Feltűnő, hogy Románia és Jugoszlávia területéről egyetlen darabot sem ismerünk. Ez feltétlenül a magyarok és bolgárok öviseletének közös vonásaira mutat, s ugyan így értékelhetjük a jelenleg csak hat darabot számláló ukrainai állományt is.

E csatok a bizánci csatviselet 9–10. századi divatját jelzik. A 10. század első harmadából származhat a kétpói és rakamazi csat, a honfoglalók első nemzedékének temetkezéseiből. A második nemzedékhez kapcsolható a Mindszent-Koszorus dülői csat, a 10. század közepéről. A 10. század első felénél nem keltezhető pontosabban az ondrohói, tiszaburai és tiszajenői valamint a gyulai csat, és ezeket figyelembe véve, hasonló korú lehet a Szentlőrinc pusztai csat is. Előzményeik az avar kori anyagban is megfigyelhetők, pl. a kiskassai csat oroszánja, amely szintén bizánci eredetű.²⁷ Mivel szabályát tartalmazó férfi sírban ke-

²³ Stancev 1960. 38., Vaklinova 1981. 17. kép., Aladžov 1981. 2. kép.

²⁴ Aladžov 1981. 23.

²⁵ szárnyas ló: Otranto (Hodges – Whitehouse 1983. 28. kép), Criel (Schulze 1984. Abb. 10.A.), Odarci (Mibajlov – Dončeva – Petkova – Toptakov 1980. 141., Aladžov 1981. 23. 4. kép), Mészáros Gy. gyűjteményében (Csallány 1954. 4. t. 3–4, 5. t. 1, 6–8.), Diergardt gyűjtemény (Werner 1955. 7.A.t. 2–3.), kievi múzeum anyagában (Orlov 1973. 2. kép).

²⁶ Selmeczi 1980. 261–63 szerint részben az előkelők, részben az egyház is jelképet látott az oroszánban, ez fejeződne ki az oroszános csatok viseletében.

²⁷ László 1940. 26. t. 3., Hampel 1905. III. 276. t. 17., Kiss 1977. 65.

3. ábra – Abb. 3. Ondrohó (nagyobb mint a természetes nagyság) (größer als die natürliche Größe)

rült elő, keltezése 670 utánra tehető. Ez persze a sírba kerülést jelzi. Oroszlánjaink első megfogalmazására már korábban sor kerülhetett, mint 7. század eleji szicíliai csatok is bizonyítják.²⁸ Csak akkor még más volt a keretelés divatja, más volt a csat forma. A bizánci csatok díszítése hatott az avar művészetre.²⁹ Ugyanez nem mondható el a honfoglaláskori emlékekre.

Csatjaink zömmel kereskedelmi áruként kerültek Magyarországra, hiszen ilyen olcsó bronz tárgyakat nem volt érdemes „souvenir”-ként³⁰ hazahozni. A külföldi portyákon résztvevők számára a nemesfém volt a fontos, amiből saját ízlésük szerint formálhattak a teljesen másfajta magyar övekhez másfajta csatokat. Számuk sem több, mint Bulgáriában vagy Ukrajnában. Az egyenletes eloszlás pedig inkább kereskedelemre vall, hiszen ez utóbbi országok a 10. században ritkábban vezettek hadjáratot Bizánc ellen.

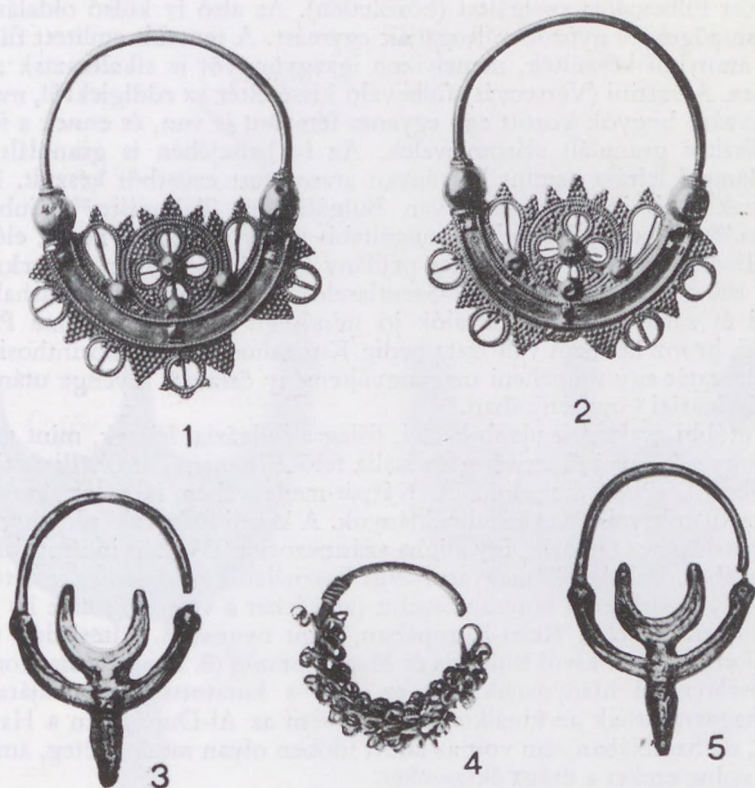
Félbold alakú fülbevalók granulált díszítéssel. A legkiemelkedőbb szépségű hazai példány mind a mai napig a keceli fülbevaló pár.³¹ Alsó ívükön keskeny félkörös pánt húzódik, melyet kétoldalt egy-egy bogyós dísz zár le. Az alsó ív

²⁸ von Hessen 1974. 1. kép 4, 4. kép 6.

²⁹ Daim 1990. 294, 1–2–ábra., Dekan 1972. 364, 379., Cs. Sós 1958. 16, 20. t. 1: Kecelhatár dülő 32. sír nagyszíjvégén az állatküzdelmi jelenet oroszlánja „ember arcú”, mint a kétpói csaton. Kérdéses, hogy ez az oroszlánabrázolás bizánci előképet utánoz-e? Az adatra Garam É. hívta fel a figyelmemet, melyet ez úton is köszönök.

³⁰ Schulze 1984. 498.

³¹ Fettiich 1937. 117. t. 1–2., Dienes 1972. 45. kép

4. ábra – Abb. 4. 1–2: Kecel, 3, 5: Székesfehérvár-Demkóhegy, 4: Halimba. (1 : 1)

belsejében négyszirmú rozetta (Kecel, 4. kép 1–2), a Marc Rosenberg gyűjtemény fülbevalóján a rozettában császárportré³² látható. Máshol egyetlen nagyobb granulált gyűrű és kétoldalt gyöngyök töltik ki a teret (Héraclion, Musée Historique).³³ Hasonló megoldást találunk a Heléne Stathatou gyűjtemény Krétáról származó arany fülbevalóján is.³⁴ Egy syrakusai fülbevalón három granulált és díszített gyűrűt találunk az alsó ív belsejében, s ennek bronz köznépi változata Korinthosban gyakori.³⁵ A központi gyűrűt gyakran szőlőkacsra emlékeztető motívumok fogják közre, mint a Dumbarton Oaks gyűjtemény Konstantinápolyból származó arany fülbevalóján láthatjuk,³⁶ máskor e kacsok ellenkező irányú elhelyezésével variálják a díszítést: erre példát az ó-korinthosi kiállítás

³² Giesler 1981. 141.

³³ L'art Byzantin No. 440.

³⁴ L'art Byzantin No. 437.

³⁵ Orsi 1910. 464. fig. 1., Čorović – Ljubinković 1951. 14. kép 1., Davidson 1952/87. No. 2036 – 2037, No. 2038. ez utóbbiak bronzból.

³⁶ Kitzinger 1967. 64, No. 231.

egyik ezüst fülbevalója szolgáltat (közöletlen). Az alsó ív külső oldalán granulált háromszögek és gyűrűk váltogatják egymást. A fentebb említett fülbevalók zömmel aranyból készültek, némelyiken igazgyöngyöt is alkalmaztak a pompa fokozására. A vattini (Versecvát) fülbevaló kissé eltér az eddigiektől, mert belső ívén az ívzáró bogyók között egy egyenes fémpánt is van, és ennek a felső szegélyét díszítik granulált szíromlevelek. Az ív belsejében is granulált díszítés van.³⁷ Hampel leírása szerint halványan aranyozott ezüsből készült. Ennek a változatnak több jó párhuzama van Bulgáriában: Tuhovište,³⁸ Ljubenovo,³⁹ Miševsko.⁴⁰ A kecelinél némileg rongáltabb arany fülbevaló került elő Sárrétudvari-Hizóföldön,⁴¹ egy töredékes példány Gyulán,⁴² (6. kép 9) ezeknek egyszerűbb ezüst változatai Szentcs-Szentlászló 74. sírjából,⁴³ és Bashalomról.⁴⁴ A keceli és sárrétudvari fülbevalók jó minőségű ezüst párhuzama Pliszkán⁴⁵ került elő, bronz köznapi változata pedig Korinthosban.⁴⁶ A korinthusi példány ezüst változatát egy müncheni magángyűjtemény őrizte.⁴⁷ Gyenge utánzatot találtak a bulgáriai Gradešnicában.⁴⁸

Az utóbbi évtizedek újabb leletei, főleg a bulgáriai leletek, mint a pliszakai, jelzik, hogy a bizánci ékszerek nem Itália felől,⁴⁹ hanem délről, Bizáncból vagy Bulgáriából kerültek hozzánk. A Kárpát-medencében is főleg kereskedelmi árunak tarthatók, mint a szicíliai példányok. A keceli fülbevaló pl. a honfoglalók első nemzedékéhez tartozik, így aligha származott a 934 után indított hadjáratok zsákmányából. Balkáni és magyarországi használatuk a közép és vezető rétegre szorítkozik. A sírleletek tanúsága szeint (ami lehet a véletlen műve is) gyakrabban találkozunk velük Kelet-Európában, mint nyugaton. Elterjedési területük a birodalom határain kívül Bulgária és Magyarország (8. kép). Eddig Romániából és Jugoszláviából hiányoznak. Ha ez nem a kutatottság számlájára írandó, akkor magyarázatnak az kínálkozik, hogy sem az Al-Duna, sem a Havasalföld vidékén, de Szerbiában sem volt az adott időben olyan módos réteg, amely megvehette volna ezeket a drága ékszereket.

Félhold alakú lemezes fülbevalók. Jellemzőjük az alsó ív belső oldalán a három ágú kialakítás, a csúcsokon egy-egy bogyóval. Alul 1–4 fülecske van felforrasztva csüngők számára. A félholdas lemez előlapján gyöngydrótból vagy filigránból álló szegély és belső díszítés van. Szőke B. e csoporthoz számította

³⁷ Hampel 1904. 446., *Szentkeláray* é. n. 236.

³⁸ Stojana-Serafimova 1979. 786. 5. kép 5.

³⁹ Aladžov 1973. 152, 18 a. kép.

⁴⁰ Važarova 1976. 302, 188. kép.

⁴¹ M. Nepper 1990. 25. közöletlen.

⁴² A Gyula-téglagyári leletek részben közöltek, bizonyos leltározási keveredésekre utalt Bakay 1978. 174. jegyzetben. Ugyanitt ő is közöl a 64. t. 6. alatt egy típusunkba tartozó töredéket, az ív belsejét díszítő karikával, a hozzá tartozó alsó ív nélkül.

⁴³ Széll 1941 a. 6. t. A. 13., Bálint 1991. Abb. 30.

⁴⁴ Dienes 1956. 57. t. 8., Giesler 1981. 141.

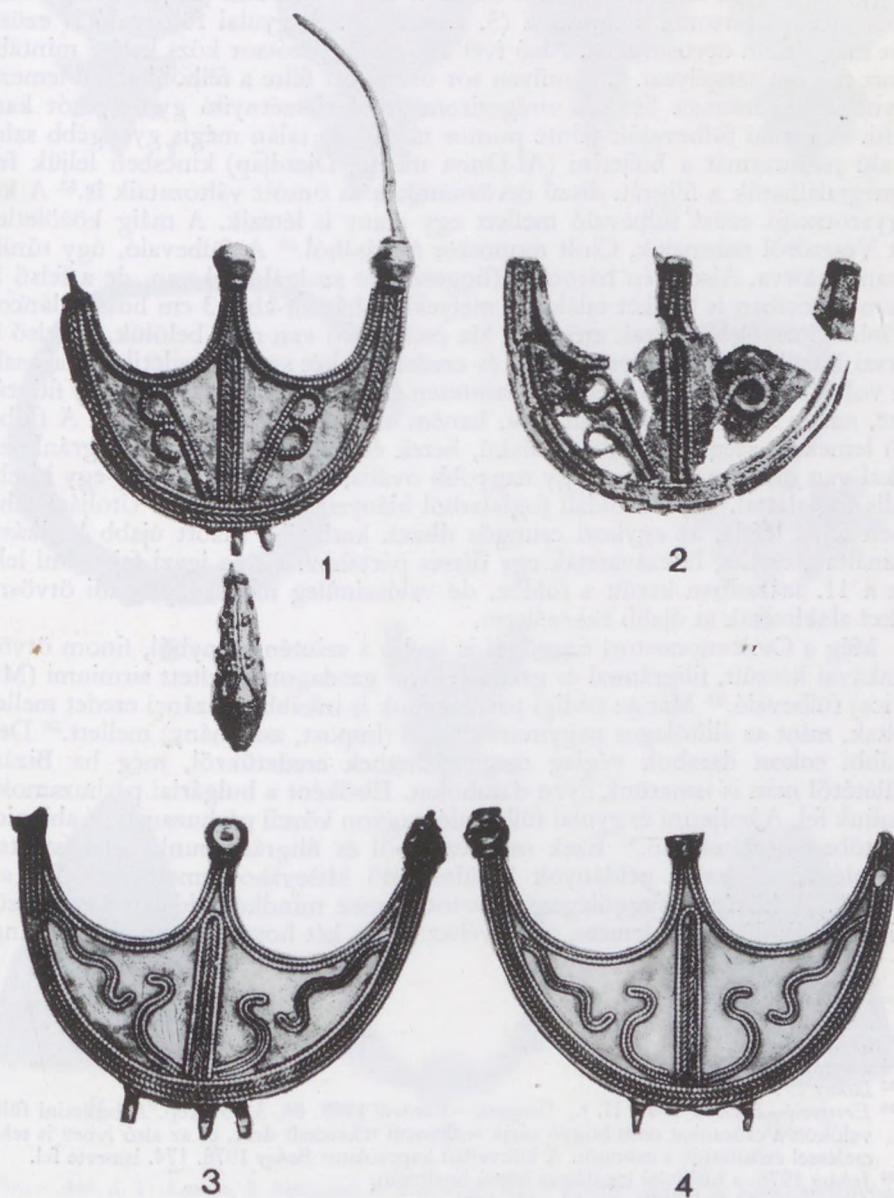
⁴⁵ Dončeva – Petkova 1984. 4. kép.,

⁴⁶ Davidson 1952/87. No. 2037 ezüst, 2038–39, 2044 bronz. A leletek száma és anyaga szerint népi ékszer volt és nemcsak a kiváltságosok számára készült ez a típus. Giesler 1981. 141.

⁴⁷ Bassermann – Jordan 1909. 55. kép.

⁴⁸ Masov é. n. 7.

⁴⁹ Szőke 1962. 50.

5. ábra—Abb. 5. 1–2: Gyula, 3–4: un. tokaji kincs. (1:1)

az oroszvári fülbevalót is, de az nem tartozik ide.⁵⁰ Legkorábbi ismert példányai az ún. tokaji leletből származnak, melyek azonban hiányosak (5. kép 3–4).⁵¹ Majdnem ép ill. hiányos pár került elő Gyulán.⁵² A gyulai fülbevalón megmaradt egy gyöngydróttal és granulációval díszített csüngő is, ami jól jelzi, hogy nem láncos csüngő tartozik a típushoz (5. kép 1–2). A gyulai fülbevaló is ezüst, tehát még finom ötvösmunka. Alsó ívét két gyöngydrótsor közt kalász mintába sodort filigrán szegélyezi. Ugyanilyen sor osztja két félre a félhold alakú lemezt, melynek üres mezejét két-két virágszirom szerűen szétnyíló gyöngydrót kacs díszíti. A gyulai fülbevalók szinte pontos mását, de talán mégis gyengébb színvonalú párhuzamát a boljetini (Al-Duna mente, Djerdap) kincsben leljük fel. Itt megtalálhatók a filigrán díszű ötvösmunkák és öntött változataik is.⁵³ A két magyarországi ezüst fülbevaló mellett egy arany is létezik. A máig közöletlen lelet Vésztőről származik, Csolt monostor ásatásából.⁵⁴ A fülbevaló, úgy tűnik, át van alakítva. Alsó ívéen három felfüggesztésre szolgáló fül van, de a felső ív három csúcsában is füleket találunk, melyekhez három kb. 13 cm hosszú láncon különböző csüngők voltak erősítve. Ma csak kettő van meg belőlük. A felső ív csúcsai közül csak a középső valódi és eredeti. A két szélső eredetileg magasabban volt a középsőnél, és ezeket vízszintesen elvágták. Erre utal a szegély filigrán dísze, mely nem ér össze csúcsban, hanem az elvágásnál megszakad. A fülbevaló lemeze a szegélyen belül S alakú, kerek és más felforrasztott filigránhuza-
lokkal van díszítve, középen egy nagyobb ovális, ettől kétoldalt egy-egy kisebb ovális foglalat. A jobb oldali foglalatból hiányzik a kőberakás. Utoljára tehát éppen fejjel lefelé, az egykori csüngős díszek karikaiba fűzött újabb karikával használták, esetleg hozzávarrták egy díszes pártához. Ez az igazi fedelmi lelet már a 11. században került a földbe, de valószínűleg még 10. századi ötvösre-meket alakítottak át újabb használatra.

Még a Csolt-monostori függőnél is szebb a szintén aranyból, finom ötvösmunkával készült, filigránnal és granulációval gazdagon díszített sirmiumi (Mitrovica) fülbevaló.⁵⁵ Már az eddigi párhuzamok is inkább a bizánci eredet mellett szóltak, mint az állítólagos nagymorva hatás (import, zsákmány) mellett.⁵⁶ De a további rokon darabok végleg meggyőzhetnek eredetükről, még ha Bizánc területéről nem is ismerünk ilyen darabokat. Elsőként a bulgáriai párhuzamokat soroljuk fel. A boljetini és gyulai fülbevaló nagyon közeli párhuzamai az ablanicai temetőben kerültek elő.⁵⁷ Ezek még ezüsből és filigrán munkával készültek. Hasonlóképpen ezüst példányok kerültek elő Miševsko temetőjének 27. sírjában is. A középen függőlegesen osztott lemez mindkét oldalán kerek ezüst drót karikák díszítik a lemezt, alsó ívéhez pedig két hosszú csepp alakú csüngő

⁵⁰ Szőke 1962. 50.

⁵¹ Hampel 1905. II. 492.

⁵² Bakay 1978. 64. t. 34–35.

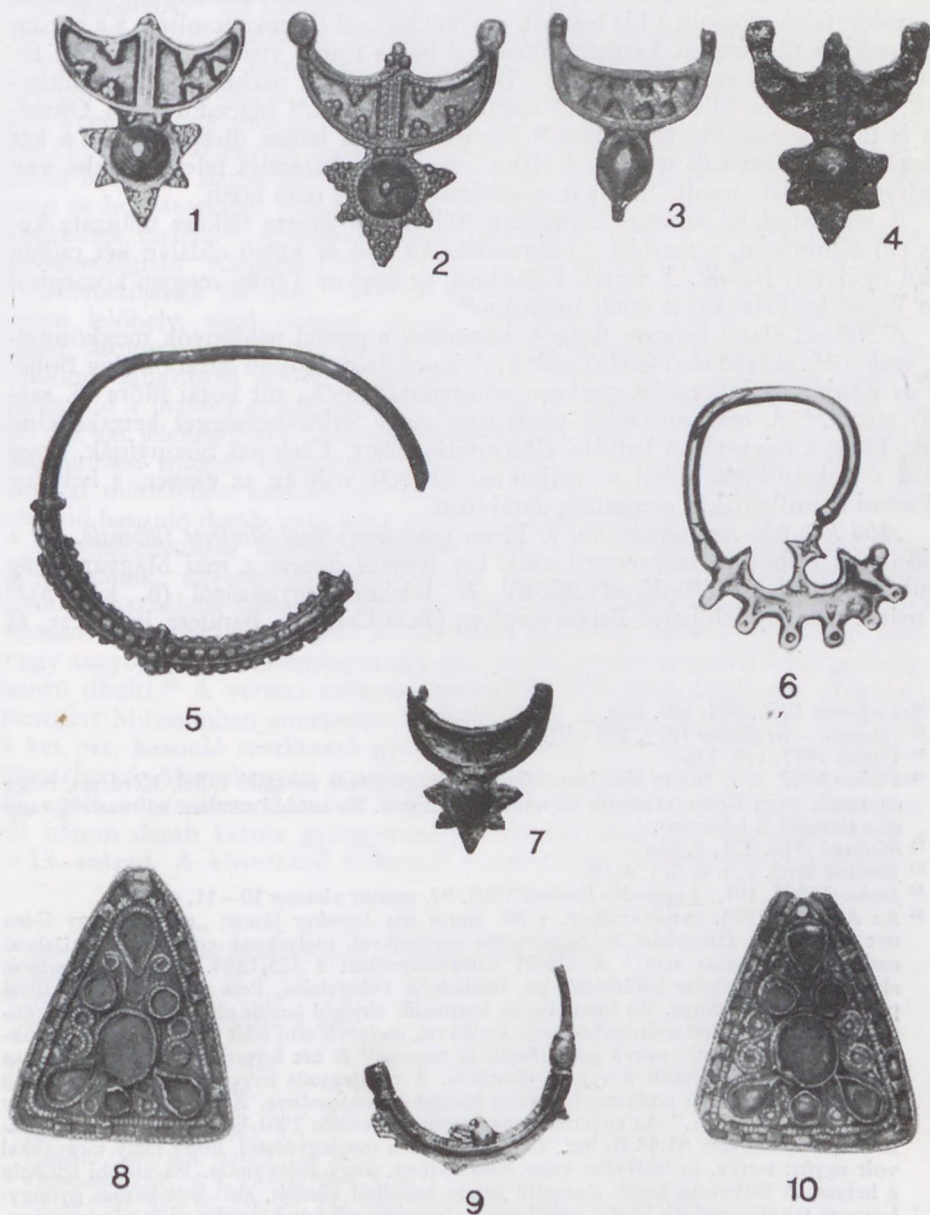
⁵³ Ercegović–Pavlović 1967. II. t., Ercegović–Pavlović 1969. 86, 3–3a kép. A boljetini fülbevalókon a csúcsokat nem bogyó zárja le, hanem tekercselt drót, és az alsó ívhez is tekercseléssel erősítették a csüngőt. A közvetlen kapcsolatot Bakay 1978. 174. ismerte fel.

⁵⁴ Juhász 1976. a kiállítási katalógus hátsó borítóján.

⁵⁵ Ercegović–Pavlović 1969. 92, 12–12a kép.

⁵⁶ Szőke 1962. 50., Dostal 1965. 384.

⁵⁷ Vázarova 1976. 282, 175. kép., Szemán 1989. 90.

6. ábra — Abb. 6. 1: Anarcs, 2: Mojgrád, 3: Prahovó? 4, 7: Tiszaörvény? 5: Kiskunfélegyháza, 6: Mitrovica, 8, 10: Nagyteremia, 9: Gyula. (1 : 1)

kapcsolódik.⁵⁸ Már bronzból valók a tuhovistei fülbevalók.⁵⁹ Három-három darab volt belőlük egy sírban. Az alsó ívükön függesztőfül, tehát csüngő nélküli fülbevalók felső csúcsain a kis bogyók egyikét láncsal összekapcsolták, s a három ilyen módon függesztett karikát állítólag a hajba fonva viselték. Ez a mód feltételezhető emlékeztet a vésztoi függő viseletére. További párhuzamokat említhetünk Mezekről és Slivengradról,⁶⁰ továbbá Trojanból.⁶¹ Macedóniában Ohridban is találtak hasonló fülbevalót.⁶² E példányon a lemez díszítetlen, és a két hosszú csüngő karikája a félhold alakú lemezbe, a keretelés feletti lyukba van erősítve, azaz barkácsolt. Anyagát az előzetes jelentés nem közli.

A félhold alakú lemezes nemesfém fülbevalók gyatra félkész utánzata került elő Korbovon, a szerbiai Al-Dunánál. Az alsó ív külső oldalán két csillag alakú nyúlvány látszik. A szerző Palánkról, az egykor Temes megyei községből (ma Banatska Palanka) is említ hasonlót.⁶³

A félhold alakú lemezes függők keltezését a gyulai példányok megkönnyítik, ezek a 10. század első feléből valók. A jugoszláviai rokon darabok (így Boljetin és Korbovo) időrendjét gyakran változtatták, néha túl korai időre (8. század) tették.⁶⁴ A magyarországi példányok nagy valószínűséggel kereskedelmi áruk, főleg a nagyszámú balkáni előfordulás miatt. Ezek azt bizonyítják, hogy mind a bolgároknál, mind a szerbeknél kedvelt volt ez az ékszer, s helyileg utánozni is próbálták a nemesfém darabokat.

Alsó íven négy sor gyöngydróttal és három gyöngykoszorúval díszített fülbevaló. Ez a különleges fülbevaló tudtommal csak két helyről ismert a mai Magyarország területéről, Kisújszállás-Kontadülőről és Kiskunfélegyházáról (6. kép 5).⁶⁵ A másik példány lelőhelye Fehértemplom (Bela Cerkva), Bandera határrész, és

⁵⁸ Važarova 1976. 304, 189. kép.

⁵⁹ Stojanova – Serafimova 1979. 796–97.

⁶⁰ Velkov 1937. 118. kép.

⁶¹ Velkov 1942. 9. t. 36: az alsó íven kilenc felfüggesztésre szolgáló füllel. Kérdéses, hogy egyszerű, vagy láncos csüngők kapcsolódtak hozzá. Ez utóbbi esetben változatról vagy más típusról is lehet szó.

⁶² Malenkó 1976. 221, 2. kép.

⁶³ Janković 1983. 2. t. 6, 5. t. 4–5.

⁶⁴ Janković 1983. 101., Ercegović – Pavlović 1967. 94. szerint viszont 10–11. századi.

⁶⁵ Az ArchÉrt 1895. évfolyamában, a 86. lapon írja Szendrey János: „ezután Nagy Géza tett jelentést a félegyházi és nagykerösi ásatásokról, melyeknek célja honfoglaláskori emlékek felkutatása volt.” A MNM leltárkönyvében a 125/1894. 207–208. számok alatt bronz függőpárt leltároztak be, lelőhelyük Félegyháza, Pest megye, a Kisszállási pusztán a Vereb tanya. Az itteni ásatás harmadik sírjából került elő egy „bronz függőpár, kerek hengerded sodronyból nyílt karikával, melynek alsó felét négy filigrános gömb-sor és három hasonló művű pánt díszíti és tagolja.” A két következő tárgy a leltárban négyélű huzalból készült S végű hajkarikák. A megjegyzés rovatban olvashatjuk: „Az Országos régészeti és embertani társulat hivatalos küldeménye. Az ásatást végezte Nagy Géza MNM segédőr.” Az egyetlen megmaradt fülbevalót 1961-ben, mint azonosíthatatlant újra leltározták 61.48.B. ltsh. alatt, de azzal a megjegyzéssel, hogy mely tárgyakkal volt együtt tartva, és lelőhelye vagy Rákospalota, vagy Félegyháza. Ez utóbbi lelőhely a helyes. A fülbevaló kerek metszetű bronz huzalból készült, alsó ívét három gyöngykoszorú tagolja, melyek között váltakozva négy sima vékony bronzhuzal és négy gyöngydrót van felforrasztva. A gyöngykoszorú 4×2 gyöngyutánczából készült, amely páros vékony bronzhuzal gyűrűkre van helyezve. Átmérője 4,4 cm. Kora az S végű hajkarika típusa után 11. század vége, 12. század eleje. A kisújszállási bronz karika a 11–12. szd. fordulójára keltezhető: Pálóczi Horváth 1986. 23. t. 3.

ezüsből van. Formailag teljesen egyezik a félegyházi bronz fülbevalóval, csak ép, és szabályos.⁶⁶ Ez az ékszerfajta Jugoszlávia területén gyakori. Legszebb és arany változatát a boszniai Čipuljić-Bugojnoból közli N. Miletić,⁶⁷ és a 10–12. századra keletkezik. Szerbiában egy Pozsarevác melletti szórvány sírleletben (Kurjače) bronz példányt találtak I. Manojlos Komnenos (1143–1180) pénzével.⁶⁸ Trnjane-Stare groblje temetőjének 349. sírjában III. Alexis Angelos pénzével (1195–1203) együtt fordult elő.⁶⁹ A 12–13. század fordulójáról való a szerbiai Manastir Banja-ban talált ezüst példány is.⁷⁰ Ezeket a fülbevalókat dalmáciai és horvátországi elterjedtségük miatt dalmáciai műhelyek bizánci ízlésű termékeinek tartják.⁷¹ A dalmát eredet képzetét erősítik a további lelőhelyek: Horvátországban Kiringrad,⁷² Biskupija,⁷³ Biljane-Donje-Begovača templom körüli temetőjének 56. sírja,⁷⁴ Plavno Knin mellett,⁷⁵ és néhány bosznia-hercegovinai lelőhely, ahol viszont dalmát eredetűnek mondják e fülbevalókat: Skelani, Mogorjelo.⁷⁶ Ezek a darabok öntöttnek látszanak. Eredetüket egy beneventumi langobard sírból előkerült arany fülbevalópár bizonyítja: teljesen nyilvánvaló a bizánci származás.⁷⁷ Keletkezésük M. Rotili szerint a 8. század közepe. Ez azt jelenti, hogy hosszú életű ékszerről van szó. Nem kizárt, hogy a kalászmintába sodrott filigránhuzalokkal díszített Čipuljić-Bugojno-i fülbevaló dalmáciai műhelyben készült, de azon az alapon, hogy Bizáncban még nem került elő hasonló darab, nem lehet elvitatni e fajta bizánci eredetét.

Gyöngykoszorúkkal díszített karikájú fülbevalók. Az előbbi fülbevaló fajta prototípusának, egyszerűbb változatának tarthatjuk. Több variációban előforduló, hosszúéletű fülbevaló fajta. Az egyik legkorábbi darab a bélapátfalvi 9. századi temetőből származik. A rombikus metszetű, nyitott ezüsthuzal karikát egy nagyobb, és ezt közrefogva egy-egy kisebb gyöngyszemekből álló gyöngykoszorú díszíti.⁷⁸ A verseci múzeum anyagából Palánkról (Banatska Palanka), a Nemzeti Múzeumban ismeretlen lelőhelyről és Szentcs-Szentlászló 107. sírjából két pár, hasonló szerkezetű gyöngykoszorúval díszített fülbevaló ismert.⁷⁹ Székesfehérvár-Maroshegyen a szórvány leletek között van egy bronz fülbevaló, egyik végén kampó, másik végén hurok. A karantán körben gyakori karikát három darab kettős gyöngykoszorú utánzat díszíti.⁸⁰ A temető kora a 11–13. század. A következő fülbevaló a szlovákiai Ábrahámról származik, a

⁶⁶ Marjanović – Vujović 1986a. 8. kép., Nakit...1982. No.95.

⁶⁷ Miletić 1980 b. fig. 13. 1–2.

⁶⁸ Marjanović 1967. 217–19.

⁶⁹ Marjanović – Vujović 1980. Y 228.

⁷⁰ Janković 1980. 121.

⁷¹ Miletić 1980 b. 299–300.

⁷² Ercegović 1960. 9. t. 44.

⁷³ Gunjača – Jelovina 1976. 70. a. Kat. No. 50.

⁷⁴ Jelovina – Vršalović 1981. 3. t.

⁷⁵ Gunjača 1960. 8. t. 9–12.

⁷⁶ Čermosnik 1951. 4. t. 11–12, 2. t. 1, 4.

⁷⁷ Rotili 1977. 82–83, Fig. 53, Fig. 56., Rotili 1990. 205, Kat. IV. 60.

⁷⁸ Szabó 1987. 86, 11. kép 6.

⁷⁹ Bálint 1991. 245–46. No. 203 a. csak az 53. tábla képaláírásában szerepel, ezért sem anyaga, sem mérete nem ismert. Stanójev 1989. művében nem található. Széll 1941 a. 8. B. t. 10.; MNM ltsz. 232/1875. 1.

⁸⁰ Bakay 1968. 59, 11. t. 39.

4. sz. lelőhelyről. A fülbevaló karikáján két-két egymással szemben levő hármas granulált gyöngykoszorú van.⁸¹ A három gyöngykoszorús típus változata került elő Mezőkovácsházán. A hurokkal és kampóval kapcsolódó fülbevalón három gyöngykoszorú van, melyek közül kettőt vékony dróttkegycsélés vesz közre.⁸²

A gyöngykoszorúkkal díszített karikájú fülbevalók párhuzamait szintén Horvátországban és Dalmáciában találjuk meg többnyire: Biljane-Donje – Begovača lelőhelyen,⁸³ Knin-Plavnon az előbbi típussal együtt.⁸⁴ De Szerbiában is egyre több kerül elő belőlük: Trnjane-Staro groblje 10, 83, 224, 307, 308 és 354. sírjában egy vagy két egymás melletti gyöngykoszorúval, zömmel ezüsből,⁸⁵ Donja Toponicán,⁸⁶ a Belgrád melletti Mirijevo 20. sírjában.⁸⁷ Ez utóbbit a 12. század elejére keltezik. Magyarországi feltűnésük tehát a 9. századtól nyomon kísérhető, leggyakrabban azonban a 11. század végétől találkozunk velük. Kellő számú példány előkerülése után talán az is kiderül, nem lehet egy típusba összevonni őket. Nem kétséges, hogy e kevés példány kereskedelem útján került hozzánk. Készülési helyük lehet Dalmácia de az Alduna vidéke is.

Félbold alakú fülbevalók csillag díszítéssel. Nagyon hosszúéletű fülbevaló fajtáról van szó. Bizánci eredetük ma már egyértelműen elismert, miután sorra kerültek elő a szebbnél szebb, aranyból készült, finom granulációval, gyöngydróttal vagy filigránnal díszített példányok. Keltezésüket az avar temetőkben nyomon követhetjük. Az első rendű arany példányok közé tartozik a gácsi,⁸⁸ melynek hasonló színvonalú párja a Dumbarton Oaks gyűjteményében található,⁸⁹ és a Golubić-i.⁹⁰ Valamennyi a 7. századból, annak is inkább az elejéről való. A hasonló, könnyed és elegáns Buzet-i ezüst fülbevalót I. Lothar denár keltezte (840–855).⁹¹ A csillagdiszes fülbevalókat legutóbb Bálint Cs. vette számba, de Ajbabin, M. Comsa és saját gyűjtésére hivatkozva nem adott irodalmat az egyes lelőhelyekhez.⁹²

⁸¹ Kolnik 1978. 2. kép 5–6.

⁸² Bálint 1939. 154, 29. t. 2.

⁸³ Jelovina – Vrsalović 1981. 112.: 14, 284, 330. sír. Keltezésük 9–12. század.

⁸⁴ Gunjača 1960. 14, 8. t. 1–4.

⁸⁵ Marjanović – Vujović 1980. Y 228, Marjanović – Vujović 1984. 84. A temető 11–13. századi.

⁸⁶ Trbubović 1970. Kat. 1.

⁸⁷ Balajović – Birtašević 1960. 7. t. 3–4. keltezése 12. század eleje.

⁸⁸ Hampel 1905. II. 338, III. 259. t. 12. még ismeretlen lelőhelyként közli. Azonosítását elvégezte Kovrig 1963. 111. A leletegyütttest közölte Garam 1980. 7. ábra.

⁸⁹ Ross 1965. 66–67, 48. t. No. 85.

⁹⁰ Karaman 1940. 286.

⁹¹ Marušić 1962. 4. t. 3.

⁹² Bálint 1988 (1990). 120–21., Ajbabin 1973. 63., Comsa 1971. Mivel a lelőhelyek közül valamely oknál fogva kimaradt Karcsa, viszont Ajbabin térképének aláírásából három más típusú fülbevaló lelőhelye a listára került, ezeket az adatokat javítani kell. Ajbabin gyűjtésének alapját az oroszországiakon kívül Vinski munkája képezte: Vinski 1952. 29–59. Ajbabin már 49 lelőhelyről tud (valójában csak 46-ról), s ezeket irodalommal adja: 1. Pastyrské, 2. Grigorjovka, 3. Zajcevo, 4. Semenki, 5. Solgutovo, 6. Har'ivka, 7. Chersonesos, 8. Zolotaja Balka (római), 9. Zalevki (római), 10. Kercs (római, e három lelőhely más típusú ékszer), 11. Karcsa, 12. Korinthos, 13. Keszthely, 14. Marosgombás, 15. Vincsa, 16. Dévényűfalu, 17. Rebešovice, 18. Škodra, 19. Kruja, 20. Velika Kladuša, 21. Novi Banovci, 22. Ptuj, 23. Prozor, 24. Zágráb, 25. Királyhelmece, 26. Dálja, 27. Solina, 28. Nemesvarbók, 29. Zalešie, 30. Cserkút, 31. Marosnagylak, 32. Cosoveni de Jos, 33. Ruse, 34. Golubić, 35. Veszprém, 36. Čadjevica, 37. Esztergom – Diósvölgy,

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében is van három, részben közöletlen példány. Az egyik darab Anarcsról való (6. kép 1.). Honfoglaló leletekkel együtt leltározták be még 1870-ben.⁹³ Öntött bronzból készült, szegélye sima, kiemelkedő keretelésű, a félhold felső íve közepén is csúcsba fut össze. E csúcsból három függőleges vonalból álló köteg két félre osztja a félhold belsejét. A felső szegélyen mindkét oldalt egy-egy, az alsó íven két-két hármas gömböcskéből álló háromszögű csoport van. Az alsó ívhez kívül ötágú kúpos csillag csatlakozik. Sz.: 2,5 cm, m: 2,1 cm. Függesztőkarikája hiányzik. Valószínű, hogy a honfoglaló leletekkel együtt került elő.

Sokkal jobb kivitelű rokon párját, talán minta darabját Mojgrádról szerezte meg a Nemzeti Múzeum (6. kép 2.).⁹⁴ Ez is bronzöntvény, félhold alakú, felső íve kettős, azaz csúcsot alkot közepén, melyet három gömböcs zár le. Szélének keretelése granulációt utánoz, hasonlóképpen pontsor alkotja a középső csúcsból induló hármas osztóvonalat is. A felső szegélyen egy-egy, az alsón két-két

38. Pécs, 39. Otok (dalmáciai), 40. Costesti – Jasi, 41. Sadovec, 42. Taormina, 43. Syracuse, 44. Gask (Gács), 45. Castel Trosino, 46. Biskupija, 47. Madara, 48. Perse, 49. Alatytyán. E 49 lelőhelyből azonban, mint láttuk, három római kori és egészen más ékszerre vonatkozik. Marad tehát 46 lelőhely. Ezt egészíti ki M. Comsa gyűjtése: Răcari, Satu Nou, Sarata Montauru, Prișeaca Slatina, Tövis, Aranyosgyéres/Cimpia Turzii, Ceptura, Mojgrád, Horodistea. Ezzel a 9 lelőhellyel az összes szám 55-re emelkedett. Bálint alkalmi gyűjtésével 15-tel gyarapodott a lelőhelyek száma, melyeket irodalmi adatokkal egészítettem ki. 56. Alsópáhok (Erdélyi 1966. 46. kép), 57. Budapest (Nagy 1973. 20. kép 16–17), 58. Nagyarsány (Papp 1963. 6. t. 11.), 59. Zalakomár (Szőke B. ásatása, közöletlen), 60. Zimony (Dimitrievic – Kovačević – Vinski 1962. 104.), 61. Buzet (Marusic 1962. 4. t. 3.), 62. Styrmen (?), 63. Otok a Szerémségben (Dimitrievic – Kovačević – Vinski 1962. 88.), 64. Razdelna (Važarova 1976. 79.), 65. Párkány (Točik 1968. 17. t. 2.), 66. Tiszaderzs (Kovrig 1963. 111.), 67. Tiszafüred (Garam É. ásatása, közöletlen, több tucat darab!), 68. Alsógellér (Klenoty... 1988. 89.), 69. Izvoare Bahna (Mitrea 1974. fig. 12.4), 70. Zsély (Klenoty... 1988. 85.). Időben megelőzi Bálint összeállítását Cilinska 1975. 70–73. fülbevaló tipológiája, amelyben szerepel Nagyarsány, Párkány, Alsógellér, Zsély, és ezeken kívül még: 71. Andocs (Garam 1972. 18. ábra 23–24.), 72. Gyenesdiás (Kuzsinszky 1920. 108, 148. ábra 2.), 73. Balatonberény (de tévesen Keszthely neve alatt: Kuzsinszky 1920. 35, 46. ábra 9.). Románia bizánci leleteinek összegyűjtője a dáko-román kontinuitást bizonyítandó Teodor 1981. és Budínský – Krička 1980. alapján említhetjük a következő lelőhelyeket: 74. Sárosremete/Blatné-Remety (Budínský-Krička 1980. 59, 21. kép 3.), 75. Zsebes/Sebašovce (U.o. 59, 21. kép 5.), 76. Csák/Ciacova, egykor Temes megye (Teodor 1981. fig. 9.9.), 77. Bratei/Baráthely (U.o. fig. 9.8.), 78. Vadani (U.o. fig. 19.4.), 79. Felsőlupkó/Gornea, egykor Hunyad m. (U.o. fig. 19.7.), 80. Cicau/Csákó, egykor Torda-Aranyos m. (U.o. fig. 19.7., Winkler – Takács – Páus 1977, 2.t.8, fig. 3.2–3., Bóna 1986. 173.), További, nem szisztematikus gyűjtésből származó lelőhelyek: 81. Athén, Bizánci Múzeum, Itsz. T. 2265. Ezüst, alsó íve kalászmintába sodort négy sor filigránból áll, az ív belső oldalán kis gömbön egyenlőszárú kereszt ül. Az ív alsó felén ezüst lemezre erősített kúpos csillag, melyet a függő karikájához mindkét oldalról három-három granulált gömböcske fog. A csillag ágai kétoldalt három-három, alul egyetlen hat zemesből álló háromszögből készültek. 82. Pécs – Nagyrápád (Nagy 1989. 4.t.19. 1–2.), 83. Targoviste (Važarova 1976. 81, 356.), 84. Devnja 3. lelőhely (U.o. 365.), 85. Gradešnica (U.o. 365., Masov é.n. 6–7.), 86. Preslav (U.o. 365.), 87. Boljetin (Ercegovic – Pavlović 1969. 88, 6–7. kép, 90, 9–10. kép.), 88. Dunaradvány/Radvan nad Dunajom (Klenoty... 1988. 92.), 89. Nagykálló (Fehér – Éry – Kralovánszky 1962, 709. tétel.), 90. Lázári/Lazuri (Lazin 1981–82. 2. kép.), 91. Bitola (Maneva 1985, 139, 4. kép. 6–7. századi), 92. Szilisztra (Angelova – Penčev 1989. 39, 4. ábra, 40, 3. ábra.).

⁹³ MNM Itsz. 89/1870.2.

⁹⁴ MNM Itsz.126/1880.1. Szikszay L. ajándéka. Első említése ArchÉrt 14 (1880) 353. első fényképes közlése Bóna 1986. 30. kép. 7.

háromszögű díszítés van, melyek 3–3 granuláció utánzatából állnak. Az alsó ívhez ötágú kúpos csillag csatlakozik. A kúp keretelése gyöngydrót utánzat: Sz: 2,9 cm, m: 3,35 cm.

A harmadik fülbevaló lelőhelye kérdőjelesen Prahovo, és 1902-es évi szerzemény (6. kép 3.).⁹⁵ Bronzöntvény, akasztókarikája hiányzik. Félhold alakú lemezének keretelése sima sáv, melynek felső és alsó szegélyéhez négy-négy csúcsával szemben álló háromszög mélyed. A félhold alsó ívéhez kúpos rombikus nyúlvány csatlakozik. Sz.: 2,2 cm, m: 2,7 cm.

A prahovoi fülbevaló kevésbé jobb változata Negotin környékéről került a belgrádi Nemzeti Múzeumba.⁹⁶ Míg a prahovoi fülbevalón a háromszögek alsó és felső sora sima kiemelkedő rombusz-sort alkot, a Negotin környéki darabon a rombuszok granulációt utánoznak. E fülbevalók az Alduna-menti helyi bronzöntő műhelyek termékei. A prahovoi és negotini biztosan a helyi szláv lakosság számára készült, talán azonos műhelyből is.

A mojrádi fülbevalóhoz legközelebb nem a két másik mojrádi társa áll,⁹⁷ hanem a királyhalmeci, a karcsai és a Lázári-i.⁹⁸ Olyannyira, hogy ezeket azonos műhely termékeinek kell tartanunk. Lehetséges, hogy ezeknek a 9. századi daraboknak gyengébb egyszerűbb változata az anarcsi, amely a 9. század végére, 10. század elejére keltezhető. A mojrádi, lázári, karcsai és királyhalmeci fülbevalók 9. századi leszármazottai a késő avar temetők öntött, csillagdíszes, félhold alakú fülbevalóinak, melyek sorába tartozik a tövisi, a csákoí,⁹⁹ és Garam É. szíves közlése szerint számos tiszafüredi darab is. E körhöz tartozik a Novi Banovciról közölt fülbevaló is. További két öntött bronz fülbevaló az egykori tiszafüredi gyűjteményben volt, valószínű lelőhelyük Tiszaörvény.¹⁰⁰ A kisebbiknek (6. kép 7.) félhold alakú lemezén még látszik, hogy gyöngydrót keretelés volt az előképen, a középső osztóvonal köteg szintén gyöngydrót utánzat. A kúpos csillag alakú csüngő ötágú, a felső kettő és a középső alul hat-hat, a két közbeeső kisebb három-három szemcséből álló háromszög. Beakasztása hurkoskampós volt, a felső kampós karikarész hiányzik. Sz.: 1,9 cm, m: 2,3 cm. A nagyobbik (6. kép 4.) fülbevaló rossz minőségű bronz öntvény, de érzékelhető rajta, hogy az előkép osztott lemezű volt, a felső ívhez egy-egy, az alsóhoz pedig két-két háromszögre rendezett granulált dísz volt. Az öntvényen a háromszögek már csak foltban, alkotórészek nélkül jelentkeznek. A kúpos közepű csillag öt ágán sem látszanak már a granulációt utánzó gömböcskék. Szabálytalan kiemelkedések jelzik csupán az eredeti formákat. Sz.: 2,5 cm, m: 3 cm. A két fülbevaló S végű karikákkal volt együtt őrizve, így koruk, amennyiben összehasonlítjuk, 10. század vége, 11. század eleje. Mindkettő gyatra helyi készítmény. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind az anarcsi, mind a tiszafüredi leletek szörványok, 10. századi keltezésük nincs bizonyítva. Hiteles 10–11. századi

⁹⁵ MNM ltsz. 36/1902.4. vele együtt egy bronz horog és egy kis kereszt (enkolpion), ltsz. 36/1902. 3. is került a gyűjteménybe.

⁹⁶ Janković 1983. 5.t.1.

⁹⁷ Teodor 1981. 19. kép 6, 8.

⁹⁸ Kazacsayné Gnand 1955., Lazin 1981–82. fig. 2., Bóna 1986. 188.

⁹⁹ Winkler–Takács–Páius 1977. 2.t.8.

¹⁰⁰ A tárgyak a Déri Múzeumba, Debrecenbe kerültek. A tiszafüredi régi leltárnaplóban nem találtam nyomukra.

temetőfeltárásnál még nem kerültek elő csillagdiszes fülbevalók. Ezen az sem változtat, hogy Vinski és nyomában Ajbabin is a 10–11. századra keltezi a legkésőbbi darabokat.

Fülbevaló háromszögű csüngővel. Nagyteremiáról került elő honfoglalás kori női sírból (6. kép 8, 10., 7. kép 1–4.). Az előkelő réteg talán kiscsaládi temetőjét 1875-ben már másodízben találták meg. Az összegyűjtött leleteket a MNM-nek adták át, de a fülbevaló karikái már akkor sem voltak meg. Ennek ellenére Hampel leírásában fülbevalóként közli, csak Szőke B. bizonytalan ebben.¹⁰¹ A csüngő rész háromszögű vörösréz lemez, melynek felső csúcsában volt az eredeti lyuk a karika számára. Az egyik csüngőn a felfüggesztést másodlagosan pántolással oldották meg, a másikon a kitört szegélyű lyuk alatt, a keretelésen belül másik lyukat fúrtak. Az előlapon kettős gyöngydrótos keretelés fut körbe. A belső drót épebb, a külső azonban a használat közben erősen megkopott. Ezért látható rajta, hogy a gyöngydrót magja ezüsből van, míg a külső felület aranyozott, vagy arany tartalmú ötvözet volt. A kopás folytán a drót magja mindenütt előbukkan, és sűrű hullámvonalas csíkként húzódik a külső szélén végig. A két gyöngydrót sor között vékony bronz csövecskéket forrasztottak fel, melyek szintén nagyon kopottak. A kereten belül a sarkokba egy-egy bronz lemezből felforrasztott, csepp alakú rekesz látható, egykor üvegpaszta berakással, közöttük pedig egy-egy kisebb kerek rekesz. A lemez közepén egy nagyobb ovális rekesz foglal helyet, valamennyit gyöngydrót keretezi. A rekeszek közül az alsó középső kerek rekeszben piros, mellette balra a csepp alakú rekeszben kék színű üveg van az egyik fülbevalón, az összes többi hiányzik. A nagy ovális rekesz két oldalán egy-egy S alakú, az alsó rekeszek között kisebb S alakú, és a felső csepp alakú rekesz mellett egy felül bepödrött szárú U alakú gyöngydrót látható. A rekeszek és a drótok felülete aranyozott, ennek nyomai még az előlapon is láthatók. A hátlap felületén jól látszik az aranyozás. Keretelése gyöngydrót, belül négy „párisi kapocs”-ra emlékeztető gyöngydrót dísz kereszt alakban elrendezve. A sarkokon és alul közepén egy ékalakúan visszahajtott és elkalapált gyöngydrót látható. A hátlap drótjának megmunkálása a kétszeres nagyítású felvételen látható jól: a préselésnél negatív, azaz bemélyedő díszítést hoztak létre. A fülbevaló anyagától függetlenül is ötvösremek. Hasonló díszítésű és technikájú kapocs, vagy talán szintén fülbevaló került elő a győri avar temető 427. sírjában.¹⁰² Az egykorú rajzokat „jó érzékkel” mindkét tárgynál 2/3 nagyságban közölték, és ezzel gyakorlatilag feledésre is ítélték. A nagyteremiai fülbevaló valószínűleg antik hagyományokra megy vissza mind formáját, mind technikáját tekintve.¹⁰³ Késői, 13–14. századi párhuzamát a boszniai Čupuljić-ből ismerem, ahol a háromszögű csüngő aranyozott ezüsből készült. Filigrán és gyöngydrót keretelése mellett piros kőberakás díszíti.¹⁰⁴

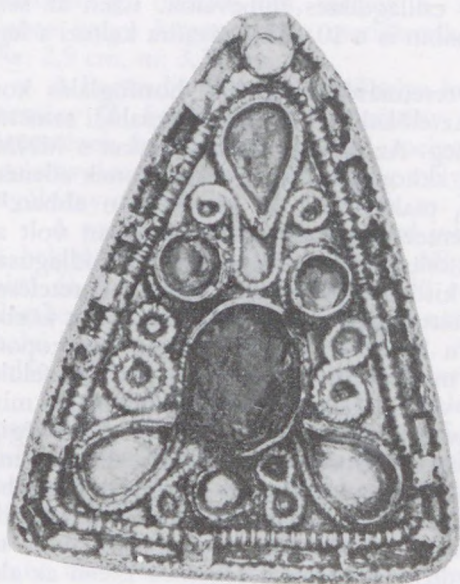
Alsó ívén sokágú díszű fülbevaló. Ezüst, öntött, karikája felül gombos végű, alsó ívén hat félkörös nyúlvány, melyek gombokban végződnek. A belső oldalon

¹⁰¹ MNM ltsz. 76/1877.4. Hampel 1905. II. 560–64., III. 387.t., Szőke 1962. 23.

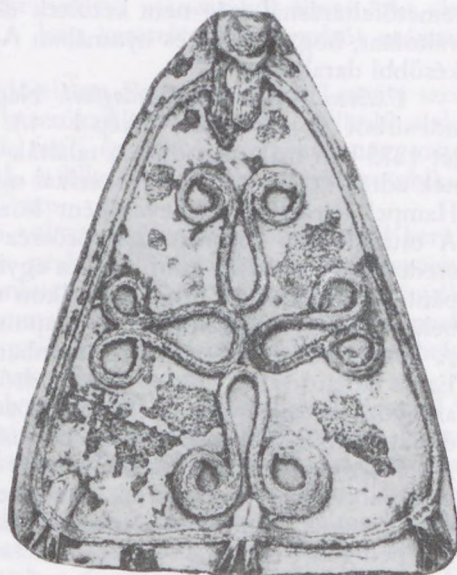
¹⁰² Hampel 1905. III. 492. t., Börzsönyi 1904. 35–36., Garam 1989. 147: elfogadja övkapocskénti meghatározását

¹⁰³ I tresori 1990. Kat. No. 249: első századi arany csüngő a Kubán menti Taujchabl'ból.

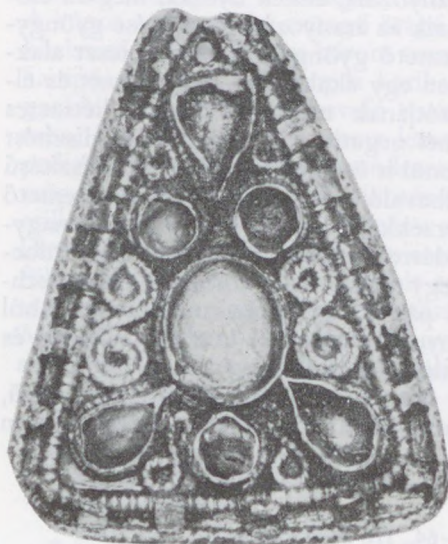
¹⁰⁴ Radojković 1968. 76.t. Kat. No. 50.

1

2

3

4

7. ábra – Abb. 7. 1–4: Nagyteremia (2 : 1)

és a végen háromlevelű díszítés látható.¹⁰⁵ Párhuzamait nem ismerem, kora is bizonytalan. A lelőhely jelzi, hogy déli szláv készítmény lehet (6. kép 6.).¹⁰⁵

Alsó ívükön huroksorral díszített fülbevalók. Többnyire fülbevalókon fordul elő ez a díszítés. Előbb Giesler, majd Minić foglalta össze ezen ékszerfajta típusait és elterjedését, mindketten Davidson korinthusi karikáinak ismeretében.¹⁰⁶ Giesler négy magyar temetőben találta meg leggyakoribb változatukat (Halimba 258. sír, Pilin-Sírmányhegy 74. sír, Székesfehérvár-Rádiótelep 26. sír, Szomotor). Megállapította, hogy Magyarország felől terjedt el viseletük szokása Köttlachban és Thunau am Kampban, azaz nyugat felé egészen Baselig, észak felé a lengyelországi Buczekba, Legniczaba, stb. Legdélibb lelőhelye, Korinthus alapján déli importnak tartja, ennek megfelelően megkereste bulgáriai (Dolni Lukovit), macedoniai (Demir Kapija), horvátországi (Split) és szerbiai (Brestovik) lelőhelyeiket is. Ezek alapján nem fogadja el Čorović-Ljubinković nézetét, aki N. Miletić-tyel együtt köttlachi eredetűnek véli e fülbevalókat. Giesler szerint a bizánci kultúrkör sajátja ez az ékszerfajta.¹⁰⁷ D. Minić bemutatja a különböző ékszerfajtaikat is, amelyeken előfordul a huroksoros díszítés. Első típusa az egyszerű hajkarika, a második az S végű hajkarika. A többi ékszer már bonyolultabb, különleges fémhuzal hurokrendszerrel díszített, mint pl. a macedoniai huroksoros csüngőjű fülbevalók, vagy a korinthusi megfelelőik.¹⁰⁸ A magyar temetőkben főleg S végű hajkarikán fordul elő a díszítés, az említett négy lelőhelyen kívül Sellye 46. sírban Szt. László pénzével,¹⁰⁹ Majson a 259. sírban,¹¹⁰ Pusztaszentlászló 155. sírjában,¹¹¹ Rákospalota-Püspökvilla és Hajdudorog-Temetőhegy 57. sírjában,¹¹² Tiszalök-Kisvajasdomb 70. sírban,¹¹³ és Kiskeszi/Male Kosihyban.¹¹⁴ A halimbai 258. sír (4. kép 4), ahol a temető szélén, II. Béla pénzével keltezett sír szomszédságában találjuk, a sellyei és pusztaszentlászlói leletek alapján főleg a 11. század végén fordulnak elő. Az egyetlen arany példány Surdukról származik.¹¹⁵ További szerbiai lelőhelyek: Vajuga-Pesak¹¹⁶ 77. sír,¹¹⁶ Korbovo, Dubovac, Petrović az Aldunánál, Negotin környéke, Tekija és Galambóc közötti ismeretlen lelőhely, Novi Pazar, Mačvanska Mitrovica.¹¹⁷ Horvátországi lelőhelyek: Nin-Ždrijac 93. sír,¹¹⁸ és Kašić-Mastirinama 66. sír templom körüli temetőből.¹¹⁹ Boszniából és Hercegovinából további három lelőhelyet sorolhatunk fel: Župca, Mahovljani,¹²⁰ Mihaljevici 72. sír,¹²¹ Makedoniából pedig a Prilep melletti Markovi Kuli-t.¹²²

¹⁰⁵ MNM ltsz. 78/1901.2. *Fettich* 1937.105. nála a leltári szám 78/1891.2. lelőhely Mitrovica.

¹⁰⁶ *Giesler* 1981. 18. típus, 126–28., *Minić* 1987. 73–81.

¹⁰⁷ *Čorović–Ljubinković* 1965/70. 459., *Miletić* 1975. 93., *Giesler* 1981. 127.

¹⁰⁸ *Babić* 1980. Kat. No. 623., *Davidson* 1952/87. 252–53. No. 2025–2029.: Korinthusban is többféle ékszeren fordul elő a fémhuzalhurkos dísz.

¹⁰⁹ *Kiss* 1967. 70, 4. kép.

¹¹⁰ *Kiss* 1983. 27.t.

¹¹¹ *Szőke–Vándor* 1987. 35.

¹¹² Rákospalota: MNM. ltsz. 100/1892. 60.; a hajdudorogi adatot Fodor István szívességéből közölhetem.

¹¹³ *Febér–Éry–Kralovánszky* 1962. 1131. tétel.

¹¹⁴ *Hanuliák* 1989. 4. kép 8.

¹¹⁵ *Vinski–Gasparini* 1952. II.t.3.

¹¹⁶ *Marjanović–Vujović* 1986 b. fig. 27, fig 13.

¹¹⁷ *Minić* 1987. 72, 75.

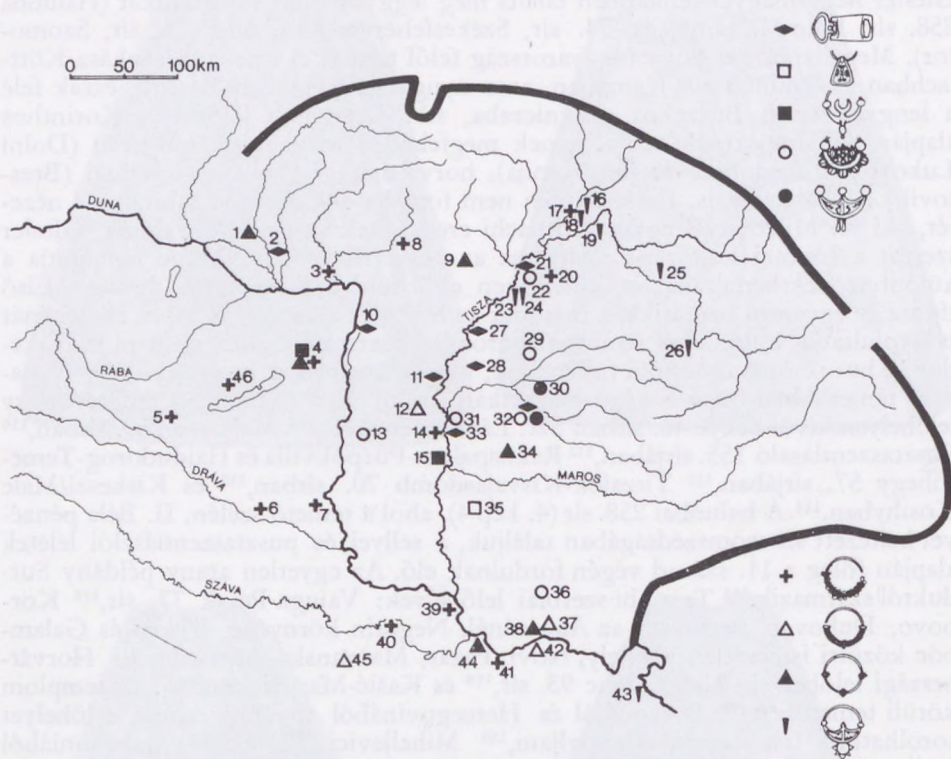
¹¹⁸ *Belošević* 1980. 43.t.1.

¹¹⁹ *Jelovina* 1982. 4.t.

¹²⁰ *Miletić* 1975. 98.

¹²¹ *Miletić* 1956. 9.t.1.

¹²² *Babić* 1975. fig 7., *Babić* 1986. 61. t. 27–28.

8. ábra – Abb. 8. 1: Ábrahám, 2: Ondrohó, 3: Kiskeszi, 4: Székesfehérvár, 5: Pusztaszentlászló, 6: Sellye, 7: Majs, 8: Piliny, 9: Bélapátfalva, 10: Budapest (Szentlőrinc-puszt), 11: Tiszajenő, 12: Kiskunfélegyháza, 13: Kecel, 14: Baks, 15: Szeged – Óthalom, 16: Királyhelmec, 17: Szomotor, 18: Karcsa, 19: Anarcs, 20: Hajdudorog, 21: Rakamaz, 22: Bashalom, 23: Tiszafüred, 24: Tiszaörvény, 25: Lázári, 26: Mojgrád, 27: Tiszabura, 28: Kétpó, 29: Sárrétudvari, 30: Vésztő – Csoltonmonostor, 31: Szentcsanak – Szentlászló, 32: Gyula, 33: Mindszent, 34: Mezőkovácsháza, 35: Nagyteremia, 36: Versecvát, 37: Fehértemplom/Bela Cerkva, 38: Palánk, 39: Surduk, 40: Mačvanska Mitrovica, 41: Brestovik, 42: Kurjače, 43: Prahovó, 44: Mirijevo, 45: Monastir Banja, 46: Halimba

Az egyetlen magyarországi karperec, amely ilyen módon van díszítve, Baksról származik (elpusztult középkori falu Mindszenttel szemben a Tisza jobb partján).¹²³ A karperec mindkét végén S végű, és karikája teljes hosszában díszített. A karperec formailag is balkáni eredetű, mint majd látni fogjuk később. Itt díszítése miatt foglalkoztunk vele. Egy állítólag Pálmonostoráról származó karperec lelőhelyét nem sikerült tisztázni, a méretarányos fényképfelvétel szerint azonban fülbevaló.¹²⁴ E típus eredetével kapcsolatban Gieslerrel értünk egyet. Készítési helyük az Alduna vidéke is lehet, ahonnan importként kerültek Magyarországra és tovább.

Fülbevalók belső ívükön holdsarlóval. Magyarországon összesen két lelőhelyük van. A legismertebb Székesfehérvár-Demkőhegyről származik (4. kép 3, 5.), öntött ezüst. Az alsó íven jól látszik a finom ötvösmunkákról ismert négy ráforasztott huzal utánzata, a félhold belsejében a gyöngydrót motívuma és a karika alsó ívéhez tartozó egybemosódó szőlőfürt. Az alsó, megvastagított ívet egy-egy bogyó zárja le.¹²⁵ A kevésbé ismert példány Szeged-Óthalomról való.¹²⁶ Főleg Bálint kétszeres méretű fotóján jól látszik, hogy bár típusban egyezik a székesfehérvárilal, annál jóval finomabb, és részletekben gazdagabb öntvény. A karika alsó ívét váltakozó sima drót és gyöngydrót utánzat díszíti, a félholdat gyöngydrót utánzata szegélyezi, az alsó ív végén granulált gyöngykoszorú utánzata látható, a szőlőfürt pedig láthatóan szemekre bomlik. Bálint csupán négy párhuzamát említi, de köztük van az egyetlen nagyon közeli öntött változat Gomjenica 21. sírjából.¹²⁷ Még egy durvább bronz öntvényt ismerek a szerbiai Aldunáról, de azon is jól látszik a karika alsó ívéen levő filigrán vagy gyöngydrótsor utánzata, a szárvégek granulált gyöngykoszorúja. A belső félhold kicsi és elnagyolt. Lelelőhelye Ključ.¹²⁸ A jugoszláv kutatás általában nem tesz különbséget a szőlőfürtös függők között, és egészen más típusokat is felsorol ezek (a félholdas díszűekről van szó) párhuzamaiként, pl. a trilji vagy a velika gradeštei leletet,¹²⁹ ahol természetesen nincsenek meg jelen típusaink. Ebbe a hibába beleesett B. Dostál is, aki egy Brno-Lišen melletti granulált példány (talán az egyetlen ilyen fajta Moráviában) öntött változatának tekinti nemcsak a székesfehérvári, de egyéb halimbai fülbevalókat is, és ezek előnyomulását látja bizonyítottan dél felé egészen Dinogetia-Garvanig (mondanunk sem kell, ott sincs meg ez a típus).¹³⁰ Pedig a valóság éppen az ellenkező. Ezek a fülbevalók ha nem is mutathatók ki Bizánc központi területeiről, de Bulgáriából és Jugoszláviából bő sorozatuk lehet összeállítani. 1976-ig majd minden darabot felgyűjtött V. Jovanović.¹³¹ Erre alapot a rigómezei (Kosovo polje) Čecan hegyen talált sírlelet szolgáltatott. Anyaga ezüst, a félhold sima ezüstlemez, melynek egyik oldalán kettős gyöngydrótszegély van és a belső mező is díszített. A karika

¹²³ Széll 1941 b. 38.t.1, 4.

¹²⁴ Szabó 1938. 29. No.66.

¹²⁵ Bakay 1966. 30.t.1, 4., Szőke 1962. 49–50.9.t.18. Hampel 1907. 204. 85.t.

¹²⁶ Kürti 1983. 15. fénykép g, h., Bálint 1991. 192.49. kép 2.

¹²⁷ Miletic 1967. 29.t.17.

¹²⁸ Janković 1983. 102–103. 4.t.5.

¹²⁹ Janković 1983. 102.

¹³⁰ Dostál 1965. 387. 3. kép 1.

¹³¹ Jovanović 1976, 123–41, 145.

alsó ívén négy sor gyöngydrót váltakozik négy sor sima dróttal, miközben a karika alsó íve maga is négyélű huzal. Az alsó ív végein két félből álló lemezes gömbök vannak, úgyszintén az alsó ív alsó felén középen is. Területileg nagyon közeli párhuzamok a Pristina melletti Matičane-Breg 46. és 84. sírjának fülbevalói.¹³² Ezek a száraz végein levő lemezes gömbök is granulációval díszítettek.¹³² Már a görög határ közelében fekszik Demir Kapija.¹³³ Az itt talált fülbevaló ezüst, félholdas díszé sima huzallal van keretelve. A fülbevaló alsó íve granulált utánzatú, csüngője pedig gömbökből, hengerből és gyöngykoszorú tagokból van összeszerkesztve. Jovanović kifejezésével élve további luxusdarabok a bulgáriai Kavarna 2. temetőjéből¹³⁴ valamint Horvátországból kerültek elő. A legfeltűnőbb közülük a Djevrške-i bronz fülbevaló, melynek karikáján és félhold alakú lemezén is sodort filigránhuzal van. A karikán levő három lemezes gömbön is kígyózó filigrándrót húzódik.¹³⁵ A bulgáriai Zlati dolból származó öntött bronz változat közel áll a kavarnai mintadarabhoz. További párhuzamok: Biskupija, Knin, Iridol-Kriveblato¹³⁶, Odarci¹³⁷. Úgy vélem, a felsorolt példányok elegendőek annak bizonyítására, hogy a magyarországi darabok a déli eredetű fülbevalók utánzatainak tekinthetők, és csekély számukból ítélve ezek is balkáni készítmények. Kereskedelmi árúnak látszanak mind a Dunántúlon, mind a Tisza mellett.

¹³² Jovanović – Vuksanović – Berić 1972. III.t., Jovanović – Vuksanović 1981. 245, 247.

¹³³ Aleksova 1966. 89–90. 13.t.

¹³⁴ Važarova 1976. 208. kép.

¹³⁵ Jelovina 1976. 43. 61.t. 7–8., Jurić 1987. 7.t.15., Gunjača – Jelovina 1976. Kat. No. 54.e. 71: bronz anyaga miatt azonban mérete a szokásosnál is nagyobb. Míg a kavarnai fülbevaló magassága 4,2 cm, a djevrškei 11,5 cm! Nem is fülbevalóként, hanem a hajba tűzve viselték.

¹³⁶ Jovanović 1976. 135., Giesler 1981. 14. kép 1.

¹³⁷ Dymaczewska – Dymaczewski 1980. 166. fig. 9.: bronz öntvény, 6 cm magas.

IRODALOM

- AJBABIN 1973. *Ajbabin, A. I.* K voprosu o proishozhenii serjožek Pastyrskogo tipa. SA 1973/3. 62–72.
- ALADŽOV 1973. *Aladžov, D.* Materialna kultura na jugoiztočna Balgarija prez IX–XI v. in: Slavjanite i sredizemnomorskija svjat VI–XI vek. Sofia 1973. 145–
- ALADŽOV 1981. *Aladžov, Z.* Bronzovi toki s životinski izobraženija ot rannoto srednovekovie. ArhSof 1981/4. 22–27.
- ALADŽOV 1988. *Aladžov, Z.* Balgaro–ungarska sresta po voprosite na rannosrednovekovnata arheologija po dolen i sreden Dunav. ArhSof 1988/4. 57–58.
- ALEKSOVA 1966. *Aleksova, B.* Prosek-Demir Kapija, slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji. Skopje–Beograd 1966.
- ANGELOVA – PENČEV 1989. *Angelova, S. – Penčev, V. I.* Srebrarno sakroviste ot Silistra. ArhSof 1989/2. 38–41.
- BABIĆ 1975. *Babić, B.* The Report on the old slavic Findpots in Macedonia. Balcanoslavica 4 (1975) 127–38.
- BABIĆ 1980. *Babić, B.* Srednovekovien period vo SR Makedonija. in: Oc arheoloskoto bogatstvo na SR Makedonija. szerk. *Saner, V. – Sokolovska, V. – Babić, B.* Skopje 1980.
- BABIĆ 1986. *Babić, B.* Materialnata kultura na makedonskite sloveni vo svetlinata na arheološkite istraživanja vo Prilep. Prilep 1986.

- BAKAY 1966. *Bakay K.* Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz I. Alba Regia 6–7 (1965–66) 43–88.
- BAKAY 1968. *Bakay K.* Gräberfelder aus dem 10–11. Jahrhundert in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz II. Alba Regia 8–9 (1967–68) 57–84.
- BAKAY 1978. *Bakay K.* Honfoglalás és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. StComit 6 (Szentendre 1978).
- BALAJOVIĆ-BIRTASEVIĆ 1960. *Balajović-Birtašević, M.* Srednjevekovna nekropola u Mirijevu. Beograd 1960.
- BARAČKI 1988. *Barački, St.* Krstovi iz zbirki Narodnog Muzeja u Vršcu. ZNM XIII–1 (1988)
- BASSERMANN-JORDAN 1909. *Bassermann-Jordan, E.* Der Schmuck. Leipzig 1909.
- BÁLINT 1985. *Bálint Cs.* Zur Frage der byzantinischen Beziehungen im Fundmaterial Ungarns. Archäologische Forschungen zwischen 1970 und 1984. MittArchInst 14 (1985) 214–217.
- BÁLINT 1988 (1990). *Bálint Cs.* Régészeti jegyzetek a VI–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól. SzMMÉ 1984–88. 87–121.
- BÁLINT 1991. *Bálint Cs.* Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991.
- BÁRÁNY-OBERSCHALL 1953. *Bárány-Oberschall, M.* Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 2. Baden-Baden 1953.
- BELOSEVIĆ 1980. *Belošević, J.* Materijalna kultura hrvata od 7–9. stoljeća. Zagreb 1980.
- BÓNA 1965. *Bóna I.* Opponensi vélemény Cs. dr. Sós Ágnes: A Dunántúl IX. századi szláv népessége c. kandidátusi disszertációjáról. DissArch 7 (1965) 32–59.
- BÓNA 1986. *Bóna I.* Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. Erdély története I. szerk. *Makkai L. – Mócsy A.* Budapest 1986. 107–234.
- BÖRZSÖNYI 1904. *Börzsönyi A.* Győri sírmező a régibb középkorból. ArchÉrt 24 (1904) 35–36.
- BUDISKÝ-KRIČKA 1980. *Budinský-Krička, V.* Král'ovský Chlmec. Materialia Archaeologica Slovaca, 2. Nitra 1980.
- COMSA 1971. *Comsa, M.* Quelques données concernant les rapports des territoires Nord-Danubiens avec Byzance aux VIe–VIIIe siècles (Pendants d'oreille en forme d'étoile). RESEE 9 (1971) 377–390.
- CSALLÁNY 1954. *Csallány D.* Pamiyatniki vizantijskogo metaloobrabativajušcego iskusstva I. ActaAnthHung 2 (1953–54) 311–48.
- CSALLÁNY 1941. *Csallány G.* Újabb honfoglaláskori leletek Szentés környékéről. FolArch 3–4 (1941) 182–90.
- ČILINSKA 1975. *Čilinska, Zl.* Frauenschmuck aus dem 7–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. SIA 23 (1975) 63–96.
- ČOROVIC-LJUBINKOVIĆ 1951. *Čorović-Ljubinković, M.* Metalni nakit belobrdskog tipa. Starinar 2 (1951) 21–55.
- ČREMOSNIK 1951. *Čremosnik, I.* Našli nakita u srednjevekovnoj zbirci Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. GZM 6 (1951) 241–270.
- DAIM 1990. *Daim, F.* Der awarische Greif und byzantinische Antike. in: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II. szerk. *Friesinger H. – Daim, F.* Wien 1990. 273–301.
- DAVIDSON 1952/1987. *Davidson, G. R.* The minor Objects. Corinth 12 (Princeton 1952) Meriden 1987, reprint).
- DEKAN 1972. *Dekan, J.* Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. SIA 20 (1972) 317–452.
- DIENES 1956. *Dienes I.* Un cimetiere de hongrois conquerants á Bashalom. ActaArchHung 7 (1956) 245–73.
- DIENES 1972. *Dienes I.* A honfoglaló magyarok. Hereditas, Budapest 1972.
- DIENES 1986. *Dienes I.* A Felső-Tisza-vidék a X. században. in: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. szerk. *Entz G.* Budapest 1986. 92–114.
- DIMITRIEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962. *Dimitriević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.* Seobanaroda. Arheološki nalazi jugoslavenskog Podunavlja. Zemun 1962.
- DONČEVA-PETKOVA 1983. *Dončeva-Petkova, L.* Krstove-enkolpioni vav varnenskija muzej. INMVarna 19 (1983) 113–124.
- DONČEVA-PETKOVA 1984. *Dončeva-Petkova, L.* Nekropol pri južnija sektor na zapadnata krepostna stena na Pliska. in: Sbornik v pamet na prof. S. Vaklinov. Sofia 1984. 181–191.

- DOSTÁL 1965. *Dostál, B.* Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha 1965. 365–416.
- DYMACZEWSKA – DYMACZEWSKI 1980. *Dymaczewska, U. – Dymaczewski, A.* Resultats des fouilles archéologiques effectuées a Odarci. *SlAnt* 27 (1980) 145–167.
- ERCEGOVIĆ 1960. *Ercegović, Sl.* Istraživanja i Gackom polju i rasprostranjenost starohrvatskih nausnica izvan Dalmatinske Hrvatske. *SHP* 7 (1960) 243–254.
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1967. *Ercegović-Pavlović, Sl.* La depot des boucles d'oreilles de la fortification romanobyzantine a Boljetin. *AI* 8 (1967) 91–95.
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1969. *Ercegović-Pavlović, Sl.* Ostava nausnica rimsko-vizantijskog kastela iz Boljetina na Dunavu. *Starinar* 20 (1969) 83–95.
- ERDÉLYI 1966. *Erdélyi I.* Avar művészet. Budapest 1966.
- FEHÉR – ÉRY – KRALOVÁNSZKY 1962. *Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.* A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *RégTan* 2 (1962).
- FETTICH 1937. *Fettich N.* A honfoglaló magyarság fémművészete. *ArchHung* 21 (1937).
- GARAM 1972. *Garam É.* Avar temetők Andocsón. *FolArch* 23 (1972) 129–181.
- GARAM 1980. *Garam É.* VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. *FolArch* 31. (1980) 157–173.
- GARAM 1989. *Garam É.* Über das awarenzeitliche goldene Agraffenpaar von Dunapataj. *FolArch* 40 (1989) 137–153.
- GIESLER 1981. *Giesler, J.* Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur. *PZ* 56 (1981) 2–167.
- GUNJAČA 1960. *Gunjača, St.* *Tiniensia Archaeologica – Historica-topographica* II. *SHP* 7 (1960) 7–134.
- GUNJAČA – JELOVINA 1976. *Gunjača, St. – Jelovina, D.* Altkroatisches Erbe. Zagreb 1976.
- h. j. (HAMPEL) 1904. *h. j.* Két csonka fülönfüggő. *ArchÉrt* 24 (1904) 446.
- HAMPEL 1905. *Hampel, J.* Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907. *Hampel J.* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- HANULIÁK 1989. *Hanuliák, M.* Sledované aspekty etnicity v archeologickom materiáli na podklade pohrebisk v Malých Kosih a Bučian. *AHSb* 14 (1989) 379–395.
- VON HESSEN 1974. *Hessen v. O.* Byzantinische Schnallen aus Sardinien in Museo Archeologico zu Turin. in: Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner zum 65. Geburtstag II. München 1974.
- HODGES – WHITEHOUSE 1983. *Hodges H-D. – Whitehouse, R.* Mohamed Charlemagne and the Origins of Europe. London 1983.
- HORVÁTH 1934. *Horváth T.* Honfoglaláskori sírok Tiszaburán. *ArchÉrt* 47–48 (1934–35) 141–148.
- JANKOVIĆ 1980. *Janković, M.* Manastir Banja kod Priboja. *AP* 22 (1980) 119–122.
- JANKOVIĆ 1983. *Janković, M.* Neki podaci o izradi predmeta od obojenih metala na Ključu Dunava u IX–XI veku. *ZNM* XI–1 (1983) 99–118.
- JELOVINA 1976. *Jelovina, D.* Starohrvatska nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine. Split 1976.
- JELOVINA 1982. *Jelovina, D.* Starohrvatsko groblje na „Mastirinama” u selu Kasicu kod Zadra. *SHP* III. 12 (1982) 35–65.
- JELOVINA – VRŠALOVIC 1981. *Jelovina, D. – Vršalović, D.* Srednjovjekovno groblje na „Bego-vači” u selu Biljanima Donjim kod Zadara. *SHP* III. 11 (1981) 55–136.
- JOVANOVIĆ 1976. *Jovanović, V.* Über den frühmittelalterlichen Schmuck von Cekan auf Kosovo. *Balvanoslavica* 5 (1976) 123–45.
- JOVANOVIĆ – VUKANOVIĆ 1981. *Jovanović, V. – Vuksanović, L.* Matičane, nécropol sud-slave de X^e et XIe siècle. *InvArch Yug. Fasc.* 25. Pristina 1981.
- JOVANOVIĆ – VUKANOVIĆ – BERIĆ 1972. *Jovanović, V. – Vuksanović, L. – Berić, N.* New finds from the slavic necropolis at Matičane near Pristina. *Balcanoslavica* 1 (1972) 107–111.
- JUHÁSZ 1976. *Juhász I.* Vésztő-Csolt monostor. in: Újabb ásatások Békés megyében. Katalógus. Szerk. G. Szénászkzy J. Békéscsaba 1976.
- JURIĆ 1987. *Jurić, R.* Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije. *Mittelalterlicher Schmuck aus Istrien und Dalmatien. Arheoloska istraživanja u Istri i Hrvatskom Primorju* II. Pula 1987. 245–289.
- KAZACSAYNÉ GNAND 1955. *Kazacsayné Gnanđ P.* Szórványos szláv leletek Karcsáról. *HOMK* 1955. 24–27.

- KISS 1967. *Kiss A.* A sellyei Árpád-kori temető. JPMÉ 1967. 69–72.
- KISS 1977. *Kiss, A.* Avar cemeteries in County Baranya. Cementeries of the Avar Priod (567–829) in Hungary 2. Budapest 1977.
- KISS 1983. *Kiss A.* Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983.
- KITZINGER 1967. Handbook of the Byzantine Collection. in: *Kitzinger, E.* Dumbarton Oaks, Washington 1967.
- KLENOTY... 1988. Klenoty davnej minulosti Slovenska. Katalog expozície. Bratislava 1988.
- KOLNÍK 1978. *Kolník, T.* Abraham. in: Important sites slaves en Slovaquie. szerk. *Chropovsky B.* Bratislava 1978. 13–16.
- KOVRIK 1963. *Kovrig, I.* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40 (1963).
- KUZSINSZKY 1920. *Kuzsinszky B.* A Balaton környékének archaeológiája. Budapest 1920.
- KÜRTI 1983. *Kürti B.* Bizánci kapcsolatok. in: Szeged története I. szerk. *Kristó Gy.* Szeged 1983. 269–270.
- L'art Byzantin. L'art Byzantin, art Européen. Neuvième exposition sous l'égide du conseil de l'Europe. Palais du Zappeion. Athén 1964.
- LÁSZLÓ 1940. *László Gy.* Újabb keresztény nyomok az avarkorból. Dolg 16 (1940) 145–158.
- LAZIN 1981–82. *Lazin, Gb.* Doua piese de metal din sec. VIII–IX descoperite in localitatea Lazuri, jud. Satu Mare. Satu Mare- Studii si comunicari 5–6 (1981–82) 137–141, 142.
- LJUBINKOVIĆ 1965 (1970). *Ljubinković, M.* Nalazi u Korintu i slovenska archeologia X–XII veka. I. Międzynarodowy Kongres archeologii slovanskiej. Warszawa 1965. V. (Varsó–Wrocław–Krakow 1970). 454–63.
- LOVAG 1980. *Lovag, Zs.* Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpádenzeit. ActaArchHung 32 (1980) 363–372.
- MALENKO 1976. *Malenko, V.* Novi arheoloski naodki na lokalitetite „Kozluk”, „Gabavci”, „sv. Erazmo”. MacAA 2 (1976) 219–34.
- MANEVA 1985. *Maneva, E.* Heraclea Lyncestis – bazilika „extra muros” ranohristijanska i slovenska nekropola. AP 1985 (Ljubjana 1986) 139–140.
- MARJANOVIĆ 1967. *Marjanović, G.* Srednjovekovni grob iz okoline Požarevca. Starinar 18 (1967) 217–19.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1980. *Marjanović-Vujović, G.* Necropol medievale Trnjane. InvArch. Yug. fasc. 23. Beogr. 1980.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1984. *Marjanović-Vujović, G.* Trnjane. Serbian necropolis (11–13th century). Srpska nekropola (kraj XI-početak XIII veka). Narodnij Muzej, Beograd 1984.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1986a. *Marjanović-Vujović, G.* Srednjovekovne nekropole u Srbiji evidentirane kroz arheoloska iskapanja I. Starinar 37 (1986) 191–207.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1986b. *Marjanović-Vujović, G.* Srednjovekovna nekropola II. Djerdapske Sveske 3 (1986) 194–222.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1987. *Marjanović-Vujović, G.* Krstovi ot VI do XII veka iz zbirke Narodnog Muzeja. Crosses 6th–11th C. from the collection of National Museum. Beograd 1987.
- MARUŠIĆ 1962. *Marušić, B.* Langobardski i staroslavenski grobovi na Brežcu i kod malih vrata ispod Buzeta u Istri. ARR 2 (1962) 453–467.
- MASOV é. n. *Mašov, Sp.* Srednjovekovni nakiti – Parures medievales. Katalogus, Okrazen istoričeskij muzej, Vraca.
- MICHAÏLOV – DONČEVA – PETKOVA – TOPTANOV 1980. *Michailov, St. – Dončeva – Petkova, L. – Toptanov, D.* Fouilles archéologiques près du village Odarci. SlAnt 27 (1980) 119–44.
- MILETIĆ 1956. *Miletić, N.* Nekropola u selu Mihaljevicima kod Rajlovaca. GZM 11 (1956) 9–39.
- MILETIĆ 1967. *Miletić, N.* Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora. GZM 21–22 (1966–67) 81–115.
- MILETIĆ 1975. *Miletić, N.* Elementi delle kultura di Koettlach in Bosna e Erzegovina. Balcanoslavica 4 (1975) 93–111.
- MILETIĆ 1980. *Miletić, N.* Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paleoslaves en Bosnie-Herzégovine. Rapports de IIIe congrés International d'archeologie slave, Bratislava 1980. II. 287–306.
- MINIĆ 1987. *Minić, D.* Spiralno uvijena žica na srednjovekovnom nakitu iz Srbije. Starinar 38 (1987) 73–81.
- MITREA 1974. *Mitrea, I.* Asezarea prefeudala de la Izvoare Bahna. Carpica 6 (1973–74) 55–76.
- NAGY 1989. *Nagy E.* A Pécs-Nagyárpád, Boros utcai avarkori temető 1985–1987. évi ásatása. JPMÉ 1989. 93–128.

- NAGY 1973. *Nagy M.* A fehérvári úti avar temető. *BudRég* 23 (1973) 59–85.
- NAKIT. . . 1982. *Nakit na tlu Srbije.* Jewelry on the territory of Serbia from mediaeval necropolises from the 9th to the 15th centuries. Beograd 1982.
- M. NEPPER 1990. *M. Nepper I.* Rangosak és közrendűek leletei négy újonnan feltárt X. századi temetőben. Etelközéből a Kárpát medencébe. A honfoglalók legújabb leletei. *Katalogus.* Debrecen 1990. 19–29.
- NYÁRY 1873. *Nyáry J.* A pillini Leshegyen talált csontvázakról. *ArchKözl* 9 (1873) 16–24.
- ORLOV 1973. *Orlov, R. S.* Zobražennja zviriv na vizantijskih prjazkah X st. *ArhKiev* 11 (1973) 86–93.
- ORSI 1910. *Orsi, P.* Byzantina Sicilia. *BZ* 19 (1910) 474–
- PAPP 1963. *Papp L.* A nagyharsányi avarkori temető. *JPMÉ* 1963. 113–39.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1986. *Pálóczi Horváth A.* Szállások, halmok, temetők. in: *Kisújszállás város története I.* Kisújszállás 1986. szerk. Szabó L. 97–170.
- RADOJKOVIĆ 1969. *Radojković, B.* Nakid kod Srba od XII do kraja XVIII veka. Beograd 1969.
- ROSS 1965. *Ross, M. C.* Catalogue of the byzantine and early mediaeval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection II. Washington 1965.
- ROTILI 1977. *Rotili, M.* La necropoli longobarda di Benevento. Napoli 1977.
- ROTILI 1990. *Rotili, M.* Una citta d'età longobarda: Benevento. in: *I Longobardi.* G. C. Menis. Milano 1990. Electa.
- SCHULZE 1984. *Schulze, M.* Das ungarische Kriegergrab von Aspres-les-Corps. *JRGZM* 31 (1984) 473–514.
- SCHULZE 1985. *Schulze, M.* Neuerwerbungen für die Sammlungen. *JRGZM* 32 (1985) 732–733.
- SELMECZI 1980. *Selmeczi, L.* Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. *ActaArchHung* 32 (1980) 251–269., magyarul: Emlékkönyv a turkevei múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve 1981.
- Cs. SÓS 1958. *Cs. Sós Á.* A keceli avarkori temetők. *RégFüz* II/3 (1958)
- STANČEV 1960. *Stančev, St.* Materiali ot dvorcovaja centar v Pliska. *IAI* 23 (1960) 23–63.
- STANOJEV 1989. *Stanojev, N.* Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad 1989.
- STOJANOVA-SERAUFIMOVA 1979. *Stojanova-Serafimova, D.* Die neuentdeckte mittelalterliche Nekropole beim Dorf Tuchovište, kr. Blagoevgrad. in: *Rapports du IIIe congrès int. d'arch. slave I.* Bratislava 1979. 789–840.
- SZABÓ 1987. *Szabó J. Gy.* Das Gräberfeld von Bélápátfalva aus dem 9. Jahrhundert. *ComArchHung* 1987. 83–98.
- SZABÓ 1938. *Szabó K.* Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. *BiblHumHist* 3 (1938).
- SZÉLL 1941a. *Széll M.* XI. századi temetők Szentés környékén. *FolArch* 3–4 (1941) 231–55.
- SZÉLL 1941b. *Széll M.* Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolg* 17 (1941) 169–173.
- SZÉLL 1943. *Széll M.* Elpusztult falvak, X–XVII. századbéli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolg* 19 (1943) 176–81.
- SZEMÁN 1988. *Szemán A.* X–XI. századi filigrános mellkereszttek. *MFME* 1988–1 (1989) 75–94.
- SZENDREI 1895. *Szendrei J.* Az országos régészeti és embertani társulat (jelentése). *ArchÉrt* 15 (1895) 86.
- SZENTKLÁRAY é. n. *Szentkláray J.* Temes vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. szerk. *Borovszky S.* é. n. 225–392.
- SZÓKE 1962. *Szóke B.* A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *RégTan* 1 (1962)
- SZÓKE–VÁNDOR 1987. *Szóke B. M. – Vándor L.* Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *FontArchHung.* Budapest 1987.
- TEODOR 1981. *Teodor, D. Gh.* Romanitatea carpato-dunareana si Bizantul in veacurile V–XI e.n. Iasi 1981.
- TOČIK 1968. *Točik, A.* Slawisch-awarisches Gräberfeld in Sturovo. Bratislava 1968.
- TOČIK 1971. *Točik, A.* Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwest slowakei I. *SlA* 19 (1971) 135–276.
- TOTEV 1969. *Totev, T.* Musée archéologique Preslav. Sofia 1969.
- TRBUHOVIĆ 1970. *Trbuhović, V. – Trbuhović, L.* Donja Toponica, dardanska i slovenska nekropola. Pokuplje-Beograd 1970. Biblioteka narodnog muzeja Toplice 2.
- I tresori. . . 1990. *I tresori dei kurgani del Caucaso settentrionale.* Torino, Museo di Antichita 27 marzo–26 maggio 1991. Roma 1990.

- VAKLINOVA 1981. *Vaklinova, M.* Mittelalterliche Schmuckstücke aus Bulgarien. Sofia 1981.
 VAŽAROVA 1976. *Važarova, Z.* Slavjani i prabalgari po dannu na nekropolite ot VI–XI v. na teritorijata na Balgarija. Szófia 1976.
 VAŽAROVA 1980. *Važarova, Z.* Zlatni nakit ot grob 27 v Pliska. ArhSof 1980/1. 52–56.
 VELKOV 1937. *Velkov, I.* Razkopki okolo Mezek i gara Slivengrad prez 1932–1933. IAI 11 (1937) 117–170.
 VELKOV 1942. *Velkov, I.* Völkerwanderungszeitliche Grabfunde aus Bulgarien. Germania 26 (1942) 48–50.
 VINSKI 1952. *Vinski, Z.* Naušnice zvjezdolikog tipa u arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebnog nakita Čadavica. SHP III. 2 (1952) 29–52.
 VINSKI-GASPARINI 1952. *Vinski-Gasparini, K.* Ranosrednjovjekovan slavenski zlatni nakit u Arheološkom Muzeju u Zagrebu. SHP III. 2 (1952) 19–27.
 WERNER 1955. *Werner, J.* Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. KJb 1 (1955) 36–48.
 WINKLER – TAKÁCS – PAIUS 1977. *Winkler, J. – Takács M. – Páius, G.* Necropola avară de la Cicău. AMN 14 (1977) 269–83.

GEGENSTÄNDE BYZANTINISCHEN UND BALKANISCHEN URSPRUNGES IN DEN UNGARISCHEN GRÄBERFELDERN DES 10–11. JH.

I.

Vorliegende Mitteilung bildet den ersten Teil der Bearbeitung von Gegenständen byzantinischen oder balkanischen Ursprunges. Es handelt sich grösstenteils um Grabfunde, zuweilen um Streufunde. In grösster Zahl kommen in dieser Gruppe die Ohrgehänge vor, denen dann die Ringe, sodann die Schnallen folgen. Oft vertritt bloss je ein Gegenstand einen Gegenstandstyp. In ihrer Gesamtheit ist ihre Zahl dennoch beträchtlich. Die erste Hälfte der Mitteilung enthält neun Gegenstandstypen.

Schnallen (Abb. 1–3). Einer der charakteristischen Gegenstände ist der Kreis der Schnallen mit Tiermotiv. Die erste Schnalle diesen Typs veröffentlichte 1934 T. Horváth. Seitdem erhob sich die Zahl dieser Schnallen auf 8 (Kétpó, Tiszabura, Mindszent–Koszorúsdülő, Ondrohó, Tiszajenő, Rakamaz, Gyula, Szentlőrincpuszta). Diese Schnallen erscheinen zuerst zweifellos in Byzanz. Auch ihre Form ist dort wechsellvoller, sie sind länger und schmaler, ihr Körper ist oft abgerundet und nicht eckig. Ihre Gliederung ist aber überall dieselbe. Doch sind die dargestellten Szenen auf den byzantinischen Schnallen besser ausgearbeitet, und wechsellvoller, wie auf den bulgarischen, ungarischen oder russländischen Stücken. Ihre Datierung gibt man oft aufgrund der ungarischen Exemplare (M. Schulze, J. Werner, G. Davidson) an, da die vom Gebiet des Byzantinischen Reiches stammenden Stücke grösstenteils Steufunde sind. Alle ungarische Exemplare kommen mit solchen Gegenständen zusammen vor, die auf die ersten zwei Drittel des 10. Jahrhunderts charakteristisch sind.

Halbmondförmige, filigranverzierte Blechohrgehänge. (Gyula-Téglagyár: Abb. 1–2, sog. Tokajer Schatz: Abb. 5. 3–4, Vésztő). Dieser Ohrring hat ausgezeichnete Parallelen ganz bis Bulgarien. Die Schönsten Analogstücke enthält der Boljetiner Schatz aus der Umgebung des Eisernen Tores. Das nächste, fast gleiche Exemplar stammt aus der Nähe von Nis in Ostserbien. Es kam eine neuere schöne Serie aus dem Gräberfeld Nr. I. von Ablanica in Bulgarien vor. Auch aus Mitrovica ist eine Variante bekannt.

Mit Granulation und Filigranarbeit reich verzierte halbmondförmige Ohrgehänge: Typ Kecel. Ein schönes Ohrringpaar kam in Kecel zum Vorschein (Abb. 4. 1–2). Es ist aus Gold, ebenso, wie ein anderes, aus Sárrétudvari stammendes Stück. Ähnlicherweise gehört zu den schönsten Stücken auch der Ohrring aus Versecvát/Vattin. Parallelen waren bisher aus dem byzantinischen Kulturkreis bekannt. Zu den bulgarischen Fundstellen gehört nun auch Pliska und Misevsko, wovon ebenfalls silberne Exemplare vorkamen.

Ohringe mit halbmondförmiger Verzierung. In Szeged–Öthalom und Székesfehérvár–Demkóhegy (Abb. 4. 3, 5) kamen solche Ohringe zum Vorschein, auf deren inneren Bogen eine halbmondförmige Verzierung zu sehen ist. Die Variationen dieser halbmondförmigen Verzierung kann man auch in mehreren jugoslawischen und bulgarischen Gräberfeldern finden, so z.B. in Kavarna und Zlati dol.

Sternohrgehänge (Abb. 6. 1–4, 7) Byzantinischen Ursprunges sind die ältesten, aus Gold erzeugten Exemplare von Sternohrgehängen (Gács). Im 8. Jh. tauchen schon ihre örtlichen Nachahmungen in den awarischen Gräberfeldern auf. Die spätesten Varianten können auch auf den slawischen Siedlungen des 9. Jh., in den spätawarischen Gräbern des 8–9. Jh. und vielleicht auch in den ungarischen Gräberfeldern (Anarcs, Tiszaörvény), angetroffen werden (Streufunde). Heute sind uns annähernd ihre 100 Fundorte bekannt (s. Anm. 92).

Ohregehänge mit dreieckigem Anhänger. Spätantiken Ursprunges ist dieses Typ. Nur ein einziges Paar ist von Nagyteremia bekannt (Abb. 7).

Im unteren Bogen ihres Ringes mit Perlendraht und Perlenkränzen oder nur mit Perlenkränzen verzierte Ohrgehänge (Abb. 6. 5) sind in Kroatien häufig, aber sie sind auch spätantiken Ursprunges (Beneventum). *Mit Metalldrahtschleifen verzierte Schmuckgegenstände.* Für die späteren Zeiten sind diese Schmuckstücke (Schläfenringe: Halimba, Abb. 4. 4., Armbänder: Baks) charakteristisch, die von Korinthos über zahlreiche ungarische Fundorte ganz bis Polen verfolgt werden können. Die Verbreitung der hier erörterten Schmucktypen in Ungarn zeigt Abb. 8.

Károly Mesterházy

KUTYAÁLDOZATOK ÉS KUTYATEMETKEZÉSEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON I.

VÖRÖS István

1. ÁRPÁD-KORI KUTYAÁLDOZAT EMLÉKEI FANCSIKÁN

Az Árpád-kori eredetű elpusztult Fancsika falu Hajdú-Bihar megye É-i részén, a Nyírség Szabolcs megyével határos területén feküdt. Temploma, temetője és belső telkei egy nagy kiterjedésű homokdombra települtek. A falu első ismert okleveles említése 1273-ból való.¹ A falu a török támadások következtében a 16. század végére elnéptelenedett és elpusztult.

A Fancsikai-telek területéről 1956–57-ben kerültek először leletek a debreceni Déri Múzeumba.²

A templom helyétől É-ra cca. 500 m-re, a Diószegi út mentén levő homokdombon 1969-ben homokkitermelés közben számos 12–13. századi kerámia és vaseszköz lelet mellett öt nagy cserépedény is előkerült, ezek közül háromban kutyakoponya volt.³ A leletmentést Mesterházy K. végezte, de hitelesítő ásatás nem történt. Elmondása és leírása alapján tudjuk, hogy az edények 50–60 cm mélyen voltak külön-külön elásva, és a gödrök között tűzhelyfoltok voltak megfigyelhetők. A 12–13. századra keltezett leletegyüttest kultikus kutyatemetkezésnek határozta meg.⁴

Módy Gy. 1982-ben feltárta a 12. század közepére keltezhető templomot, és a körülötte levő temető egy részét. A félköríves szentélyű kőalapozású templom 10,6 m hosszú és 5,3 m széles. A templom körüli temető D-i részén feldúlt sírból S-végű hajkarika; egy másik sírból pedig III. Béla korai pénze került elő.⁵

¹ Mesterházy 1975b; Módy 1983.

² Kralovánszky 1965, 37.

³ Mesterházy 1970a 316; Mesterházy 1970b 62; Mesterházy 1975a 104. A lelőhely tévesen „Hajduböszörmény” közelében szerepel Bálint 1971. 305. 20. jegyzet.

⁴ Mesterházy 1970b 62; Mesterházy 1975a 104; Mesterházy 1975b 229, 255. A leletekre Mesterházy Károly hívta fel a figyelmet, melyért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. A cserépfazekokról készült fotókat a debreceni Déri Múzeum készítette el, ezekért M. Nepper Ibolyának és Sz. Máthé Mártának tartozom köszönettel.

⁵ Módy 1983 89, alaprajz 90; M. Nepper – Sz. Máthé 1986 39–40.

A Fancsikai kutyaáldozat leletei

1. *Cserépfazék* (1. kép): sárgásbarna fazék, enyhén kihajló pereme ferdén levágott, hordó alakú testébe karcolt négysoros csigavonal, alján köralakú, rács-szerűen osztott fenékbélyeg. Durvaszemcsés homokkal soványított agyagból kézi korongon készült.

DM. Ltsz.: 70.1.2., M.: 24 cm, sz. á.: 19–20 cm, f. á.: 12 cm⁶.

1. *Kutyakoponya és mandibula-pár* (2. kép 1–3.): (Régi Ltsz.: 70.1.2., új Ltsz.: 80.1.1.⁷).

A koponya leírása (2. kép)

A koponya ép, a kihullott fogak a leletek előkerülésekor vesztek el. A koponya középhosszú, keskeny, fala vastag. Az agykoponya boltozatos, a tuber parietale gyengén ívelt. Az agykoponya relatíve hosszú és alacsony. Az interparietale rövid, kicsi (21 mm), a crista sagittalis externa csak az interparietalen alakult ki. A linea frontalis az ectorbitalek mögött érdesen kiemelkedő, fúziója a bregma pontnál van. A linea nuchalis superior fejlett, ívelt lefutású. A linea nuchalis inferior az othionig követhető. A koponya a frontostenionnal és az entorbitaleknál keskeny. A homlok median-sagittalisan mélyen homorú, lateralisan domború. A homlokcsont orri nyúlványa (N–Fo) aszimmetrikus, a bal oldali rövidebb. A homlok és az orrhát profilvonala egyenes, hosszú; orrnyereg (stop) nem alakult ki. A szájjpadlás keskeny, lapos; a fogsor szabályos. A basioccipitale régió keskeny, a bulla ossea domborúan kiemelkedő. A condylus inferior szűk, keskeny V-alakú. A kraniológiai méretadatokat az 1. táblázat tartalmazza.

A *corpus mandibula* egyenes, alacsony, vékony. A mandibula-pár szűk állású. Az alsó caninus hatalmas koronájához képest a gyökér feltűnően kicsi. A fogsor szabályos, a fogak állása szimmetrikus. Méretek (mm): teljes h.: 132; teljes fogsor h.: 94; zápfogsor h.: 71; premolaris h.: 38; molaris h.: 34; M₁ korona h.: 20. A diastema h.: 16; a caninus alv. h.: 11. A corp. mandibulae magassága P_{2/3} között 16; M₃ mögött 22. A ram. mandibulae mag.: 47, a condylus sz.: 21.

A kutya neme — a koponya morfológiai jellegei alapján — nőstény.

A kutya életkora — 2–3 év.

A kutya marmagassága — cca. 50–55 cm.

A kutya fajta (típus) jellege — a koponya kraniológiai adatai (1. táblázat), arányai és morfológiai jellege (2. kép) alapján a *Canis familiaris matris optima*e (Jeitteles 1877) alakkörbe tartozik. Ebbe a csoportba a közép-nagy és nagy juhász- és vadászkutyák tartoznak.

2. *Cserépfazék* (3. kép): sötétszürkés-fehér színű fazék. Durva kavicszemekkel soványított agyagból kézi korongon készült, pereme felálló, tagolt, szögletes. Teste hordó alakú, sekélyen bekarcolt vízszintes vonalakkal. Alján nyolcküllős kerék formájú fenék bélyeg.

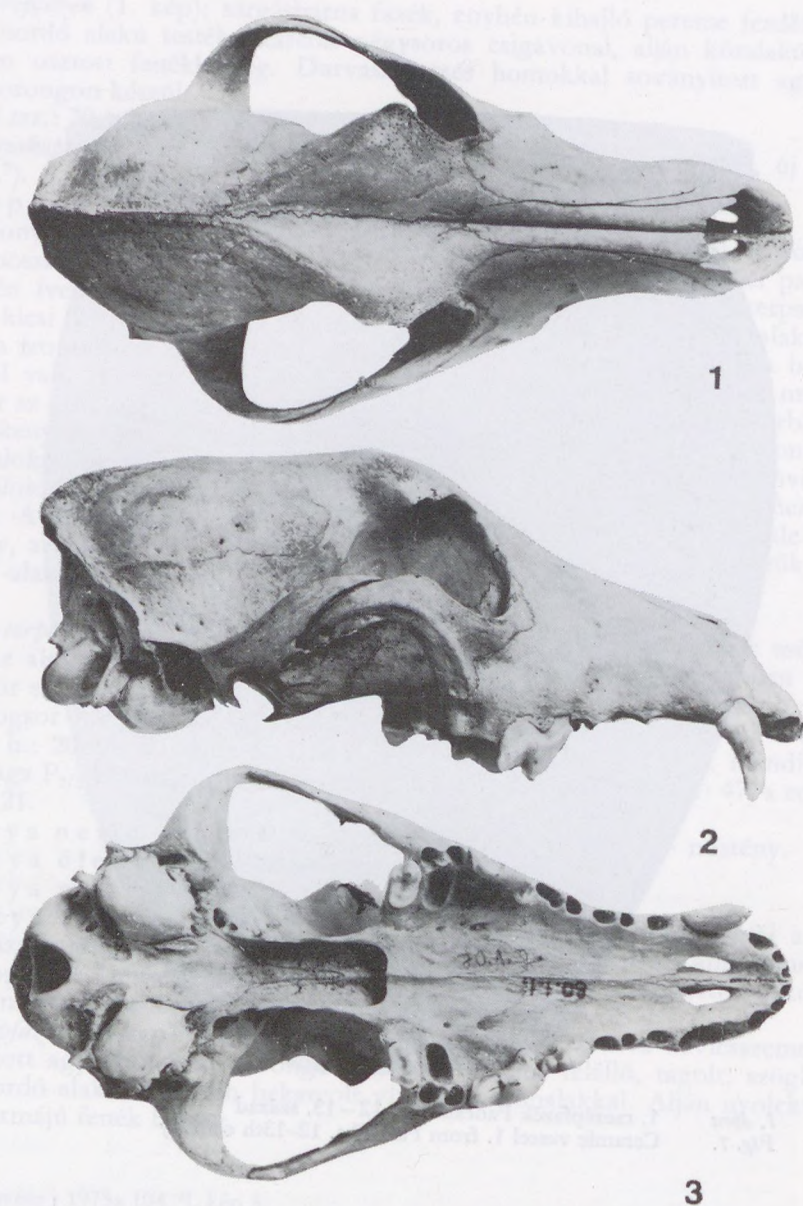
⁶ Mesterházy 1975a 104, 9. kép 5.

⁷ A debreceni Déry Múzeum Régészeti Gyűjteményében a cserépfazekak és a benne levő kutyakoponyák azonos leltári számot kaptak. Ezek alapján az összetartozó cserépfazék-koponya leletegyüttesek azonosíthatók voltak. Később, a kutyakoponyák a természettudományi leltárkönyvben új leltári számot kaptak.

1. ábra
Fig. 1.

1. cserépfazék Fancsikáról, 12–13. század
Ceramic vessel 1. from Fancsika. 12–13th century

2. ábra
Fig. 2.

1. kutyakoponya Fancsikáról, 12–13. század
Dog skull 1. from Fancsika, 12–13th century

3. ábra
Fig. 3.

2. cserépfazék Fancsikáról, 12–13. század
Ceramic vessel 2. from Fancsika. 12–13th century

DM. Ltsz.: 70.1.5., M.: 17,2 cm, sz. á.: 17,3 cm, f. á.: 12 cm.⁸

2. *Kutyakoponya* (4. kép 1–3.)

(Régi Ltsz.: 70.1.5., új Ltsz.: 80.1.2.)

A koponya leírása (4. kép)

A koponya járomívei letörtek és hiányoznak. A törésfelületek frissek, a sérülés és a fogak kihullása a lelet előkerülésekor következett be. A koponya vastag falú, középhosszú, széles. Az agykoponya boltozatos, a tuber parietale gyengén ívelt. Az agykoponya relatíve rövid és magas. Az interparietale rövid, kicsi (24 mm), az alacsonyan kiemelkedő crista sagittalis externa hosszú. A linea frontalis az ectorbitalekon gyengén fejlett, fúziója a bregma pontban van. A linea

⁸ Mesterházy 1975a 104, 9. kép 4.

4. ábra
Fig. 4.

2. kutyakoponya Fancsikáról, 12–13. század
Dog skull 2. from Fancsika. 12–13th century

nuchalis superior fejlett, ívelt lefutású. A linea nuchalis inferior az othionig erős éllel követhető. A homlok median-sagittalisán mélyen homorú, lateralisán domború. A homloksont orri nyúlványa (N–Fo) rövid, széles alapú. A homlok profilvonala egyenes, az ectorbitaleknál domborúan kiemelkedő; az orrhát homorú, az orrnyereg (stop) alsó-elülső állású. A szápadlás széles, lapos; a fog-sor szabályos. A basioccipitale régió keskeny; a bulla ossea laposan kiemelkedő. A condylus inferior széles, tág V-alakú. A kraniológiai méretadatokat az 1. táblázat tartalmazza.

A kutya neme – a koponya morfológiai jellegei alapján – hím (kan).

A kutya életkora – 1,5–2 év.

A kutya marmagassága – cca. 55–50 cm.

A kutya fajta (típus) jellege – a koponya kraniológiai adatai (1. táblázat), arányai és morfológiai jellege alapján a *Canis familiaris matris optima* (Jeitteles 1877) alakkörbe tartozik.

3. *Cserépfazék* (5. kép): vörös színű fazék, kihajló pereme ferdén levágott. Vállán bekarcolt hullámvonal, alatta hétsoros bekarcolt csigavonal. Jól iszapolt és kevés homokkal kevert agyagból kézi korongon készült.

DM. Ltsz.: 70.1.3., M.: 23 cm, sz. á.: 20 cm, f. á.: 11,5 cm⁹.

3. *Kutyakoponya* (6. kép 1–2.)

(Régi Ltsz.: 70.1.3., új Ltsz.: 80.1.3.)

A koponya leírása (6. kép)

A koponya hiányos, az arckoponya és a járomívek hiányoznak. A friss törés-felületek és az összeroppant homlokrész jelzi, hogy a földkitermelés során sérült meg, és a szemvonalában tört le az arckoponya. Az agykoponya vastag falú, hosszú, keskeny. Az agykoponya boltozatos, a tuber parietale gyengén ívelt. Az interparietale rövid, kicsi (18 mm). A crista sagittalis externa a parietalekon ellaposodó. A linea frontalis a frontostenionnal éllel, az ectorbitalekon érdesen kiemelkedő. Fúziója a bregma pontban van. A linea nuchalis superior fejlett, ívelt lefutású; az othionig erős éllel követhető. A homlok median-sagittalisán mélyen homorú, lateralisán domború. A fejtető profilvonala egyenes. A basioccipitale régió széles, a bulla ossea domborúan kiemelkedő. A condylus inferior széles, tág V-alakú. A kraniológiai méretadatokat az 1. táblázat tartalmazza.

A kutya neme – a koponya morfológiai jellege alapján – hím (kan).

A kutya életkora – 2–3 év.

A kutya marmagassága – cca. 60–65 cm.

A kutya fajta (típus) jellege – a koponya kraniológiai adatai (1. táblázat), arányai és morfológiai jellege alapján a *Canis familiaris matris optima* (Jeitteles 1877) alakkörbe tartozik.

Valószínű, hogy a két „üres” cserépfazék is az áldozati ceremóniához tartozott. Leírásuk a következő:

4. *Cserépfazék* (7. kép): feketésbarna ép fazék, peremét egyenesre vágták, válla hirtelen szélesedik, rajta egy mélyen karcolt hullámvonal. Homokkal soványított agyagból kézi korongon készült.

DM. Ltsz.: 70.1.1., M.: 19 cm, sz. á.: 18 cm, f. á.: 12 cm.

⁹ Mesterházy 1975a 104, 10. kép 1.

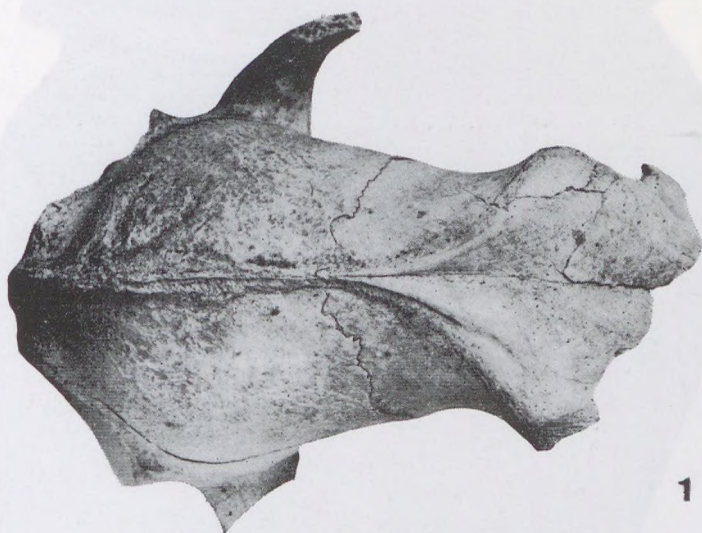
5. ábra
Fig. 5.

3. cserépfazék Fancsikáról, 12–13. század
Ceramic vessel 3. from Fancsika. 12–13th century

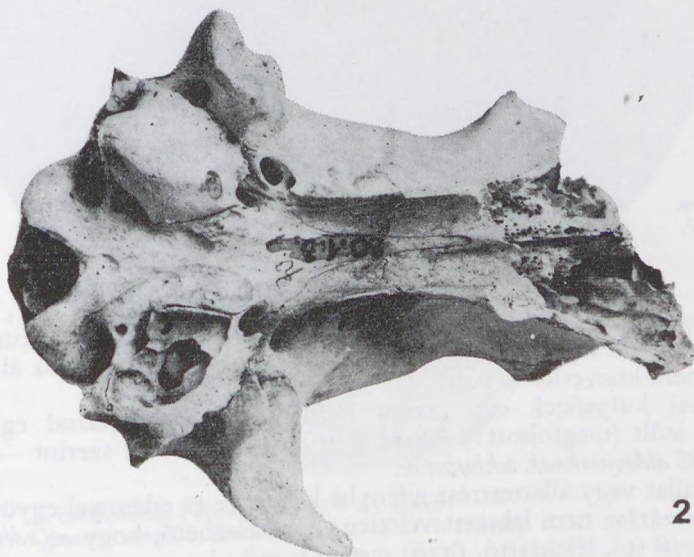
5. *Cserépfazék* (8. kép): finomszemcsés agyagból kézi korongon készült, szögletes, ferdén levágott peremű széles szájnylású fazék, vörösbarna. Falán a törés közelében átfúrt lyuk, található. A fazék darabokból összeragasztott, kiegészített. DM. Ltsz.: 70.1.4., M.: 27,3 cm, sz. á.: 22 cm, f. á.: 13,3 cm.

Az Árpád-kori településekről eddig előkerült kutyafej (koponya és mandibula-pár!) leletgyűteseket (lásd a tanulmány 2. fejezetében) ismerete alapján valószínű, hogy a fancsikai szertartáson is levágott kutyafejek kerültek a cserépfazekakba. A leletből két koponyához tartozó mandibula-pár elveszett. A honfoglalás- és Árpád-kori temetőkben eddig talált kutyafejek állkapocs nélküliek, tehát csak a koponyát helyezték el a sírba, vagy a gödörbe.

Fancsikán a koponyás cserépfazekakat valamilyen szerves anyagból készült fedővel takarhatták le, ami idővel elenyészett. Ezt látszik igazolni az a megfigyelés, hogy a fazekakban nem volt föld.

1

2

6. ábra
Fig. 6.

3. kutyakoponya fragm. Fancsikáról, 12–13. század
Dog skull fragm. 3. from Fancsika. 12–13th century

7. ábra
Fig. 7.

4. cserépfazék Fancsikáról, 12–13. század
Ceramic vessel from Fancsika. 12–13th century

A magyarok pogány hitvilágában sokrétű szerepet töltött be a kutya. A lelket magába foglaló fej (koponya) nemcsak az áldozatul szánt egész állatot képviselte¹⁰, hanem közvetítő is volt.

A fancsikai kutyafejek egy „szent kerületben” tűzgyújtással egybekötött szertartáson leölt (megfojtott?) *kutyák fejei* – véleményem szerint – *közvetítő szerepet betöltő áldozatoknak tekinthetők.*

Az áldozati állat vagy állattestrész edénybe helyezése és edénnyel együtt történő eltemetése, bezárása nem lehetett véletlen. Feltételezhető, hogy *az edénynek megőrsítő, kiegészítő* (pl. lélektartó, őrző) *szerepe is volt.*

A kutyakoponyáknak a fancsikaihoz hasonlóan edényekben való eltemetéséről érdekes adatokat olvashatunk 1574. évi kolozsvári forrásokból:

¹⁰ Dienes 1978 189, 224–.

8. ábra
Fig. 8.

5. cserépfazék Fancsikáról, 12–13. század
Ceramic vessel 5. from Fancsika. 12–13th century

„ky astak egi *fazakat* az feoldbël, es meg rugtak labal egi *eb feo* es egy chont es harom darab wy tegla es valamy geokerek hwlotak ky beleole”.¹¹

„egi leanka az hwl Mutatta az kert mellet meg astak es egi *fazakat* talaltak, kyt hogi ky weotttek volt az feoldbeol, felywl feold volt, Borbel Ianos Ely tazította az fazakat, Es hogi ely Romlot az feold keozet egi *Eb keolyek feienek* chiontiak (!) latta keozte”.¹²

A tudomány- és várostörténeti vonatkozású adatokhoz annyi mindenesetre hozzáfűzhető, hogy a kolozsvári leletek valószínűleg az Árpád-kor és a 16. század között kerülhettek a földbe, és a szokás országos, általános elterjedéséről is tanúskodnak.

2. HONFOGLALÁS- ÉS ÁRPÁD-KORI CANIDA (KUTYA ÉS FARKAS) LELETEK KATASZTERE

A 10–12. századi „kutyás és kutya sírokat” először Bálint Cs. gyűjtötte össze,¹³ majd három évvel később az adatokat kiegészítette.¹⁴

Az újabb nagy számú lelet előkerülése, valamint a régi leletek és lelet-körülmények pontatlan ismertetése és közlése miatt szükségesnek tartom az ismert leletek és leletegyüttesek zoológiai és archaeozoológiai szempontból történő revideálását.

A *Canis* maradványok lelőhelyeit két csoportban, – temetők és települések – ábc-sorrendben közlöm.

Temetők

1. *Bodrogszerdahely – Bálványhegy* (Streda nad Bodrogom, Zemplén, Cseh-Szlovákia) – 10. század.

Amulett – lószerszámhoz tartozik

A 2. férfi sírban valószínűleg a kantárhoz tartozó „átfúrt csontgolyó” volt. A csont *egy kutya átfúrt caput femoris*.¹⁵

2. *Eperjes – Ifjú Gárda Tsz 1970* (Csongrád m.) – 11. század.

Kutyasír

A feltárt temetőrész két sírsora között, a 24. és a 25. sírok előtt *egy kutya teljes csontváza* került elő.¹⁶ A kutyacsontváz Ny–K-i tájolásban a bal oldalán feküdt. A közölt fotó és a rajz alapján megállapítható, hogy a kutya feje a mellső végtagok előtt természetellenesen a homlokán (fejtetején) fekszik, az első három nyakcsigolya (atlas-epistropheus- 3. vert. cervicalis) a koponyával együtt 90–120°-os szögben balra ki van csavarva, ami normális körülmények között – az ízületi nyúlványok szoros kapcsolódása és a nyakizom-köteg borítása miatt – nem lehetséges. Valószínű, hogy a kutyát az elhantolása előtt megfojtották, és a

¹¹ Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve III/3. 369b. 1574. In.: Szabó T. 1978 540.

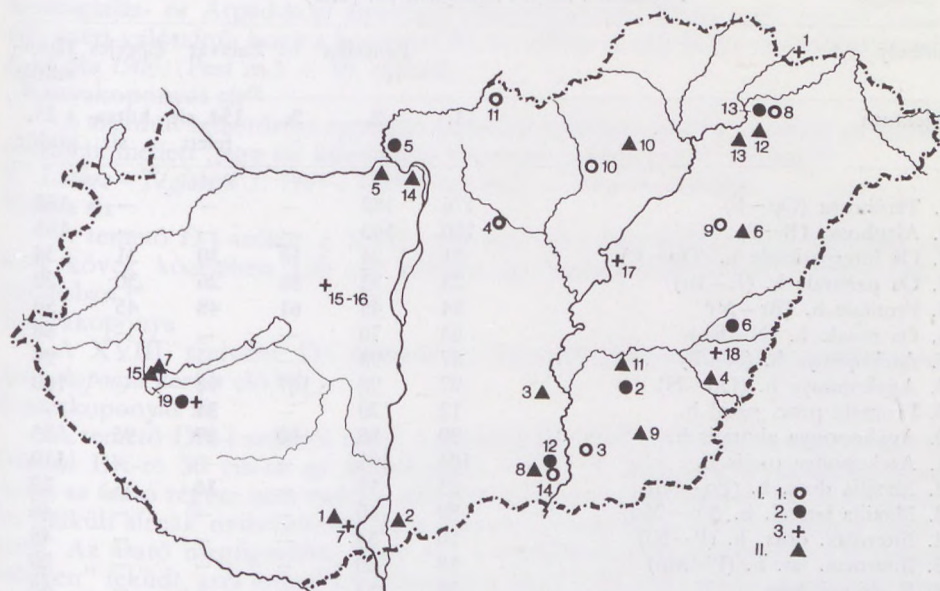
¹² Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve III/3. 370. 1574. In.: Szabó T. 1978. 540.

¹³ Bálint 1968. 48–50. 5. jegyzet.

¹⁴ Bálint 1971.

¹⁵ Dienes 1970 25; Dienes 1972 105. 17. jegyzet; Erdélyi 1964 24, 9. kép 2., IV. tábla 9.

¹⁶ Bálint 1971 304, 307, III. tábla, 9–10. kép. A kutyacsontváz a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Archaeozoológiai Gyűjteményében van. Ltsz.: 76.1293. 1–34.

9. ábra – Fig. 9. Honfoglalás- és Árpád-kori Canida (kutya és farkas) maradványok előfordulása. – The occurrence of Canida (dogs and wolves) remains from the period of the Hungarian Conquest and the Árpád Dynasty

I. Temető, (1. irodalmi adat, 2. lelet, 3. amulett) – Cemetery (1. only literature data, 2. remain, 3. amulet):

1. Bodrogszerdahely – Bálványhegy, 2. Eperjes – Ifjú Gárda Tsz, 3. Hódmezővásárhely – Kopáncs I., 4. Kóka, 5. Letkés – Téglavető I., 6. Magyarhomorog, 7. Majs – Udvari rétek, 8. Nagyhalász – Kis Zomborhegy, 9. Nagyhegyes – Elep Mikelapos, 10. Novaj – Földvár, 11. Piliny – Leshegy, 12. Sándorfalva – Eperjes, 13. Szabolcs – Ref. Parókia, 14. Szeged – Óthalom, 15. Székesfehérvár – Demkőhegy, 16. Székesfehérvár – Bazilika (Szabadság tér 2.), 17. Tiszaroff, 18. Vésztő – Kőtpusztá, 19. Mosaburg – Zalavár

II. Település – Settlement: 1. Bóly, 2. Csátalja – Vágotthegy, 3. Csongrád – Felgyő, 4. Doboz – Hajdúirtás, 5. Esztergom – Szentgyörgymező, 6. Fancsika, 7. Fenékpusztá, 8. Jánosszállás – Katonapart, 9. Kardoskút – Hatablak, 10. Sály – Lator, 11. Szarvas – Rózsás, 12. Tiszaeszlár – Bashalom, 13. Tiszalök – Rázom, 14. Visegrád – Várkert, 15. Mosaburg – Zalavár

kiakadt és/vagy összeroppant nyakcsigolyák eltávolodtak egymástól. Így a fej – nyak már elfordulhatott. Feltételezhető, hogy az eperjesi kutyát összekötött mellső és hátulsó lábakkal eresztették a kiásott gödörbe. A kutyasír alja magasabban volt a körülötte levő sírokénál. A kutya közepes termetű, nagy fejű (1. táblázat) 2,5–3 éves nőstény állat volt.

3. Hódmezővásárhely – Kopáncs I. csoport 1943 (Csongrád m.) – 10. század. „Kutyás sír”

A feltárt temető D-i részén a 30. sz. női sír lábvégénél „valamilyen állat (kutya?) csontvázát” találták.¹⁷ Jelenlegi ismereteink szerint Magyarországon

¹⁷ Párducz 1943 187, 1. kép.

1. Táblázat

Árpád-kori kutyák koponyaméretei (mm)

Lelőhely	Fancsika			Zalavár	Eperjes	János- szállás
Objektum	1.	2.	3.	154. sír felett	kutya- sír	23. gödör
1. Tetőhossz (Op-P)	176	182	—	—	—	185
2. Alaphossz (B-P)	160	163	—	—	—	165
3. Os interparietale h. (Op-L)	21	24	18	30	31	34
4. Os parietale h. (L-Br)	23	33	36	26	30	20
5. Frontale h. (Br-N)	54	45	61	48	45	50
6. Os nasale h. (N-Rh)	63	70	—	—	—	68
7. Arckoponya h. (N-P)	87	93	—	—	—	94
8. Agykoponya h. (Op-N)	97	98	107	98	—	100
9. Frontale proc. nasal h.	12	20	—	31	—	—
10. Agykoponya aboralis h.	80	88	90	87	95	85
11. Arckoponya oralis h.	103	105	—	—	—	110
12. Maxilla dors. h. (Fo-Ni)	23	19	—	16	—	22
13. Maxilla lateral. h. (Fo-Mo)	59	60	—	—	—	46
14. Intermax. dors. h. (P-Ni)	50	54	—	—	—	48
15. Intermax. lat. h. (P-Mo)	18	20	—	—	—	20
16. P-If távolság	53	52	—	—	—	48
17. Agykoponya magassága (B-Op)	41	43	41	45	50	45
18. Os occipitale m. (O-Op)	25	27	27	27	34	30
19. for. magnum m. (B-O)	15	16	15	17	17	14
20. Agykoponya baslais h. (B-ho)	61	66	61	68	53	63
21. Arckoponya basalis h. (ho-P)	100	97	—	—	—	100
22. Szájpadrólás h. (P-St)	91	89	—	—	—	91
23. Os palatinum h. (Po-St)	31	32	—	32	—	—
24. St-B távolság	69	74	—	74	75	—
25. Fogsorhossz (P-Pd)	89	90	—	—	—	93
26. Premolaris fogsor h.	46	44	46	50	48	48
27. Molaris fogsor h.	14	14	16	19	18	18
28. Proc. jug. táv. (Ju-Ju)	40	43	—	—	44	4
29. Agykoponya szélesség (Ot-Ot)	57	63	65	60	70	65
30. Agytok sz. (eu-eu)	53	60	60	61	63	57
31. Legnagyobb kop. sz. (Zy-Zy)	93	—	—	—	105	97
32. Frontale sz. (Ect-Ect)	50	52	50	—	—	54
33. Belső szemzugok közötti táv.	35	35	—	—	—	33
34. If-If. távolság	35	39	—	36	42	39
35. Hallójáratok köz. táv. (po-po)	53	59	60	55	62	58
36. C sz.	32	35	—	—	—	36
37. Mol sz.	50	58	56	64	65	60
38. Fs-Fs	35	38	38	41	—	40
39. P ⁴ h.	17	18	17	18	16	19
40. Koponya magassága	53	62	—	60	53	61

honfoglalás- és Árpád-kori sírokban állatsontvázak közül csak kutyáé fordul elő, ezért valószínű, hogy a kopáncsi 30. sz. sírban is egy kutya maradványa volt.

4. *Kóka* 1906. (Pest m.) – 10. század.

„Kutyakoponyás sír”

A szétdőlt temetőrész egyetlen sértetlen sírjában, egy lovassírban az emberi csontváz mellett „egy jól kifejlődött kutyának a koponyája” feküdt.¹⁸

5. *Letkés – Téglavető I.* 1965–1969 (Pest m.) – 10–11. század.

Kutya sír

A temető D-i szélén, a XVII. szelvény Ny-i harmadában egy halomba rakott kövek közelében 150 cm mélyen egy *kutyacsontváz* feküdt, ÉNy–DK-i tájolásban.¹⁹

Kutyakoponya

A XVIII. szelvény D-i felében 60 cm mélységben kövekkel körbepakolt *kutyakoponya* került elő.²⁰

Kutyakoponyás sír

A temető DK-i szelétől távol, különálló 84. férfi sírban az emberi csontváz lábától ÉK-re 50 cm-re egy *kutyakoponya* volt.²¹ A kedvezőtlen talajviszonyok miatt az ásató régész nem tudta a sírfoltot pontosan rögzíteni. A 84. sírt melléklet nélküli sírnak nyilvánította, és a kutyakoponyát síron kívüli leletnek tekintette. Az ásató megfigyelése, hogy t.i. a kutyakoponya „bolygatott (?) fekete földben” feküdt, arra enged következtetni, hogy a 84. sírra utólag ásott gödörbe helyezték el az állkapocs nélküli kutyakoponyát. A sírra ásott gödör mélysége megegyezett a sír mélységével.

6. *Magyarhomorog* 1962 (Hajdú-Bihar m.) – 10. század.

Farkasos sír

A feltárt temetőrész (XI. szelvény) egyik sírsorának D-i végén, a 15. férfi sírra ásott gödörben egy *farkas csontváza* feküdt.²² A sír jobb oldalába utólag mélyített gödör közepe elérte a sírfenék, és megbolygatta az emberi váz jobb lábszárát is.

¹⁸ Frey 1906 191–192; Hampel 1907 121.

¹⁹ Bakay 1978 91, 147. Mind Bakay (1978), mind Bálint (1971 305–306) eltérő kutymaradványokat és leletkörülményeket közölnek.

²⁰ Bakay 1978 91, 147.

²¹ Bakay 1978 89, 104. kép.

²² A 15. sírra utólag ráásott állatsontvázat az ásató régész Dienes István nem tartotta honfoglalás korinak. A magyarhomorogi honfoglalás kori temető farkas-leletéről először Bökönyi Sándor tesz említést (*Bökönyi* 1974 380.). A farkasnak csak a koponyája került a MNM. Archaeozoológiai Gyűjteményébe, Ltsz.: 63.1.20–21. A kétszeri beásással is bolygatott 15. sz. sír feltárásakor az ásató régészt – véleményem szerint – három tényező befolyásolta: 1, a sírok állatmaradványainak sztratifráciájáról korábban vallott vélemény, amely szerint „sirmellékletnek” csak az emberi váz magasságáig, vagy annak „közeliében” előkerült leleteket tekintette; 2, az állat, vagy állatrész utántemetésének addigi hiánya, és 3, az állat pontos meghatározásának a hiánya. Az utántemetés szokása ismert Magyarországon Letkés–Téglavető I., Szabolcs–Ref. Parókia és Karos honfoglalás kori temetőkben. A különböző állatok testrészeinek után-, mellé- és föltemetési szokás gyakorlata legfeltűnőbb a volgai bolgár tankajevkai temetőben, ahol az állatleletegyütteseknek több mint a fele – az ásatók megfigyelése szerint – a „sírgödörön” kívül került elő (*Halikova – Kazakov* 1977 93–172. In.: *Erdélyi szerk.* 1977.)

A farkas K–Ny-i tájolásban a bal oldalán feküdt; amely – az ásató régész kitűnő megfigyelése és dokumentációja szerint²³ – „összefogott” (= összekötött) lábakkal volt a gödörbe betéve. A farkasnak ásott gödör alja nem volt egyenes: a gödör K-i oldalán a farkaskoponya a sírfenék fölött egy kis padkán orral É-nak az állán feküdt; a nyak majdnem függőlegesen mélyedt a sírfenéken fekvő lapocka-mellső végtag régióig; majd a törzs és a hátulsó végtagok a fokozatosan emelkedő gödör alján nyugodtak. A farkas rátemetése után a 15. sír felső harmadában egy mély szűk gödröt ástak, amivel mind a farkast, mind a mélyebben fekvő emberi vázat megbolygatták. Hasonló jelenséget lehetett megfigyelni a szabolcsi Ref. parókiánál feltárt temető 14. sírjánál is.²⁴

7. *Majs–Udvari rétek* (Baranya m.) – 10–11. század.

Amulett

A 456. sz. gyermek sírban *kutya átfűrt caninusa* volt.²⁵

8. *Nagyhalász–Kis Zomborhegy 1908* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

„Kutyás sírok”

Homokkitermelés során 1908-ban előkerült 39 sír közül háromban az emberi csontváz koponyájától jobbra (azaz az csontváz D-i oldalán) 20–30 cm-re kis termetű kutyák csontváza feküdt. Az egyik sírban az ember és a kutya koponyája között kis méretű cserépfazék is volt. Ez utóbbi sír a Kovács L. féle temető-rekonstrukcióban az 1. (– Jósza féle 3.) számot, a másik két „kutyás sír” pedig a 9. és a 10. sorszámot kapta.²⁶

9. *Nagybégyes–Elep Mikelapos 1956* (Hajdú-Bihar m.) – 10–11. század.

„Kutyás sír”

Földmunkálatok során előkerült 42 sír között egy „kutyás temetkezés” is volt.²⁷

10. *Novaj–Földvár (= halom) 1897* (Heves m.) – 10. század.

„Kutyás sír”

Novaj határában emelkedő Földvár tetején 1897-ben honfoglalás kori sírokat tártak fel. Az egyik sírba „lovast lovával, kutyájával” együtt temették el.²⁸

11. *Pilin–Leshegy 1871* (Nógrád m.) – 10. század.

„Kutyás sírok”

A Leshegyen feltárt öt lovassír közül kettőben „vadászeb” csontjai is voltak. Az 1. férfi sírban az emberi váz jobb oldalánál „fejét első lábai közé téve, leshelyzetbe” egy kutya csontváza feküdt, amely a „mostani vadászkutyáinknál valamivel kisebb lehetett”.²⁹

A 2. női sírban elhelyezett kutya csontvázát a „vadászebeinkhez leghasonlóbbnak” határozták meg, a síron belüli helyzetét nem rögzítették.³⁰ Nyáry J. megfigyelése szerint a két sírba elhelyezett „vadászeb” különböző típusúhoz tartozott.

²³ Az ásatási dokumentáció megtekintéséért és a sokoldalú szakmai konzultációért Dienes Istvánnak tartozom köszönettel. MNM. Ad. X. 260. 1963.

²⁴ *Vörös* 1990 169–170., 2. kép.

²⁵ Kiss 1983 106, 74. ábra 15, 37. tábla 456.

²⁶ Jósza 1908 1–7; Jósza 1914 181; Kovács 1989 167, 169.

²⁷ Balogh et al. 1957 90; *Febér–Éry–Kralovánszky* 1962 55. Nr. 705.

²⁸ Bartalos 1899 359; Szabó 1969 55. 165. lábjegyzet.

²⁹ Nyáry 1873 17; Hampel 1896 11.

³⁰ Nyáry 1873 19; Hampel 1896 12.

12. *Sándorfalva–Eperjes 1981* (Csongrád m.) – 10. század.

Kutya sír

Sándorfalva Eperjesen 1980–81-ben egy szkíta temetőre és szarmata falura települt honfoglalás kori temetőt teljesen feltártak. 105 honfoglalás kori sír került elő.³¹ A 65. sír mellett egy – szarmata objektumra ástott – kutya csontváza került kibontásra. A kutya a bal oldalán feküdt megközelítően É–D-i tájolásban.³²

13. *Szabolcs–Református Parókia 1975* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) – 10–12. század.

Kutyás sír

A református parókia udvarán a kora Árpád-kori szabolcsi ispánsági székhely települése alatt húzódó korábbi temetőrészben, a 14. sír K-i végére, illetve eléje ráásott nagy méretű gödörben egy bal oldalán fekvő, K–Ny-i tájolású agár csontváza feküdt. Az agár csontváz 30–40 cm-rel volt magasabban az emberi váznál. A sír É-i végénél ástott kisebb, de mély gödör a kutya csontvázát is megbolygatta.³³

14. *Szeged–Öthalom 1879* (Csongrád m.) – 10. század.

„Kutyás sírok”

Szeged–Öthalmon 1879-ben földkitermelés során több mint 40 sírt dúltak fel, a „leletmentő” ásatáson 77 sírt tudtak megfigyelni, amelyből 42 sír leírását Varázsjéi G. közölte.³⁴ A Szeged–öthalmi ásatásról megjelent beszámolóok annak ellenére, hogy ugyanazon Varázsjéi G. féle ásatási napló alapján készültek, lényegesen eltérnek egymástól is, és a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Leltárkönyv bejegyzéseitől is. A 42 sír közül Varázsjéi G. szerint öt (14., 18., 39., 40. és 41.)³⁵, Lenhossék J. szerint négy (38., 39., 40. és 41.)³⁶ sír volt honfoglalás kori (magyar sír).

Az Öthalom Ny-i szélén, a Szeged–szatymazi út bal oldalán emelkedő kis dombon 2 jellegzetes honfoglalás kori sír volt: a 39. és a 40. Az Öthalom K-i lapos részén az őskori „tűzhely telep” Ny-i határán tárták fel a harmadik honfoglalás kori sírt, a 41.-t.³⁷ Véleményem szerint az Öthalom közepén található római császár kori sírok között feltárt Varázsjéi G. féle 14. és 18. melléklet nélküli „lovass-kutyás” sír, illetve a Lenhossék J. féle 38. (= Varázsjéi 18. ?) sír, amely

³¹ Fodor 1985.

³² A kutya csontváz tanulmányozására Fodor Istvántól kaptam megbízást, melyért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. A leletkörülmények tisztázásában Galántha Márta volt segítségemre. A Sándorfalva–eperjesi kutya csontváz kronológiai hovatartozását – régészeti melléklet hiányában – a csontmaradványok ún. megtartási állapotának (állaga, színe, keménysége stb.) vizsgálata alapján végezhető el. A sándorfalvi szkíta- és a szarmata kori állatcsontanyag meghatározása és tanulmányozása után egyértelműen megállapítható, hogy a kutya csontváz az említett két korábbi időszak állatcsontanyagához nem tartozik. A kutya eltemetésének ideje a honfoglalás kora.

³³ Vörös 1990 169–173, 177–179, 2–5. kép, 3. táblázat.

³⁴ Varázsjéi 1881 325–328; Hampel 1896 51–52.

³⁵ Varázsjéi 1881 326–328, 331–; Bálint 1968 48–50.

³⁶ Lenhossék 1882 7–8; Lenhossék 1884 14–16.

³⁷ Varázsjéi 1881 327–328, 332–; Bálint 1968 51–52.

árokkal volt körülvéve³⁸ nem sorolható egyértelműen a honfoglalás kori sírokhoz.³⁹

Mindhárom férfi sírban az emberi csontvázak mellett „ló és kutyaváz” is volt. Azonban Lenhossék J. leírása szerint nem a honfoglalás korára jellemző részleges lovastemetkezés volt megfigyelhető, és a kutyacsontvázak is hiányosak voltak.⁴⁰

Lómaradványok –

39. sír.: koponya, csigolyák, lapockák, lábtőcsontok, paták;

40. sír.: koponya, állkapocs, bordák, elülső- és hátulsó lábak, paták;

41. sír.: koponya, bordák, elülső- és hátulsó láb, paták.

Kutyamaradványok –

39. sír.: koponya, lapockák, bordák, lábközépcsontok;

40. sír.: koponya, állkapocs, csigolya, medencecsont, sípcsont;

41. sír.: koponya, farokcsigolya, bordák, karcson.

15. *Székesfehérvár – Demkőhegy* (Fejér m.) – 10. század.

Amulett

A 12. sírban egy *kutya* és egy gímszarvas *caninusa* volt.⁴¹

16. *Székesfehérvár – Bazilika* (Szabadság tér 2.) (Fejér m.) 10. század.

Amulett

A II. sírcsoport 12. sírjában az emberi koponya jobb oldala mellett (D-re) egy félbevágott sertéskoponya feküdt, a lábfejcsonatoknál pedig *három kutya-fog* volt megfigyelhető.⁴²

17. *Tiszaróff* (Szolnok m.) – 10. század.

Amulett

A 3. sz. női sírban egy *farkas átfűrt atragalusa* volt.⁴³

18. *Vésző – Kótpusztá* (Békés m.) – 10–11. század.

Amulett

A 3. gyermek sírban *két kutya caninus* és egy *farkas astragalusa* volt.⁴⁴

19. *Mosaburg – Zalavár* (Zala m.) – 9–10. század.

Amulett – 9. század

³⁸ Lenhossék 1882 8. A 14. sz. sír Lenhossék mindkét könyvében állatcsont nélküli kelta sír! (Lenhossék 1882 19, 1884 40.).

³⁹ Varázséji G. a Szeged-öthalmi „lóval és kutyával” eltemetett halottakat elsősorban a „ló és a kutyacsontváz” jelenléte alapján sorolta a pogány magyar korszakba (Varázséji 1881 331). Ezek alapján további minimum három régészeti melléklet nélküli (?) „lovaskutyás” és egy „kutyás” sírt lehetne honfoglalás korinak mondani! (Varázséji 1881 335. táblázat; Lenhossék 1882 27, 1884 52; MNM. 66/1879. 351–354, 373–383. Egyébként az avar sírokat is dúltak szét Szeged – Öthalmon, (Bálint 1968 48. 2. jegyzet) és az avar korszakból is ismert melléklet nélküli „lovaskutyás” sír.

⁴⁰ Lenhossék J. a Szeged-öthalmi ásatásról is szóló második kiegészített és átirat német nyelvű munkájában az előkerült – vagy csak a megmaradt? – állatcsontokat is dokumentálja (Lenhossék 1884 14–16.). Sajnos, sem az általa leírt, sem a MNM leltárkönyvében bejegyzett 66 db állatcsont (MNM. 66/1879. 328–396.) nincs már meg. Ha feltételezhető is, hogy az ásatáson a csontváz-részek inkább elvesztek, a lovak esetében a törzs-csontok (csigolyák – bordák) és a lábcsontok előfordulása a „teljes csontváz” lovastemetkezést valószínűsít. A kutyamaradványokban mutatkozó nagyfokú hiányok jelenthetnek „részleges” csontvázakat is, de a feltáráson is megsemmisülhettek a hiányzó részek.

⁴¹ Dienes 1972 102, 5. jegyzet.

⁴² Kralovicsky 1966 77; Kralovicsky 1968 260.

⁴³ Dienes 1972 101, 5. jegyzet, 24.1.

⁴⁴ Dienes 1972. 101, 5. jegyzet.

Az 1. szelvény, VI. rétegében; a 71. női sírban egy *kutya átfürt caninusa* volt.⁴⁵

Kutyás és kutya sírok – 10. század

Zalavár – Vár 10. századi temetőjében a 154. és a 155. gyermeksírok között egy bal oldalán fekvő teljes kutyacsontváz feküdt (a továbbiakban 1. sz. kutya),⁴⁶ Ny – K-i tájolásban. Majd a 154. sír elbontása után, az alatt, közvetlenül a gyermekváz lábai előtt egy újabb, a bal oldalán fekvő teljes kutyacsontváz (továbbiakban 2. sz. kutya) került elő szintén Ny – K-i tájolásban.⁴⁷

Zalavár – Vár 10. századi temetőjében a kutyaleletek száma és elhelyezkedése a hiányos és ellentmondó adatok, és az Archaeozoológiai Gyűjt. leltárkönyvi bejegyzései alapján a következőképpen rekonstruálható:

1., a 154. gyermeksír fölött (a sírfelek felett 46 cm-re) egy kutyakoponya feküdt (MNM. Archaeoz. Gy. Ltsz.: 701.)

2., a 154. és a 155. gyermek sírok (mélységük 81 cm) között feküdt az 1. sz. kutya (mélysége 88–95 cm). A bal oldalán Ny – K-i tájolásban fekvő kutya mellső lábai felhúzott helyzetben össze voltak kötve. A csontváz koponyája megsemmisült, a koponya nélküli csontváz MNM. Archaeoz. Gy. Ltsz.: 694.⁴⁸

3., a 154. gyermeksír felszedése után 147–149 cm mélyen⁴⁹ részben kőpakolás alatt egy szintén Ny – K-i tájolású, bal oldalán fekvő 2. sz. kutya csontváza volt.⁵⁰ A 2. sz. kutya csontváza elveszett. Ez utóbbi kutya „agár”⁵¹, illetve „vadkutya”⁵² majd ismét „agár” fajta meghatározással került a régészeti szakirodalomba.⁵³

Az É/5. szelvény D-i felében egy nagy hosszúkás (4,60×1,90 m) személgödör („halotti torhely”) húzódik, amelybe beleásták a 154–155. gyermek, és a 177–179. (É/7. szelvény) felnőtt sírokat.⁵⁴ A 2. sz. kutya csontvázának sztratigráfiai helyzete egyértelműen mutatja, hogy a kutyát a korábbi, 9. századi gödörbe temették el. Ezek alapján kizárható a 2. sz. kutya 10. századi keltézése és a 154. sírhoz való tartozása.

Nem tartoznak a honfoglalás kori „kutyás vagy kutya síros” temetők közé az alábbi lelőhelyek:

Alap – Tavasz major (Fejér m.),⁵⁵ a hivatkozás alapjául szolgáló publikációk nem tartalmazznak kutyamaradványokra vonatkozó információkat.

Bezdéd (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) – 10. század.⁵⁶ *Jósa* (sic!)⁵⁷ ugyanis nem a Hajdú-Bihar m-i Józsa helynév, mint lelőhely, hanem a nyíregyházi kiváló főorvos és múzeum alapító családneve. Figyelmetlenségből kerülhetett a lelőhe-

⁴⁵ Cs. Sós 1963 43; Bökönyi 1963 317.

⁴⁶ *Fehér* 1953 36; Cs. Sós 1963 74, Abb. 35; Bökönyi 1963 315 (koponya nélküli csontváz).

⁴⁷ *Fehér* 1953 36; Cs. Sós 1963 74, 190, Taf. XXV. 36.

⁴⁸ Bökönyi 1963 315.

⁴⁹ *Fehér* 1953 45–46.

⁵⁰ Cs. Sós 1963 74, 90, Taf. XXV. 3–6.

⁵¹ Cs. Sós 1963 74.

⁵² *Bálint* 1968 48. 5. jegyzet.

⁵³ *Bálint* 1971 305.

⁵⁴ Cs. Sós 1963 Karte 6.

⁵⁵ *Tettamanti* 1975 116, 118. jegyzet.

⁵⁶ *Hampel* 1900 714.

⁵⁷ *Mészáros* 1975 29.

lyek listájába. *Mőzs–Szárasdomb* (Tolna m.) 10–11. századi temetőben két sírból közöltek – állatorvos által meghatározott – „kutya” maradványokat: 44. férfi sír: „kutya combcsontja a koponyatető mögött”; „koponya mögött 10 cm-ra a sír fenekén kicsiny termetű kutya (puli?) combcsontja feküdt”.⁵⁸ A csontról készült kitűnő rajz alapján egyértelműen meghatározható, hogy a 44. sírban a koponya mögött egy *juh* bal oldali karcsontja (humerus) feküdt. 64. gyermek sír: „koponya mögött 28 cm-re feküdt a kutya egyik mellső lábának teljes csontozata”.⁵⁹ A kérdéses csont szintén egy *juh* bal oldali mellső lába (humerus-radius/ulna-carpus).

*Árpád-kori települések kutyakoponya és csontváz leletei*⁶⁰

1. *Bóly* (Baranya m.) – 12. század

Bóly településtől É-ra, a Mohácsi út D-i oldalán – szemben a Kálváriával – homokkitermelés közben négy Árpád-kori kemence került elő. A 4. sz. kemencében egy *kutya teljes csontváza* volt.⁶¹

2. *Csátalja–Vágotthegy* (Bács-Kiskun m.) – 10–12. század Szabó J. Gy. ásatása.

Az 1. sz. házban *kutya mandibula*, a K. külső kemencében *kutya maxilla* volt.

3. *Csongrád–Felgyő* (Csongrád m.) 10–12. század

A kora Árpád-kori településről 25 kutya 517 csontmaradványa került begyűjtésre és meghatározásra. A maradványok zöme teljes illetve részleges csontváz. A 12 felgyői kutyakoponya alapján Matolcsi J. több kutyafajtát tudott azonosítani.⁶²

4. *Dobozy–Hajdúirtás* (Békés m.) – 10–11. század Kovalovszki J. ásatása.

Az Árpád-kori faluban a – 7/a kutatóárokka feltárt – kettős árokban *két kutya-fej* (koponya-mandibula); a VII. szelvényben feltárt árokban *egy kutya koponya* volt.

5. *Esztergom–Szentgyörgymező* (Komárom–Esztergom m.) 10–11. század

Esztergom Árpád-kori É-i külvárosában – a mai Szentgyörgymező városrész területén – 45 db kutyamaradvány volt:⁶³ a XIII/1. házban *három*, a XIV/c. gödörben *négy*, a XIX/E. gödörben pedig *kettő kutya-fej* (koponya-mandibula) volt elhelyezve.

6. *Fancsika* (Hajdu-Bihar m.) 12–13. század.

Az Árpád-kori Fancsika belterületén három *cserépfazékban kutyakoponyák* voltak elhelyezve (leírásukat lásd a tanulmány 1. fejezetében).

⁵⁸ *Mészáros* 1975 16, 29, 15. kép, 25. kép 5., 45. 6. lábjegyzet.

⁵⁹ *Mészáros* 1975 21, 29. 17. kép

⁶⁰ Az Árpád-kori településekről csak a kutyakoponyák, a teljes, vagy részleges kutyacsontvázak szerepelnek. A település rétegeiben, árokban, gödrökben előforduló „szórvány” postcranialis kutyacsontok – ezek többnyire másodlagos helyen előforduló egy, vagy néhány csont – nem tartoznak a vizsgálatom tárgykörébe.

⁶¹ *Bökönyi S. MNM. Ad. 193. B. III.*, Bökönyi 1974 349.

⁶² *Matolcsi* 1982 281–285, 40. táblázat.

⁶³ *Vörös* 1989.

⁶⁴ *Erdélyi* 1979 94.

7. *Fenekpuszta* (Zala m.) – 10 (?) – 12. század.

A római erődítmény K-i területén három Árpád-kori házat tártak fel.⁶⁴ Az egyik ház DK-i sarkában – a ház bejáratához közel – a padló alatt egy bal oldalán fekvő nagy méretű *kutya csontváza* került elő. A fenékpusztai Árpád-kori ház építési kutyaáldozatát – a leletet közlő régész és az archaeozoológus következetesen – „honfoglalás kori” kuvasznak határozzák meg.⁶⁵

8. *Jánosszállás – Katonapart* (Csongrád m.) – 11–12. század.

A jánosszállási Árpád-kori településen feltárt 23. sz. gödörben – az ásató régész megfigyelése szerint – egy derékban kettévágott kutya koponyája és mellső részének csontjai kerültek elő.⁶⁶ A jánosszállási kettévágott fél kutya-csontvázletben Bálint Cs. a „kutyaeskü” szokásának régészeti emlékét látta, és a települést egy ilyen eskü megtartása színhelyének gondolta. Tanulmányában impozáns történeti és néprajzi adatokat sorakoztat fel a „kutyaeskü” értelmezéséhez.⁶⁷ A jánosszállási kutymaradványokat megvizsgálva⁶⁸ egyértelműen megállapítható, hogy a 23. sz. gödörben egy *teljes kutya-csontváz* volt, rajta semmiféle vágás, hasítás nyomai nem észlelhetők. A kutya-csontváz a bal oldalán feküdt közelítőleg Ny–K-i tájolásban, a feje azonban nem a bal oldalán, hanem a jobb oldalán közvetlenül a mellső lábak és a szegy előtt feküdt. Feltételezhető – és a sérült nyakcsigolyák ezt látszanak igazolni –, hogy a jánosszállási kutyát az eperjesihez hasonlóan megfojtották, és a kiakadt-eltört nyakcsigolyák tették lehetővé a fejnek természetellenes kifordulását. A kutya csontvázát a 23. gödör D-i részébe ástott újkori árok bolygatta meg.⁶⁹ Ez téveszthette meg az ásató régészt. A kutya-csontváz caudális része nem vészett el, azokat mind begyűjtötték.

9. *Kardoskút – Hatablak* (Békés m.) 12. század.

Az Árpád-kori falu feltárt részén három helyen került elő *részleges kutya-csontváz*: 1, a gazdasági épületet körülvevő árok D-i részén⁷⁰, 2, a földbe ástott ház ÉNy-i sarkában levő ovális „b” gödörben („éléskamra”), 3, a II. szelvény K-i felén.

10. *Sály – Lator* (orsod-Abaúj-Zemplén m.) – 10–11. század Mesterházy K. ásatása.

A kora Árpád-kori településen 1975-ben az I. szelvény 1. házban *egy kutya-koponya*; 1988-ban a II. szelvény 20. gödrében *egy kutya* csontváza feküdt.

11. *Szarvas – Rózsás* (Békés m.) 10–12. sz. Kovalovszki J. ásatása.

Az Árpád-kori faluban az 1. házban *egy*, a 2. veremben *kettő kutya-fej* (koponya-mandibula) volt. Az 1. és a „C.” veremben *egy-egy részleges koponyás kutya-csontváz* feküdt. A 2. sz. kemencében *egy lúd-koponyát* és *egy kutya caninust* helyeztek el!

⁶⁵ Matolcsi 1982 284, 101–102. ábra; Matolcsi – Sági 1983.

⁶⁶ Bálint 1971 299, 5–7. kép.

⁶⁷ Bálint 1971 306–309, 312–.

⁶⁸ Az 1969. 06. 05-én feltárt kutya-csontváz a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Archaeozoológiai Gyűjteményében van, Ltsz.: 79.249.1–67. (80 db maradvány). A csontváz tanulmányozásának engedélyezéséért Bálint Csanádnak, a gyűjteményi előkészítéséért Takács Istvánnak tartozom köszönettel.

⁶⁹ Bálint 1971 299, 5–6. kép.

⁷⁰ Méri 1964 34.

12. *Tiszaeszlár–Bashalom* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) – 11–13. század.

Az Árpád-kori faluban az 1. sz. háztól DNy-ra, a 48. gödörrel csaknem egyvonalban *egy kutya csontváza* feküdt.⁷¹ (1. sz. kutatóárok, 75 cm mélyen).

13. *Tiszaölök–Rázm* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) – 11–13. század Méri I. ásatása.

Az Árpád-kori faluban a 10/8., 11/B. házakban, és a 4. ház mellett *egy-egy kutya-fej* (koponya-mandibula), az M/I., a 12. házban és a 3. ház mellett *egy-egy kutya állkapocs*; a 2. ház kemence tapasztásában egy kutya végtagsontjai voltak elhelyezve. Ez utóbbi csontok a kemence használata során megégték.

14. *Visegrád–Várkert* (Pest m.) – 10–11. század.

A kora Árpád-kori településen egy nagy méretű (1. sz.) veremben 1980-ban egy rendkívül érdekes leletegyüttes került kibontásra: a verem legalján egy felnőtt nő jobb oldali összefüggő lába (medence–comb–lábszár–lábfej) feküdt a ventralis oldalán anatómiai rendben, és rajta *hat kutya bedobált csontváza* volt.⁷² A nő koponya és mandibula töredékei, lapocka és borda maradványa a kutya-vázak szintjében voltak. A kora középkori büntetési szokásokat ismerve valószínűnek tartjuk, hogy egy halálos ítélettel sújtott nő ítélet végrehajtásának megdöbbentő földi maradványai kerültek elő Visegrádon.

15. *Mosaburg–Zalavár* (Zala m.) 9. század.

1, Zalavár–Vár (1953), III. (erdei) falmetszet, az árok Ny-i felében, az I. sz. gerenda D-i fele alatt, közvetlenül a lápi földben egy – építési áldozatnak tekinthető – fiatal *kutya hiányos csontváza* feküdt.⁷³ 9. század.

2, Zalavár–Vár (1951), a 10. századi temető É/5. szelvényében levő 2. sz. *kutyacsontváz*. (Leírását lásd a Temetők Nr. 19-nél) 9. század.

3, Zalavár–Vár (1951), a templomi kerület D-i részén (É/14. szelvény) egy nagy kiterjedésű „égett máglyában” 137 cm mélyen egy *kutyakoponya* feküdt. A koponya nyakszirtecsontjánál (tarkói végénél) „kettős kék üveggyöngyszem” és vaskés volt.⁷⁴ A koponya egy nagy termetű agár maradványa. 9. század.

Nem tartozik korszakban a fentebb vizsgált lelőhelyek közé, mégis érdemes megemlíteni a kutya 16–17. sz-i elásásának és/vagy eltemetésének ásatási megfigyelését is: *Szentkirályon* (Bács-Kiskun m.) a II. munkahely É-i részén, a P gödörben, valamint a IV. munkahely két helyén egy-egy középkor – késő középkori kutyacsontvázat tártak fel. A három kutya közül az egyiket valószínűleg megfojtották (II. munkah., P. gödör), a másikat pedig (IV. munkah., II. gödör) összekötött lábbal helyezték el.⁷⁵ A határhalomként funkcionáló *Cegléd–Nyúl-fülehalomba* (Pest m.) – az Árpád-kori templom körüli temető területén – a 16. – 17. században egy nőt és egy kutyát temettek el.⁷⁶

⁷¹ Kovalovszki 1980 44, 5. rajz.

⁷² Kovalovszki 1981 83.

⁷³ Vörös 1988 128.

⁷⁴ *Febér* 1953 46, VII. tábla 1; *Cs. Sós* 1963 100–101, Taf. LXXI. 7–8; *Bökönyi* 1963 320.

⁷⁵ *Pálóczi-Horváth* 1976 16 kép, 292–293; *Pálóczi-Horváth* 1989 124. 70. kép.

⁷⁶ A késő középkori kutyacsontváz 1990 nyarán került elő. A leletről és a leletkörülményekről Tari Edit 1991. 05. 21-én kelt levelében tájékoztatott és küldte el a csontváz fotóit, melyekért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban a mai Magyarország területéről 18 temető és 15 település Canida (kutya és farkas) maradványait tudtam összegyűjteni (9. kép). Szlovákia területéről⁷⁷ a bodrogszerdahelyi amulettten kívül, illetve a viszonylag jól ismert Vajdaságból⁷⁸ vizsgálatom tárgyát képező kutyamaradványokat nem találtam. Erdélyből az 1574-es írásos adatokon kívül mást nem ismerek. A „szakrális” kutya- és farkasmaradványok gyakorisága és földrajzi eloszlása — úgy tűnik — a régészeti feltárások függvénye.

A rendelkezésre álló adatok a következő megoszlást mutatják: a Canida maradványok előfordulása D–DK Magyarországon a legsűrűbb (11 lelőhely); ÉK-Magyarországon 5 lelőhely; a mai Baranya m. DK-i részén, és Esztergom–Visegrád környékén 3–3 lelőhely.

Érdekes a keleti frank/szláv környezetben Mosaburg–Zalaváron a 9. századi építési- és eskü kutyaáldozat maradványainak az előfordulása. A kutya-maradványok illetén értelmezése igazolni látszik Theotmár salzburgi érsek 900-ban IX. János pápához írt védekező válaszfélében írottakat, miszerint azzal, amivel őket (t.i. frankokat) vádolják, hogy „kutyára, vagy farkasra és más istentelen és pogány dologra” esküdtek, azt éppen ők maguk (t.i. a szlávok/morvák) követik el.⁷⁹

A honfoglalás- és az Árpád-korban a temetési szertartásokon és/vagy a később tartott halotti toron leölt kutyát, vagy annak csak az állkapocs nélküli koponyáját többféle módon helyezték el a temetőben:

- 1, „*kutyás-sír*” a halottal együtt eltemetett kutya — ezidáig csak szakirodalomból ismert: Hódmezővásárhely, Nagyhalász, Nagyhegyes, Novaj, Piliny, Szeged–Öthalom;
- 2, *rá-, vagy utántemetés* Magyarhomorogon farkast, Szabolcsban agár kutyát ástak utólag a sírba;
- 3, *kutyasír* sírok között önálló gödörben: Eperjes, Letkés, Sándorfalva, Zalavár;
- 4, *kutyakoponyás sír* a halottal együtt, vagy később rá-, vagy utántemetéssel került a sírba: Kóka, Letkés, Zalavár;
- 5, *kutyakoponya sír*: Letkés.

Az óvó-védő *kutya caninus* és *farkas astragalus* amuletteket csak női és gyermek sírokba helyeztek⁸⁰: az előbbieket: Székesfehérvár–Demkóhegy, Székesfehérvár–Bazilika, Majs, Vésztő; az utóbbiak: Tiszaroff, Vésztő. A lószerszámhoz tartozó amulettként átfúrt kutya caput femorisa Bodrogszerdahely egyik férfi sírjában volt.

Az Árpád-kori településeken a kutya *fejét* (koponya és mandibula-pár), *teljes vagy részleges csontvázát* a következő helyekre tették:

Házba:
 fej — Esztergom, Szarvas, Tiszalök;
 koponya — Sály,
 padló alatt csontváz — Fenékpusztá;

⁷⁷ Točík 1968.

⁷⁸ Stanovej 1989; Bálint 1991.

⁷⁹ Gyórfy (szerk.) 1975 220.

⁸⁰ Dienes 1972 101, 5. jegyzet.

Kemencébe:	koponya fragm. – Csátalja, csontváz – Bóly, caninus lúdkoponyával (!) – Szarvas, (tapasztásban vázrészek – Tiszalök);
Gödörbe:	fej – Esztergom, csontváz – Jánosszálás, Sály, Tiszaeszlár, részleges csontváz – Kardoskút;
Verembe:	fej – Szarvas, csontvázak – Visegrád, részleges csontváz – Szarvas;
Árokba:	fej – Doboz, koponya – Doboz, részleges csontváz – Kardoskút
Cserépfazékba:	fej – Fancsika.

Dolgozatom célkitűzése és kerete nem teszi lehetővé, hogy a kutyának és a farkasnak a magyar pogány hitvilágban betöltött sokrétű szerepét komplex jellegű (történeti, filológiai, néprajzi, etikai és összehasonlító vallástörténeti) elemzéssel rekonstruáljam.⁸¹ A korai keresztény források, néprajzi párhuzamok, régészeti leletek és leletkörülmények ide vonatkozó adatait, pogány vallásunknak a népi szóbeliségben megőrzött archaikus elemeit és egyéb forrásokat külön-külön kell kritikai vizsgálat alá venni. Ez a rekonstrukciós kísérlet, amely a kutya és a farkas kultuszának közvetett és közvetlen emlékeit vizsgálja a magyarok pogány hitvilágának csak egy szűk spektrumát érinti és tárhatja fel.

A 10–13. századi temetőkből és településekről előkerült és meglévő 32 *kutyacsontváz* és 23 *különálló kutyakoponya* (+1 farkaskoponya) fajta és típus meghatározása elvégezhető. A csontmaradványokban is jelentkező és meghatározható eltérő kutyafajták összehasonlíthatók, és jól felismerhetők a középkori műalkotások és a krónikák kutyaábrázolásain. Egy ilyen osteológiai, kynológiai és ikonográfiai komplex vizsgálattal a magyarok kutyáinak a fajtái és azok hasznosítása is meghatározható.⁸²

⁸¹ Korábbi összefoglalás és elemzés: Bálint 1971; Juhász 1981.

⁸² Mind a szellem-történeti, mind a kynológiai rekonstrukció eredményeiről dolgozatom következő részében számolok be. Az eddig elvégzett vizsgálatok eredményeként azonban két alapvető toposzt már most revideálni kell.

A „kutyacsü”, illetve a kutyára esküvés során leölt kutya/farkas karddal összeszedése, összevagdálása *nem tartozik a mágia, az analógiás varázslás* – eddig vallott (Eckhardt 1938 243) – fogalom és tevékenységi körébe.

A szerződés alkalmával kettévágott kutya vérének nem itták, és nem keverték az emberek véréhez sem (Kállay 1861 111–112.)! Ellenkező véleménye van erről Fehér Gézának (1940 9.) és Györfy Györgynek (1975 34; 1977 129.).

IRODALOM

- BAKAY 1978. *Bakay, K.* Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. Stud. Comitatus 6 (1978) Szentendre 1–200.
- BALOGH et al. 1957. *Balogh et al.* Nagyhegyes-Elep. ArchÉrt 84 (1957) 90.
- BARTALOS 1899. *Bartalos, Gy.* Honfoglaláskori s egyéb régiségleletek Egerben és Vidékén. ArchÉrt 19 (1899) 353–360.
- BÁLINT 1968. *Bálint, Cs.* Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. MFMÉ 1968. 47–89. (1968) Szeged
- BÁLINT 1971. *Bálint, Cs.* A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. MFMÉ 1971/1. (1971) Szeged 295–315.
- BÁLINT 1991. *Bálint, Cs.* Südungarn in 10. Jahrhundert. StudArch 11 (1991) Budapest. pp 288.
- BÖKÖNYI 1963. *Bökönyi, S.* Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. In.: *Sós, Á. – Bökönyi, S.* Zalavár. ArchHung 41. (1963) Budapest. 313–371.
- BÖKÖNYI 1974. *Bökönyi, S.* History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest. (1974) pp. 597.
- DIENES 1970. *Dienes, I.* A honfoglalás kora. Magyar Művészettörténet 1. Budapest (1970) pp. 46.
- DIENES 1972. *Dienes, I.* Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. In.: Évolution générale et développements et régionaux en histoire de l'art. (Actes du XXIIe Congrès International de l'Art, Budapest 1969) 1972. Budapest. Tome I. 97–108, Tome III. 24–26.
- DIENES 1978. *Dienes, I.* A honfoglaló magyarok lélekhiedelme. In.: Szombathy, V. (szerk.): Budapest. 170–233.
- ECKHARDT 1938. *Eckhardt, S.* Kun analógiák a magyar ősvallásban. Ny 34, 7–8. (1938) 242–244.
- ERDÉLYI 1964. *Erdélyi, I.* A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. Nyíregyházi Múz. Évk. 4–5. 1961 Nyíregyháza 1964. 17–30.
- ERDÉLYI 1979. *Erdélyi, I.* Keszthely-Fenekpuszta. RégFüz Ser. I. 1. No. 32. 94.
- FEHÉR 1940. *Fehér, G.* A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a keleteurópai művelődés kialakulásában. Budapest. 1940. pp. 120.
- FEHÉR 1953. *Fehér, G.* Zalavári ásatások. ArchÉrt 80 (1953) 31–52.
- FEHÉR – ÉRY – KRALOVÁNSZKY 1962. *Fehér, G. – Éry K. – Kralovánszky, A.* A Közép-Duna–Magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti Tanulmányok II. 1962. Budapest. pp. 99.
- FREY 1906. *Frey, I.* Kókai honfoglaláskori lovassírok. ArchÉrt 24 (1906) 191–192.
- FODOR 1985. *Fodor, I.* Honfoglaláskori temető Sándorfalván. Acta Antiqua et Archaeologica Suppl. V. 1985. Szeged. 17–33.
- GYÖRFFY 1975. *Györffy, Gy.* (szerk.) A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. 1975² Budapest. pp. 355.
- GYÖRFFY 1977. *Györffy, Gy.* Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In.: *Bartha, A. – Czeglédy, K. – Róna-Tas, A.* (szerk.). Magyar őstörténeti tanulmányok. 1977. Budapest. 123–156.
- HALIKOVA – KAZAKOV 1977. *Halikova, E. A. – Kazakov, E. P.* Le cimetière de Tankeevka. In.: *Erdélyi, I.* (ed). Les Anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est. Stud. Arch. 6. 1977. Budapest. 21–221.
- HAMPEL 1896. *Hampel, J.* A honfoglalási kor hazai emlékei. 1896. Budapest. pp. 224.
- HAMPEL 1900. *Hampel, J.* A honfoglaláskor hazai emlékei. In.: *Pauler, Gy. – Szilágyi, S.* A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest. 1900. 509–826.
- HAMPEL 1907. *Hampel, J.* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. 1907 Budapest. pp. 274. +116 tábla.
- JÓSA 1908. *Jósa, A.* Honfoglaláskori temető a nagyhalászi határban. Különlenyomat. Nyíregyháza 1908. 1–8.
- JÓSA 1914. *Jósa, A.* Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. ArchÉrt 34 (1914) 169–184.
- JUHÁSZ 1981. *Juhász, P.* A totemizmus csökevényei a magyar és a bolgár hitvilágban (A kutyával és a farkassal kapcsolatos hiedelmek). In.: *Dobrev, Cs. – Juhász, P. – Mijatev, P.* (szerk.). Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. 1981. Budapest. 145–175.
- KÁLLAY 1861. *Kállay, F.* A pogány magyarok vallása. 1861. Pest. pp. 331.
- KISS 1983. *Kiss, A.* Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. 1983. Budapest. pp. 429.

- KOVALOVSZKI 1980. *Kovalovszki, J.* Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III – IV. és XI – XIII. század). FontArchHung 1980. Budapest. pp. 108.
- KOVALOVSZKI 1981. *Kovalovszki, J.* Visegrád-Várkert. RégFüz Ser. I. 1. No. 34. 1981. 83.
- KOVÁCS 1989. *Kovács, L.* A Nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet. Comm-ArchHung 1989. 165 – 176.
- KRALOVÁNSZKY 1965. *Kralovánszky, A.* Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944 – 1961. (Leletkataszter) DM 1962 – 1964. Debrecen 1965. 31 – 45.
- KRALOVÁNSZKY 1966. *Kralovánszky, A.* Székesfehérvár, Szabadság tér 2. RégFüz Ser. I. 1. No. 19. 1966.
- KRALOVÁNSZKY 1968. *Kralovánszky, A.* Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári feltárásról. Alba Regia 8 – 9. 1967 – 68. Székesfehérvár. 1968. 253 – 262.
- LENHOSSÉK 1882. *Lenhossék, J.* A Szeged-öthalmi ásításokról, különösen az ott felfedezett ős-magyar, ó-római és kelta sírokban talált csontvázokról, továbbá egy ugyanott talált sphenocephal és katarrhin hyperchamaecephal koponyáról, végre egy O-Szönyön kiásott mesterségesen eltorzított makrocephal koponyáról. MTA. III. Oszt. Kiadványa 1881. 1. Budapest. 1882. pp. 141.
- LENHOSSÉK 1884. *Lenhossék, J.* Die Ausgrabungen zu Szeged-Öthalom in Ungarn, etc. Budapest. 1884. pp. 251.
- MATOLCSI 1982. *Matolcsi, J.* Állattartás őseink korában. 1982. Budapest. pp. 332.
- MATOLCSI – SÁGI 1983. *Matolcsi, J. – Sági, K.* Építőáldozat vagy szellemi házörző? ÉdT 38. Évf. 23. 1983. jún. 10. 716 – 717.
- MESTERHÁZY 1970a. *Mesterházy, K.* Debrecen-Fancsika. ArchÉrt 97 (1970) 316.
- MESTERHÁZY 1970b. *Mesterházy, K.* Debrecen-Fancsika. RégFüz Ser. I. No. 23. 1970. 62.
- MESTERHÁZY 1975a. *Mesterházy, K.* Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX – XIII. századi településtörténetéhez. I. DMÉ 54. 1973. Debrecen. 1975. 95 – 174.
- MESTERHÁZY 1975b. *Mesterházy, K.* Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX – XIII. századi településtörténetéhez. DMÉ 55. 1974. Debrecen. 1975. 211 – 266.
- MÉRI 1964. *Méri, I.* Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RégFüz Ser. II. 12. Budapest. 1964. pp. 82.
- MÉSZÁROS 1975. *Mészáros, Gy.* A Mőzs-szárazdombi X – XI. századi magyar köznépi temető. BAME 4 – 5, 1973 – 74. Szekszárd 1975. 3 – 76.
- MÓDY 1983. *Módy, Gy.* Fancsika, egy XVI. század végén elpusztult észak-bihari falu. BiMÉ 3. Berettyóújfalu 1983. 79 – 91.
- M. NEPPER – SZ. MÁTHÉ 1986. *M. Nepper, I. – Sz. Máthé M.* A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1981 – 1985 (Leletkataszter). DMÉ. 64. 1985. Debrecen 1986. 35 – 61.
- NYÁRY 1873. *Nyáry, J.* A pilini Leshegyen talált csontvázokról. ArchKözl 9. 1873. 16 – 24.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1976. *Pálczi-Horváth, A.* A Lászlófalván 1969 – 74. évben végzett régészeti ásások eredményei. Cumania 4. 1976. Kecskemét. 275 – 309.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1989. *Pálczi-Horváth, A.* Besenyők, hunok, Jászok. Hereditas 1989. Budapest. pp. 124.
- PÁRDUCZ 1943. *Párducz, M.* Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson. Dolg 19. 1943. Szeged. 183 – 192.
- CS. SÓS 1963. *Cs. Sós, Á.* Die Ausgrabungen von Géza Fehér in Zalavár. In.: *Sós, Á. – Bökönyi, S.* Zalavár. ArchHung 41. 1963. Budapest. 5 – 310.
- STANOVEJ 1989. *Stanovej, N.* Nekropole X – XV. veka u Vojvodini. 1989. Novi Sad. pp. 136.
- SZABÓ 1969. *Szabó, J. Gy.* Heves megye régészeti emlékei II. In.: Dercsényi, D. (szerk.) Magyarország műemléki topográfiája 7., Heves megye műemlékei I. 1969. Budapest. 41 – 63.
- SZABÓ T. 1978. *Szabó T. A.* Erdélyi magyar szótörténeti tár. II. Cs – Elsz. Bukarest. 1978.
- TETTAMANTI 1975. *Tettamanti, S.* Temetkezési szokások a X – XI. sz.-ban a Kárpát-medencében. Stud. Comitatensia 3. 1975. Szentendre. 79 – 123.
- TOČIK 1968. *Točík, A.* Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ASC 3. Bratislava. pp. 135.
- VARÁZSÉJI 1881. *Varázseji, G.* A szeged-öthalmi őstelep és temető. ArchÉrt 14. 1880. (1881). 323 – 336.
- VÖRÖS 1988. *Vörös, I.* Knochenfunde aus dem 9. – 12. Jh. auf der Insel Kövecses von Mosaburg-Zalavár. In.: *Cs. Sós, Á.* Zalavár-Kövecses Ausgrabungen 1976 – 78. RégFüz Ser. II. No. 24. 1984. Budapest. 1988. 111 – 137.
- VÖRÖS 1989. *Vörös, I.* Esztergom-Szentgyörgymező Árpád-kori település állatsontmaradványai (Előzetes közlemény) DRK III. 1989. 51 – 56.
- VÖRÖS 1990. *Vörös, I.* Szabolcs ispánsági székhely Árpád-kori állatsontleletei. JAMÉ 27 – 29. 1984 – 1986. Nyíregyháza 1990. 165 – 188.

DOG SACRIFICES AND BURIALS IN MEDIEVAL HUNGARY I.

1. Dog sacrifice in the Period of the Árpád Dynasty village at Fancsika

In the inner part of the Árpád Period Fancsika village (Hajdú-Bihar county) five big ceramic vessels (Figs. 1, 3, 5, 7–8.) were found in 1969. Three of them contained (Figs. 2, 4, 6) dog-skulls, a single skull in each. From K. Meszterházy's report and description it is known that the vessels were dug separately from each other into a 50–60 cm's depth and there were hearth-spots among the pits. Meszterházy determined the whole find assemblage as to be dog burials related to some cults and dated it for the 12–13th centuries.⁵

Most probably the vessels were covered by lids made of some organic material which later had fallen into decay. This supposition seems to be confirmed also by the observation that there was no earth in the vessels.

Dogs played a rather complex role in the pagan beliefs of Hungarians. The head (skull) which contains soul, represents not only the whole animal to sacrifice¹⁰ but it was also some kind of mediators. According to my opinion the dog heads found at Fancsika were the heads of those dogs which were sacrificed (strangled) during some rites connected with kindling fire, within a sacred precinct. They were offerings in the role of mediators.

It could not be mere chance that the sacrificial animals or body parts of them closed in the vessels were buried together these containers. It is possible that the vessels had also some protecting, preserving role (e. g. to maintain and preserve the soul?). On dog skulls buried in vessels similarly to the finds of Fancsika we can read interesting data in Kolozsvár sources from 1574.^{11–12}

2. The occurring Canida (dogs and wolves) remains from the Period of the Hungarian Conquest and the Árpád Dymasty

From the territory of present day Hungary I was able to collect so far the Canida (dog and wolf) remains found in 18 cemeteries and from 15 settlements (Fig. 9). Except the Bodrogszerdahely amulet I haven't found either from Slovakia⁷⁷ or from the relatively well known regio of the Vojvodina⁷⁸ dog remains which could be the objects of my studies. Moreover, apart from the written documents from 1574 I have no knowledge of other data in Transylvania, either.

The frequency of dog and wolf remains in non-profane context seems to be depending on archeological excavations.

The data available for me show the following distribution: Canida remains occur most frequently in S–SE Hungary (at 11 sites), in the NE part of Hungary, in the SE part of the present Baranya county and in the neighbourhood of Esztergom–Visegrád (3–3 sites are known from the latter mentioned areas) (Fig. 9.).

The occurrence of the remains of dogs as building and oath sacrifice at

Mosaburg–Zalavár from the 9th century in an Eastern Frank/Slavic context is very interesting. This above-mentioned interpretation of the dog remains seems to be supported by a reply letter of apologetic character written by Theotmar, the archbishop of Salzburg in 900 and addressed to the Pope John IX. In this letter the archbishop wrote that those wicked practices of which they (i. e. the Franks) were accused, namely that they “took an oath on dog or on wolf and on other inpius and pagan things” were frequented by the accusers themselves (i. e. by the Slavs/Moravians).⁷⁹

In the Period of the Hungarian Conquest and Árpád Dynasty the dogs or their separated skulls without mandibles immolated during the funeral rites and/or later in funeral feasts were placed in different ways within the cemeteries:

1. “grave with dog”: dog buried together with the dead person – it is known so far only from literature data at the Hódmezővásárhely, Nagyhalász, Nagyhegyes, Novaj, Piliny, Szeged–Öthalom;
2. *Canidae buried after the funeral*
At Magyarhomorog a wolf, while at Szabolcs a dog were buried (put) subsequently into the grave;
3. *grave of dog*; buried into separate pits among the graves – known from Eperjes, Letkés, Sándorfalva, Zalavár;
4. *grave with dog-skull* which was put into the grave either together with the dead person or put there subsequently – from Kóka, Letkés and Zalavár;
5. *grave of dog-skull* was found – Letkés

Protecting-securing dog caninus and wolf astragalus amulets were put into only the graves of females and of children,⁸⁰ they are known from Székesfehérvár–Demkőhegy, the Basilica of Székesfehérvár, Majs, Vésztő and from Tisza-roff, Vésztő, respectively.

A perforated caput femoris of a dog, being an amulet that part of a set of a harness was found in one of the male graves at Bodrogszerdahely.

In the settlements of the Árpád Period the dog heads (skulls with of mandibles), or their complete or partial skeletons were put into the following places:

Into the house:	head – Esztergom, Szarvas, Tiszalök skull – Sály skeleton under the floor – Fenékpusztá
Into the oven:	skull fragm. – Csátalja skeleton – Bóly caninus together with a goose skull (!) – Szarvas (parts of skeleton in the doubling – Tiszalök)
Into the pit:	head – Esztergom skeleton – Jánosszállás, Sály, Tiszaeszlár partial skeleton – Kardoskút
Into the hole:	head – Szarvas skeletons – Visegrád partial skeleton – Szarvas
Into the trench:	head – Doboz skull – Doboz partial skeleton – Kardoskút
Into the ceramic vessel:	head – Fancsika

The aim and frames of my paper do not make possible to reconstruct that complex role of dog and of wolf which was played by these animals in the pagan beliefs of Hungarians in an overall analysis comprising history, philology, ethnography, ethics and comparative history of religions.⁸¹ It would require the thorough critical analysis of Early Christian sources, ethnographic parallels, the archeological record, the archaic elements of our pagan religion preserved in oral folk traditions. This reconstruction attempt which deals with the direct and indirect evidences of the cult of the dog and of wolf could hint at and detect only a narrow sphere of the pagan beliefs of the Hungarians. The theme needs further systematic studies and the completing of an independent paper.

It is possible to determine the species and types of the now available 32 dog skeletons and 23 separate dog skulls (+a single wolf skull) found in cemeteries and settlements from the 10th till the 13th century. Different dog species well distinguishable even on the basis of their bones could be identified in the dog representations of Medieval works of art and of the chronicles and the two groups of records could be compared with each other. By this complex osteological, cynological and iconographical studies it would be possible to determine the species and utilization of dogs of the Hungarians.

István Vörös

MÁTYÁS CÍMERES KÁLYHACSEMPE LELET A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

P Á R Á D I Nándor

Kozák Károly (1920–1989) emlékének

Múzeumaink régészeti gyűjteményei jónéhány olyan tárgyat, leletet őriznek, amelyek előkerülési adatai nem ismertek. Ez a körülmény feldolgozásukat, értékelésüket legtöbbször megnehezíti. Alaposabb kutatás, hasonló, pontos adatokkal rendelkező darabok összegyűjtése vagy újabb leletek előkerülése és az összefüggések felismerése révén azonban ezek a leletek is értékelhető anyaggá válhatnak, és addig megoldatlan kérdésekre adhatnak választ. E megállapítás igazolására egy aránylag egyszerű kivitelű, töredékes kályhacsempe lelettel foglalkozunk.

* * *

1937-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tára dr. Delmár Emil ajándékaként 9 töredékből álló kályhacsempe anyaggal gyarapodott.¹ Az ajándékozásról szóló – gróf Zichy István főigazgatónak küldött – levél a lelőhelyéről, az előkerülés körülményeiről semmit nem tartalmaz; így bizonyosnak vehetjük, hogy a tárgyak eredetét Delmár Emil sem ismerte.² Az említett levél

¹ MNM Főigazgatóság, aktaszám 88/1937.; *Zichy 1938*, 18. – *Delmár Emil* (1876–1959), Dunai Kavicskotró és Szállító Vállalat társtulajdonosa, ismert műgyűjtő volt. Kora neves műtörténészeivel és múzeumigazgatóival (Radács Jenő, Csányi Károly, Hoffmann Edit, Zichy István) baráti-szakmai kapcsolatban állt és a két világháború közötti időben a múzeumok gyűjteményeit értékes műtárgyak ajándékozásával gazdagította. Így a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Gyűjteményét – a Mátyás címeres kályhacsempe leletén kívül – 1938-ban egy 18. századi íróasztal (leltári száma 55/1938.), 1939-ben pedig egy aranyozott ezüst fedeles kupa (leltári száma 3/1939.) megvételével gyarapította. A kupát Pilarik István selmebányai evangélikus lelkész 1684-ben Johan Weidner selmebányai ötvössel készítette. Delmár Emil életére, műgyűjtő és múzeumpártoló tevékenységére: *Szmodisné Eszláry 1986*, 1.

² *Höllrigl Józsefnek*, a MNM Történeti Osztály igazgató öre hagyatékának átnézése során olyan adatot találtam, amelynek révén bizonyossá vált, hogy a lelet származási helye már korábban sem volt ismert. Höllrigl J. a lelet mindegyik darabjáról tussal, az eredetivel egyező méretű vázlatot készített és a Mátyás címeres rajza alá, a csempére vonatkozó

tartalmából kiderül, hogy ezt az anyagot a Magyar Nemzeti Múzeum új Történeti kiállításának megnyitása alkalmából ajándékozta, azzal az elgondolással, hogy a legértékesebb és egyben legépebb darabját, a Mátyás címeres kályhacsempét vörös bársonyra helyezve és bekeretezve (amelynek költségeit is Delmár E. fedezte volna) a Mátyás címeres bártfai stallumon helyezték el.³ Bár elképzelése nem egészen így valósult meg, a címeres csempe a bártfai stallum melletti vitrinben, a többi középkori kerámiával került kiállításra.⁴

A kályhacsempe lelet a következő darabokból áll:

1.) Kályhacsempe töredéke. Sötétszürke színű. Háromszögű tálalakú kályhacsempe egyik sarkának töredéke. Sarkában áttört előlapjának kis csomkjai látszanak, mely valószínűleg négyszirmú kivágás volt. A csempe szögletes szélét bebökődött pontsor díszíti. Jó megtartású. Hosszúsága 7 cm, szélessége 7 cm, oldalfal szélessége 5,7 cm. Leltári száma: 31/1937. (2. ábra 1.).

2.) Kályhacsempe előlapjának töredéke. Szürke színű. Kivágásokkal díszített lap töredéke. A középpontból kiágazó, ékalakú kivágásokkal tagolt szírom végénél és a vége között félköríves kivágás van, melyet sűrű bevágások széles sáv vesz körbe. A külső szélén helyenként csorbulások látszanak, s ezek egy része a külső kivágások csomkja lehet. Jó megtartású. Hosszúsága 10 cm, szélessége 9,3 cm, vastagsága 1,3 cm. Leltári száma: 30/1937. (2. ábra 2.).

3.) Kályhaszem töredéke. Szürke színű. Négyszögletes tálalakú kályhaszem szögletes pereméhez belülről hozzáragasztott, nagyjából négyzetalakú, díszített kis lap, amelynek két oldala befelé enyhén ívelt, a harmadik ékalakúra bevágott. A három cikkelyre tagolt előlapja háromszögalakú bevágással díszített. Jó megtartású. Hosszúsága 4,2 cm, szélessége 4,1 cm, vastagsága 1–1,2 cm. Leltári száma: 33/1937. (2. ábra 4.).

4.) Kályhaszem töredéke. Szürke színű. Az előbbivel egyező, az egyik háromszögalakú bevágásos cikkelye hiányzik. Jó megtartású. Hosszúsága 6 cm, szélessége 4,1 cm, vastagsága 0,7–1 cm. Leltári száma: 32/1937. (2. ábra 5.).

5.) Csempelap töredéke. Szürke színű. Nagyjából négyzetalakú töredék. Lapján a két ékalakú ívelt bevágást három bebökődött pontsor díszíti, belülről ívelt ferde levágás zárja le. Sarkának mindkét oldala lesimított, oldalfal nem csatlakozott hozzá. Valószínűleg kályha oromdísz volt. Jó megtartású. Hosszúsága 7,8 cm, szélessége 6,9 cm, vastagsága 1,1–1,3 cm. Leltári száma: 34/1937. (2. ábra 3.).

adatok után írógéppel az alábbi szöveget írta: „a 9 drb-ot 1500 pengőért megvételre ajánlotta Meller 1936. jún. 3.” E dátum szerint az ajándékozásnál egy évvel korábban a Nemzeti Múzeumnak ajánlották megvételre – a múzeum számára megfizethetetlen, magas áron. A múzeum ekkora összeget nem tudott érte fizetni, Delmár E. viszont gyűjteménye számára meg tudta vásárolni. Ezért írhatta Höllrigl J. utólag ceruzával a vázlatra „Magántulajd.” szöveget. Meg kell említenem, hogy a vázlaton olvasható „Meller” név gépelési elírás. Itt ugyanis Müller Piroska antiquárius, könyv-régiség, bélyeg és papírkereskedésről (Budapest IV. Váci u. 41/b., Irányi u. sarok) van szó, akivel ezidőtájt a múzeum fegyvertára két műtárgycserét bonyolított le. (1936 októberében egy harci bárdot két gyutacsos pisztolyért, 1937-ben pedig egy kalibermérőt két kovás pisztolyért szerezte meg a fegyvertár.) Az utóbbi cseré említése: *Zichy* 1938, 19.

³ MNM Főigazgatóság; aktaszám 88/1937. Az új Történeti kiállítást 1937. június 15-én nyitották meg. *Zichy* 1938, 3, 15.

⁴ *Bárányné Oberschall – Tóth* 1938, 19.

1

2

1. ábra

1. Mátyás címeres kályhacsempe; 2. Oroszlános kályhacsempe. Ismeretlen lelőhely (Magyar Nemzeti Múzeum)

Abb. 1.

1. Ofenkachel mit Matthias-Wappen; 2. Ofenkachel mit Löwe. Unbekannter Fundort (Ungarisches Nationalmuseum)

6.) Címeres kályhacsempe. Szürke színű. Négyzetalakú, széle szögletes, a csempe lapjából négyelt címerpajzs emelkedik ki, amelynek nem heraldikai bal felső mezőjében álló kétfarkú oroszlán, a jobboldali felső mezőben hét vágás, a bal alsó mezőben kettős kereszt kiszélesedő szárvégekkel, a jobb alsóban pedig csőrében gyűrűt tartó holló, és ennek feje mellett csillag látható. A címer két oldalát, az alsó, nagyjából háromszögalakú domborodásból kiindulva hullámzó inda és belőle kiágazó virágminta díszíti. A csempe mindkét felső sarka, és az oldalfala hiányzik. Négy darabból összeragasztott. Jó megtartású. Magassága 15,4 cm, szélessége 15,6 cm, vastagsága 1 cm. Leltári száma: 26/1937. (1. ábra 1.).

7.) Oroszlános kályhacsempe töredéke. Szürke színű. A bal felső sarkától a jobb alsó sarkáig tartó felső fele van meg. Sima lapjából az oroszlán teste, nyakának fele, mértánias koronájának kis részlete és a háta fölé felhajló kétágú farkának fele domborodik ki. Domborodó felülete a koronánál és a jobb felső sarkánál sérült. Oldalfala törött. Jó megtartású. Magassága 14,8 cm, szélessége 16 cm, oldalfal szélessége 3,9 cm. Leltári száma: 27/1937. (1. ábra 2.).

8.) Fél kályhacsempe töredéke. Szürke színű. Szögletes szélű, lapját alul indával keretezett két háromkaréjos levél, fölötte ugyanígy bordával keretezve 12 szirmú rozetta és egy háromtagú levél díszíti. Lapjához csatlakozó dongás hátrészen ovális kivágás van. Jó megtartású. Magassága 8,5 cm, szélessége 7,8 cm, hátrész szélessége 5,6 cm. Leltári száma: 28/1937. (2. ábra 6.).

9.) Sarok kályhacsempe töredék. Szürke színű. Szögletes tálalakú kályhaszem saroktöredéke, melyhez félcsempe saroktöredéke csatlakozik. A tálalakú kályhaszem pereme szögletes. A félcsempe lapját keskeny bordás keretben nyolc szívalakú szíromból alkotott rozetta, mellette hosszúkás, keskeny levélminta díszíti. Sarokélén kötélfonatot utánzó átlós bevágásos minta van, melyet mindkét oldalán hosszúkás, mély bevágás határol. Jó megtartású. Magassága 8,2 cm, tálalakú rész szélessége 7,1 cm, csempelap szélessége 6,5 cm. Leltári száma: 29/1937. (2. ábra 7.).

A leltárkönyvbe, részletes leírásuk végére, leltározója, Bárányné Oberschall Magda az alábbi, figyelmet érdemlő megjegyzést írta: „A 26/1937–34/1937. szám alatt bejegyzett tárgyak valószínűleg egy és ugyanazon cserép-kályha töredékei.” Vizsgálatunkat mi is mindjárt ezzel a kérdéssel kezdhettük.

A kályhacsempe leletet áttekintve, egy-két, összetartozásukra utaló jelenséget ismerhettünk fel. Az első, ami feltűnik, hogy mindegyik darabja szürke színű és redukált égetésű. Igen erősen töredékes állapotuk miatt felhasználható, értékelhető méretet alig találunk rajtuk. A Mátyás címeres és az oroszlános csempe mérete nem egyforma, de egymáshoz közelálló (15,4×15,6 cm és 14,8×16 cm), a félcsempe velük arányos mérete (szélessége 7,8 cm), valamint néhány töredék azonos beböködött pontsoros díszítése is arra utal, hogy egy kályhához tartozók lehettek.

Az imént felsorolt megfigyelések feltételezik összetartozásukat, de bizonyítására újabb adatokat kell keresnünk. A következőkben ezért – az eddig közölt anyag alapján – megnézzük, hogy kályhacsempéinkhez hasonlót hol találtak, és ami ugyanilyen fontos; milyen kályhacsempékkel együtt kerültek elő.

Elsőként Kádár Zoltánnak a Vasvár – Vörösmarty u. 2. számú ház telkén folytatott ásatás kályhacsempéiről készített feldolgozását kell említenünk.⁵ Innen a mi leletünkkel egyező darabok is előkerültek. Kádár Z. dolgozatában több olyan megállapítást tett, amelyet a későbbi kutatás igazolt. Kiindulásul – a

2. ábra 1–3. Kályha oromcsempe és oromdísz töredéke; 4–7. Kályhacsempe töredékek. Ismeretlen lelőhely (Magyar Nemzeti Múzeum)

Abb. 2. 1–3. Fragment einer Giebelkachel und Giebelverzierung; 4–7. Ofenkachel-fragmente. Unbekannter Fundort (Ungarisches Nationalmuseum)

mi leletünkéből hiányzó – Szent Györgyös csempékkel foglalkozik. Erről és a lépő oroszlánosról megállapította, hogy technikailag és stílári szempontból igen hasonlóak egymáshoz. Ezeken kívül grifles és mellét tépő pelikános csempe töredéke is előkerült innen. Azonos szürke színük, méretük nagyjából egyezése alapján Kádár Z. felveti azt a kérdést, hogy a csempék talán ugyanazon kályha különböző oldalait, vagy ugyanazt az oldalát, de felváltva díszítették. Ezeken kívül két szürke rovátkolt töredéket, áttört rózsablak-szerű motívum-részleteit is felsorolja, megemlítve, hogy a szombathelyi ásatásból hasonló teljesebb darab is került elő. Az egyalakos szürke csempékről összefoglalólag megállapítja, hogy Nyugat-Dunántúlon általánosak voltak, és valószínűleg Zsigmondkoriak vagy legkésőbb V. László idejében készültek.⁶

A következő években Kozák Károly több dolgozatában is foglalkozott a sümegi várásatás és a másutt újabban talált oroszlános kályhacsempékkel, és azokkal, amelyek az oroszlánossal együtt egy kályhához tartozhattak.

Az első, e témában írt cikkében a sümegi várásatás oroszlános kályhacsempe töredékeit tárgyalta, s megállapította, hogy a vasvári és a szombathelyi leletekhez hasonlóan, az oroszlános és a Szent György alakos kályhacsempék itt is együtt kerültek elő.⁷

A sümegi várásatás kályhacsempéiről készített dolgozatában a Szent Györgyös és az oroszlános csempéről azt találjuk, hogy anyaga, mérete, és az ábrázolásmód hasonlósága, valamint több lelőhelyen együttes előfordulása azt bizonyítja, hogy azonos műhely, egy mester készítette, és feltehetőleg egy kályhához tartoztak.⁸ Az egyik oldalán bemélyített indás-leveles és virágmintás fél-csempéből, a másik oldalán pedig tálalakú kályhaszemből álló sarokcsempét is hasonló anyaga és mérete alapján az előbbiekkal hozza kapcsolatba.⁹

A Dunántúli középkori kerámiáról szóló részlettanulmányában röviden az előbbi megállapításait ismételte meg, kiegészítve azzal a feltevéssel, hogy egy címertartó angyalos és egy pelikánnal díszített darab is a kályhához tartozott.¹⁰

Az előbbieken említett publikációkban – főleg a kályhacsempék színe, mérete, díszítése alapján – a szerzők valószínűsítették az egymáshoz, egy kályhához tartozásukat. Arra azonban nem adtak választ, hogy az egész kályha hány féle és milyen csempékből állt.

Néhány évvel ezelőtt Külsővaton, a Béri Balogh Ádám utca 26. számú ház telkén, a hazai középkori régészetünkben egészen egyedülálló, jelentős kályhacsempe lelet került felszínre: Egy középkori hulladékgyűjtőből két cserép-kályhának csaknem teljes kályhacsempe anyagát bontották ki.¹¹

⁵ Kádár 1953, 69–77.

⁶ Kádár 1953, 77.

⁷ Kozák 1963, 146.

⁸ Kozák 1972, 273–274.

⁹ Kozák 1972, 274–275., 5. kép.

¹⁰ Kozák 1986, 333., 18. ábra.

¹¹ Az első, fényképes rövid ismertetés a leletről: Ilon 1987, 22.; Részletes feldolgozása: Ilon–Sahján 1989, 77–140. Az előkerült tekintélyes mennyiségű anyag két kályha megbízható rekonstrukciójára adott lehetőséget. A máshonnan csak töredékként és igen hiányosan ismert darabok itt nagyobbreszt mint ép kályhacsempék kerültek elő. Innen tudjuk, hogy az ékalakú bevágásos vonallal, esetleg bebökődött pontsorról is díszített lap töredékek liliomos végződésű oromdíszhez tartoztak.

Számunkra ez a kályhacsempe lelet különösen fontos, mert a.) a mi anyagunkkal – kisebb eltéréseket leszámítva – egyezik; b.) kétséget kizáró bizonyítékát kaptuk annak, hogy töredékeink egy kályhához tartoztak; c.) megismertük azokat a nagyrészt épségben maradt darabokat, amilyenek egykor a mi csempéink is voltak.

Töredékeinket összehasonlítva a külsővati kályhacsempékkel, azt látjuk, hogy a háromszögalakú, áttört mérműves oromcsempe (3. ábra 1.), a kétsoros ékalakú bevágásos oromdísz (3. ábra 2.), a háromszögalakú bemetszéses díszű tálalakú kályhaszem (4. ábra 4.), a Mátyás címeres- (4. ábra 2.), az oroszlános kályhacsempe (4. ábra 1.), az indás leveles díszű félcsempe töredékek (4. ábra 3.) nagyrészt ép megfelelőit találjuk. Leletünkben a külsővati kályha díszített alakos csempe típusaiból kettő; a Szent Györgyös és címert tartó angyalos kályhacsempe hiányzik. (Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy ez utóbbit egyedi csempének sorolták és Külsővaton is csupán egy töredékes darab került elő.)¹²

Az aránylag jól mérhető töredékeinknél azt tapasztaltuk, hogy a külsővatiaknál valamivel kisebbek. Ezt vettük észre az oroszlános és a Mátyás címeres kályhacsempénél. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a keretezése keskenyebb. Amíg a Mátyás címeres és az oroszlános csempénk keretezése egészen egyszerű, díszítetlen, addig a külsővatiaknál szélesebb, sűrű háromszögsoros keretezés van.

A kályhacsempék díszítésében is kisebb különbséget találunk. A Nemzeti Múzeum anyagában levő háromszögalakú oromcsempe áttört mérműves kivágása (2. ábra 1.) és az oromdísz ékalakú bevészt vonala mellett (2. ábra 3.) beböködött pontsört látunk, amellyel a darabot díszesebbé tették.

Ebből az összehasonlításból annyi kiderült, hogy a kályhacsempék nem egyforma típusúak, de egyes darabok díszítésénél kisebb különbségek mutatkoznak. A külsővati cserépkályhák feldolgozásában megtaláljuk azon lelőhelyek felsorolását, ahonnan hasonló darabok, töredékek ismertek,¹³ és ezek előfordulásából a kályha egykori meglétére lehetett következtetni.

A lelőhelyek anyagának áttekintéséből azonban az is kiderült, hogy a Mátyás címeres a mi leletünkön kívül épségben csak Külsővaton fordul elő. Legutóbb – a külsővati cserépkályha feldolgozását felhasználva – Tamási Judit a Nagyvázszyi Kinizsi vár ásatásából származó egyik saroktöredékről megállapította, hogy Mátyás címeres csempéhez tartozott.¹⁴

Tovább folytatva a keresést, a Mátyás címeres kályhacsempére vonatkozó újabb anyagot sikerült megismerni. Már régebben ismert volt és többen is foglalkoztak azzal a Csabrendekről származó Szent Györgyös kályhacsempével,¹⁵ amelyet eredetileg a sümegi Darnay Múzeumban őriztek és innen 1937 végén az őskori, hadtörténeti, néprajzi és iparművészeti anyaggal együtt a keszthelyi múzeumba szállították át.¹⁶ Nemrégén Bálint Alajos szegedi múzeumigazgató

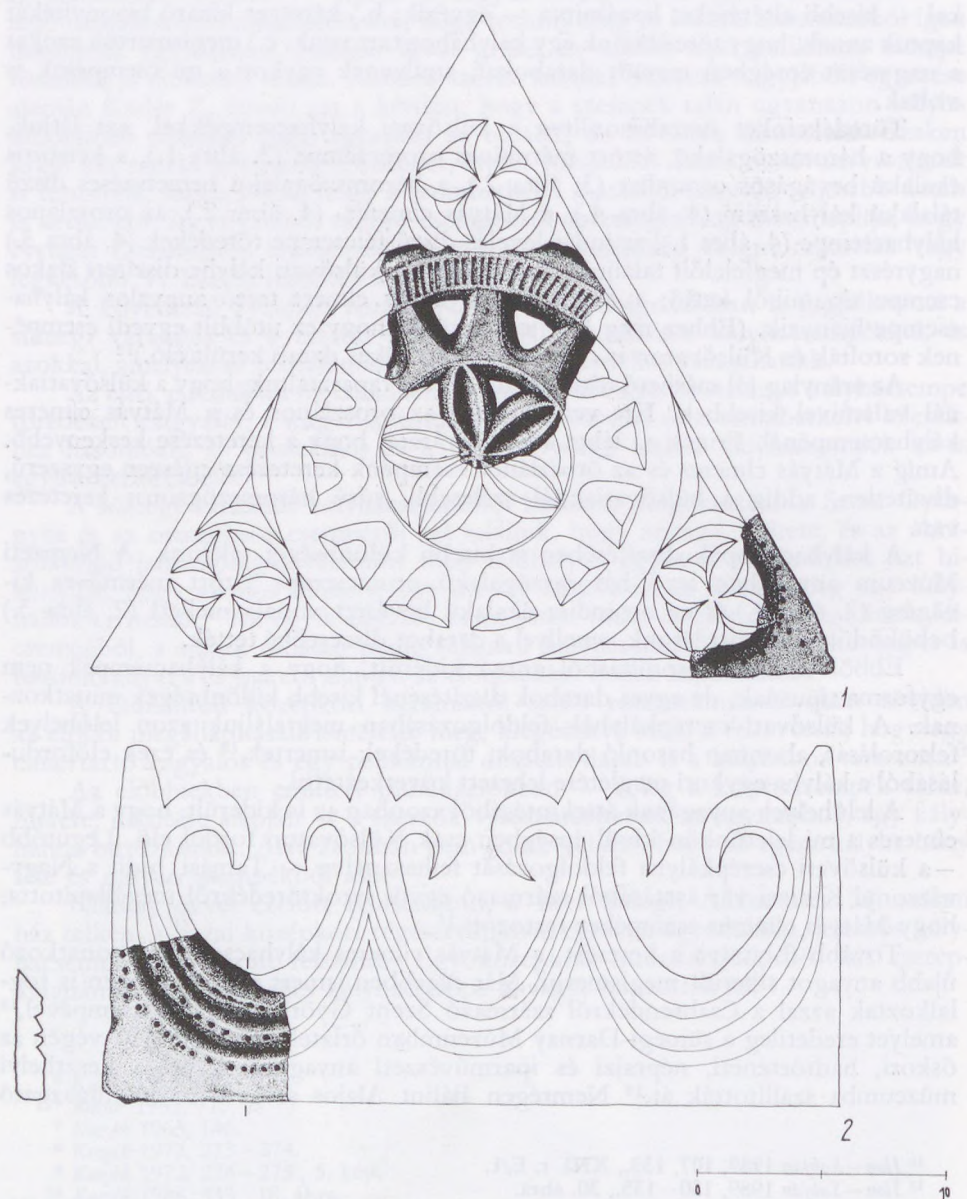
¹² Ilon – Sabján 1989, 107, 133., XIII. t. E/1.

¹³ Ilon – Sabján 1989, 130 – 135., 30. ábra.

¹⁴ Tamási 1989, 152., 2. t. 2.; A Nagyvázszyi Kinizsi vár ásatásából a Mátyás címeres kis töredéken kívül a mi leletünkhöz hasonló darabok; ékalakú bevágásos, beböködött pontsoros oromdísz-, oroszlános csempe-, és rozettás félcsempe töredéke is előkerült. Tamási 1989, 154, 158., 3. t., 6. t. baloldali töredék, 7. t. l. baloldali töredék.

¹⁵ Kádár 1953, 69.; Méri 1957, 195., XLVII. t. 3.

¹⁶ Németh 1964, 8, 14.

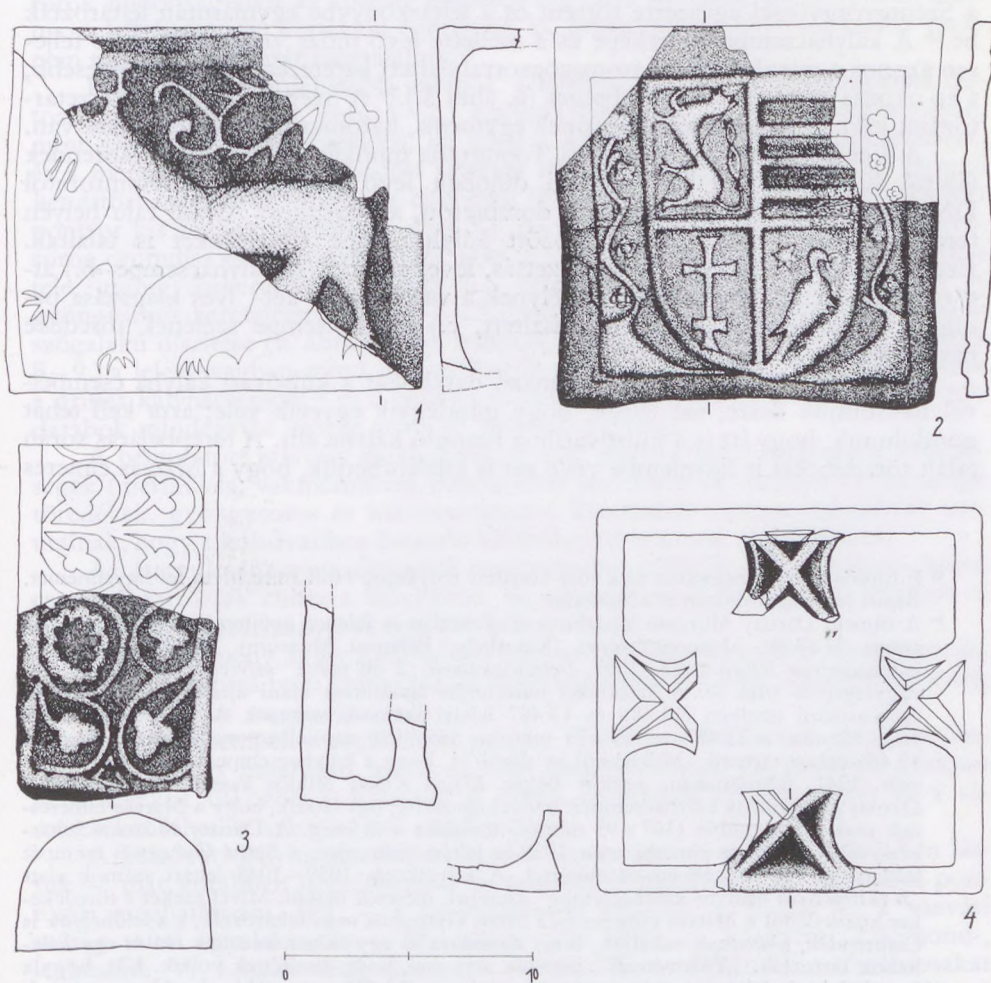

3. ábra

Abb. 3.

1. Kályha oromcsempe- 2. Kályha oromdíz rekonstrukciós rajza. (A rajzok a külsővati oromcsempe és oromdíz felhasználásával készültek)

1. Giebelkachel eines Ofens- 2. Rekonstruktionszeichnung einer Giebelverzierung. (Die Zeichnungen wurden mit der Benützung der Giebelkachel und der Giebelverzierung von Külsővát gemacht)

4. ábra

1. Oroszlános- 2. Mátyás címeres kályhacsempe- 3. Félcsempe- 4. Kályhaszem
rekonstrukciós rajza. (A rajzok a külsővati kályhacsempék felhasználásával készül-
tek)

Abb. 4.

1. Ofenkachel mit Löwe – 2. Ofenkachel mit Matthias-Wappen – 3. Halbkachel
– 4. Rekonstruktionszeichnung eines Ofenkachels. (Die Zeichnungen wurden
mit der Benützung der Ofenkacheln von Külsővát gemacht)

hagyatékából a mienkkel egyező Mátyás címeres kályhacsempe bal felét ábrázoló fényképnegatív és fénykép vált előttem ismertté.¹⁷ A fényképen, a csempe alsó sarkáról leolvasható leltári szám alapján a Darnay gyűjtemény leltárkönyvéből meg lehetett állapítani, hogy ez a csempe is Csabrendekről származik. Leltározása a Szentgyörgyössel egyszerre történt és a leltárkönyvbe egymásután leltározták be.¹⁸ A kályhacsempe címerképe és a mellette levő indás virágos díszítése teljesen azonos a mienkkel,¹⁹ a háromszögsorral ékített keretezése azonban szélesebb, s ez okozza a méretbeli különbséget (6. ábra 5.).²⁰ A Szentgyörgyössel összetartozását jelzi az is, hogy mindkettőnek egyforma, háromszögsoros keretezése van.

A Veszprém megyei Régészeti Topográfia munkái során a mai Csabrendek falutól K-re, a Pusztaszentegyházi dűlőben levő középkori templomromtól DNY-ra, a Csabi sűrűnek nevezett dombtetőn, a középkori Alcsab falu helyén terepbejáráskor épülettörmelék között kályhacsempe töredékeket is találtak. Ezek az alábbiak voltak: a.) kis rozettás, leveles-indás fél kályhacsempe- b.) áttört kályhacsempe két töredéke, melynek a vastag széle két-, íves kiágazása pedig egy bebökődött pontsorrallal díszített, c.) kályhacsempe szélének töredéke háromszögsoros kereteléssel.²¹

Ha most a Csabrendekről származó darabokat a külsővati kályha csempéivel hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy mindegyik egyezik vele; arra kell tehát gondolnunk, hogy itt is a külsővatihoz hasonló kályha állt. A terepbejárás során talált töredékeket is figyelembe véve azt is kijelenthetjük, hogy a Mátyás címeres

¹⁷ E fontos fényképnegatívra és a róla készített fényképre Holl Imre hívta fel figyelmemet. Baráti segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁸ A sümegi Darnay Múzeum leltárkönyve. Porcelán és faience gyűjtemény. Nyilvántartási száma 72.68.59. Múzeumtörténet (Keszthely, Balatoni Múzeum). A Mátyás címeres kályhacsempe leltári száma 1037. Leltározásakor „2 db törve” szöveggel és 16×16 cm. nagyságúnak írták le. A keszthelyi múzeumba átszállítása utáni újraletározásakor két, egymásutáni tételben (13 486 és 13 487 leltári számon) szerepel. A 13 486-os mérete 167×95 mm, a 13 487-esé 83×73 mm, az utóbbinál zárójelben megjegyezve, hogy a 13 486-oshoz tartozik. Mindebből az derül ki, hogy a kályhacsempe két darabra törött volt. 1941. februárjában, amikor Bálint Alajos Keleti Miklós kassai fényképpéssel a Darnay gyűjtemény kályhacsempéit lefényképeztette, úgy látszik, hogy a Mátyás címeresnek csak a nagyobbik (167×95 mm-es) töredéke volt meg. A Darnay Múzeum leltárkönyvébe a Mátyás címeres után 1038-as leltári szám alatt a Szent Györgyös csempét leltározták be, 18×18 cm-es mérettel. A következő, 1039–1045 leltári számok alatt „6 ékítményes hiányos kályhacsempe” szerepel, méretek nélkül. Mivel ezeket a töredékeket közvetlenül a Mátyás címeres és a Szent Györgyös után leltározták, s a lelőhelyük is Csabrendek, biztosnak vehetjük, hogy egyszerre és egy helyen kerültek elő és egy kályhához tartoztak. „Ékítményes” jelzőjük arra utal, hogy díszítettek voltak. Kár, hogy a keszthelyi újraletározásukkor még ennyit sem (13 488 a-c., több darabban, méretek nélkül) írtak róluk. – A Mátyás címeres kályhacsempére a sümegi Darnay Múzeum leltárkönyvi beírása alapján Németh József már régebben hivatkozott, *Németh* 1960, 189–190. A „2 db törve” bejegyzést két Mátyás címeres kályhacsempére értelmezte.

¹⁹ Mindkét kályhacsempén a címer magassága 12,3 cm, szélessége 8,5 cm.

²⁰ E megállapításunkat a két csempe keretezésének különbségéből eredő méretkülönbség is alátámasztja. A Nemzeti Múzeumi magassága 15,4 cm, a csabrendeki – a keszthelyi múzeumi újraletározási méretet pontosnak véve – 16,7 cm. A Nemzeti múzeumi szélessége 15,6 cm, a csabrendeki kikövetkeztetett szélessége 16,8 cm. Ehhez még hozzátehetjük; a csabrendekivel egyező keretezésű külsővati Mátyás címeres mérete csaknem ugyanennyi: Magassága 17 cm, s szélessége 16,7–16,8 cm. *Ilon – Sabján* 1989, 107.

²¹ MRT 1970, 49., 10. kép 24–25, 28.

és Szent Györgyös csempével együtt, lelőhelyük Csabrendek – Pusztaszentegyházi dűlő, a későközépkori Alcsab falu volt.²²

Az eddig ismert anyagot még egy lelőhely, a zalavári bencés apátság (a török hódoltság alatt az apátság épületét végvárrá építették át) ásatásából származó kályhacsempe leletekkel egészítjük ki, amelyben a külsővati kályha csaknem mindegyik típusát megtaláljuk.²³

Elsőként a legérdekesebb darabot, a háromszög alakú oromcsempéhez tartozó két töredéket (5. ábra 1–2.) említjük, melynek kialakítása ugyanolyan, mint a külsővati oromcsempéé, de azzal a különbséggel, hogy vakmértműves, és a mérművet rajta beböködött pontsor díszíti.²⁴ Emellett a mienkkel egyező két áttört mérműves töredék is előfordul (5. ábra 4–5.), az egyiken beböködött pontsor kis részlete látható (5. ábra 5.). Az árkolt vonalas és beböködött pontsoros oromdísz is megtalálható (5. ábra 3.). Egy Szent Györgyös csempének a fele, gyöngysorkereléssel (6. ábra 6.), oroszlanos csempe töredékek sima és gyöngysoros kereteléssel (6. ábra 1–3.), tálalakú kályhaszem bemetszett háromszög alakú díszítése (5. ábra 6–7.), rozettás, leveles félcsempe töredékei (5. ábra 8–9.) a leletanyagban mind megtalálhatók. Ehhez még hozzá kell számítanunk a griffes kályhacsempét²⁵ és a pelikános töredéket is (7. ábra 1–2.). A felsorolt darabok mindegyike szürke színű és redukált égetésű.

A bemutatott zalavári daraboknál, az egy típuson belül megfigyelt különbségek (mértműves, vakmértműves, beböködött pontsoros és anélküli oromcsempe töredékek, gyöngysoros és háromszög soros keretezésű csempe töredékek) arra utalnak, hogy a külsővatihoz hasonló kályhából itt nemcsak egy állhatott.

Az áttanulmányozott anyagból egyértelműen kiderült, hogy milyen típusú csempék tartoztak ehhez a kályhához, de egyúttal az is, hogy a mi leletünk is egy lelőhelyről származott és egy kályhához tartozott.

Az a körülmény, hogy a kályhához tartozó mindegyik csempét megismertük, különösen fontosá teszi számunkra a kályhacsempék korának, készítési idejének lehetőleg pontos meghatározását.

A kályhacsempék vizsgálatánál mindig elsődleges feladatnak számított koruk, készítési és használati idejük pontos meghatározása. Ez azonban gyakran nehézségekbe ütközött.²⁶ Közülük a ritkán előforduló évszámokat és a címereseket lehetett aránylag jól meghatározni.

A külsővati kályhacsempékkel egyező darabokat – mint az előzőekben láttuk – már korábban is publikáltak és korukat is megkísérelték nagyjából pontosan meghatározni. Így – a fontosabbakat említve – Kádár Z. a vasvári szürke színű egyalakosakat a 15. század első felére – közepére (Zsigmond-, legkésőbb V. László uralkodására),²⁷ Kozák K. a dunántúli oroszlanosakat 1430 és 1470 közötti időre,²⁸ a sümegi kályhacsempék vizsgálata során pedig az

²² MRT 1970, 49–50.

²³ A Mátyás címeres kályhacsempe lelethez felhasználható zalavári anyag tanulmányozását és közzétételére felhasználását Cs. Sós Ágnesnek köszönöm.

²⁴ *Ilon – Sabján* 1989, III. t. A/2., XVIII. t.

²⁵ A mázatlan kályhacsempe magassága 16,4 cm, szélessége 17,3 cm.

²⁶ Ezt a kérdést *Holl* 1983, 102. tárgyalta.

²⁷ *Kádár* 1953, 77.

²⁸ *Kozák* 1963, 148.

5. ábra

Abb. 5.

1–2, 4–5. Kályha oromcsempe- 3. Kályha oromdísz töredéke; 6–7. Kályhaszem-
8–9. Félcsempe töredéke. Zalavár, bencés apátság
1–2, 4–5. Giebelkachel eines Ofens- 3. Fragment einer Giebelverzierung —
6–7. Ofenkachel- 8–9. Fragment einer Halbkachel. Zalavár, Benediktinerabtei

6. ábra

1–3. Oroszlános- 4, 6. Szent Györgyös kályhacsempe töredéke. Zalavár, bencés apátság; 5. Mátyás címeres kályhacsempe töredéke. Csabrendek

Abb. 6.

1–3. Fragment einer Ofenkachel mit Löwe- 4, 6. Fragment einer Ofenkachel mit der Figur des Hl. Georgs. Zalavár, Benediktinerabtei – 5. Fragment einer Ofenkachel mit Matthias-Wappen. Csabrendek

7. ábra 1. Pelikános kályhacsempe töredék; 2. Griffes kályhacsempe. Zalavár, bencés apátság
 Abb. 7. 1. Ofenkachelfragment mit Pelikan – 2. Ofenkachel mit Greif. Zalavár, Benediktinerabtei

oroszlánosakat és a Szent Györgyöseket a 15. század második felére határozta meg.²⁹

Az imént felsoroltaknál pontosabb keltezésre ad lehetőséget a Mátyás címeres kályhacsempe.³⁰ Mátyásnak a csempén látható négyelt címere több korabeli emléken is megtalálható. Elsőként Mátyás CNH II. 205-ös aranyforintjának előlapját említjük, amelyen az egyes mezők ábrázolásai is teljesen egyező sorrendben vannak.³¹ Mátyás ezen aranyforintjának verési idejét uralkodásának elejére, az 1458–1463,³² és 1458–1467³³ közötti időre határozták meg.

Ugyanilyen négyelt, festett Mátyás címerképet találunk Nicolaus de Ausmo: Supplementum summae Pisanellae művének Velencében Vendelinus de Spino nyomdájában 1471 körül készült ösnyomtatványán.³⁴ Az építészeti emléanyagból párhuzamként említhetjük a visegrádi fellegrvár 1476 után készült Mátyás címeres zárókövét. Ennél a gyűrűt tartó holló a bal felső mezőben, az ágaskodó oroszlán pedig a jobb alsó mezőben van.³⁵

Az iménti felsorolás arra is szolgált, hogy érzékeltesük ennek a címer-típusnak Mátyás egész uralkodása alatti meglétét.³⁶ A kályhacsempe címerének elkészítéséhez előképül valószínűleg Mátyás aranyforintjának az előlapját használták fel. Mindennek figyelembevételével címeres kályhacsempének készítése idejét a 15. század utolsó harmadára keltezhetjük. Ez a keltezés azonban nemcsak a Mátyás címeresre, hanem a vele együtt előkerült és hozzá tartozó kályhacsempékre is vonatkozik. Így azt mondhatjuk, hogy az oroszlános, Szent Györgyös kályhacsempék, a peremén háromszögű bevágással díszített szögletes tálalakú kályhaszemek, az indás leveles, rozettás sarok félcsempék, a háromszög-alakú áttört mérműves oromcsempék és az ékalakú bevágásos oromdíszek is a 15. század utolsó harmadában készültek.³⁷

²⁹ Kozák 1972, 278.

³⁰ A Mátyás címeres kályhacsempénket korábban már a sarvalyi faluásatás csempéinek keltezéséhez felhasználtuk. Ebben az anyagban az egyik töredéken címerpajzs széle, és mellette a csempe szélén a Szent Györgyös kályhacsempén levőhöz hasonló hosszúkas, kis levelű ág és felső sarkában csillag látszik. Mivel a két címeres töredék között bizonyos hasonlóság van, a sarvalyi címereset, a valószínűleg egy kályhához tartozó darabokkal együtt a 15. század második felére határoztuk meg. Holl–Parádi 1982, 108., 167. kép 2.

³¹ Réthy 1907, 205 (13. tábla).

³² Huszár 1940, 572.; Unger 1974, 97., 530 (XXVIII. t.)

³³ Pohl 1974, 27. t. alsó fele és a 28. t. felső fele. Huszár L. szerint az aranyforint címer oroszlánja a besztercei oroszlánt példázza. Huszár 1940, 572. Az aranyforinton viszont a két farkú cseh oroszlán látszik, és Pohl A. is ennek írta le. Pohl 1974, 27. t.

³⁴ Soltész 1957, 127–128., képe a 149. oldalon.

³⁵ Balogh 1966, I. 218., II. 246. kép. (A kép szövege felcserélve a 245. kép szövegével.)

³⁶ Címere a mienkkel nem egyezik, de azért példaként említhetjük a budai és a visegrádi palota ásátásából származó töredékekből rekonstruált Mátyás címeres kályha hat csempetípusát. Ezeket a négyelt Mátyás címer közepén címerpajzsban a Hunyadiak hollója látszik. A külön címerként szereplő cseh oroszlán a zöldmázás Mátyás címeres kályha készítését 1469 utáni időre keltezi. Holl 1983, 203, 228. 1–2. kép.

³⁷ Ilon G. és Sabján T. a külsővati kályhák létezését és használatát a 15. század második felére és a 16. század első évtizedeire (66–76 évre) határozták meg. Figyelmet érdemlő megállapításuk, hogy a címerhasználat ideje alatt építhették a kályhákat, mert idejétmúlt jelképeknek nem sok mondanivalójuk lett volna környezetük számára. Ilon–Sabján 1989, 117–118. — A külsővati kályhákról és a velük egyező leletek oroszlános csempéiről Ilon G. és Sabján T. ezt az anyagot az „oroszlános csempék körének” nevezték. Ilon–Sabján 1989, 134–135. Mivel a Mátyás címeres csempe hozzátartozása több leletnél is bizonyítottá vált, „Mátyás címeres kályha körének” nevezhetjük.

A csempén megjelenő Mátyás címer és az összehasonlításra felhasznált címerek között egy igen lényeges különbség figyelhető meg: A kályhacsempén a négyelt címerpajzs két oldala felcserélődött és fordítottan van. A jobboldali kétfarkú oroszlán és a kettős kereszt baloldalra, a baloldali pólyák és a holló a jobboldalra kerültek át.

A magyarázatát ennek, a készítési eljárásban, a nyomódúc (kályhacsempé negatív) készítésében, kifaragásában találjuk meg. A kályhacsempé rajzát, mintáját fa nyomódúcba faragták. A nyomódúcba benyomkodott agyagban, levétele után a kályhacsempé tükörképe, a jobb- és baloldala felcserélve vált láthatóvá.³⁸

Vizsgálatunkból eddig annyi kiderült, hogy kályhacsempé leletünk egy kályhához tartozó darabokból áll, melynek korát a címeres csempé révén aránylag pontosan, megbízhatóan meg lehetett határozni. A közelmúlt kutatás eredményeként azt is tudjuk, hogy az ország egy aránylag jól körülhatárolható területén, a Dunántúl középső és Ny-i részén fordultak elő.³⁹ A következő kérdés ehhez kapcsolódik: Hol készülhettek a kályhacsempék, és milyen előképei lehettek a díszítményeknek. Abból a körülményből, hogy csak egy, nagyjából meghatározható területen, a Dunántúl középső és Ny-i részén fordulnak elő, arra következtethetünk, hogy a készítési helyét is valószínűleg ezen a területen kell keresnünk.

A Mátyás címeres kályhához tartozó csempéknek több lelőhelyen, és nagyobb behatárolható területen való előfordulása kapcsán felmerülő kérdés; egy vagy pedig több műhely készítményével van dolgunk. A kérdés megoldása nem egyszerű feladat. Mint már említettük, a színük különböző ugyan, de a háromszög-alakú és az ékalakú bevágásos oromdíz kialakítása egyforma. Ugyanígy a háromszög-alakú bevágásos díszű kályhaszemnél is. Színük különbözősége mellett ugyanezt mondhatjuk a Szent Györgyös, az oroszlános és a Mátyás címeresről, amelyekben az alakok, illetve a címer mérete egyező, a keretezésük azonban különböző; az egyszerű, szögletes szélű mellett a háromszög-, gyöngy- és az apró virágszirom-soros keretezése szélesebb; annyiival, amennyivel a háromszög-, gyöngy-, virágszirom-soros keretezése az egyszerű, szögletes keretezésnél szélesebb. Mindezek mellett meg kell említenünk, hogy a Szent Györgyös csempének és az indás, leveles rozettás félcsempének a leletanyagban három változata van. Mivel ezek is a többivel együtt egy lelőhelyről származnak, kevésbé utalnak arra, hogy egy másik műhely készítményei lennének. A különbségek szerintem nem jelentik egy másik készítési hely, műhely meglétét. A jelenség inkább úgy értelmezhető, hogy a műhely két- háromféle, de azonos témájú, ábrázolású kályhacsempé nyomódúccal, és hozzájuk többféle csempekerettel rendelkezett, s ehhez számítsuk hozzá a mérműves oromcsempék áttört vagy egyszerűbb megoldását, egyes daraboknál a beböködött pontsoros díszítést is. Mindezeket túl hozzátartozott a királyi udvar lovagalakos kályha műhelyének, négyzetalakú csempéi közül kettőnek, a gríffesnek és a pelikánosnak mázatlan, lenyomatból

³⁸ Erre a jelenségre először Méri I. figyelt fel, és a készítéssel összefüggő megoldását is közölte. Méri 1957, 196.

³⁹ *Ilon – Sabján* 1989, 135., 30. ábra.

származó másolata is.⁴⁰ A felsoroltakból látható, hogy ebben a vidéki műhelyben egyszerű, ügyes megoldásokkal egyfajta kályhacsempének többféle változata készült. Ezek a jelenségek, valamint az, hogy a csempék előfordulása a Közép- és Ny Dunántúlon jónéhány lelőhelyről ismert, arra utal, hogy a műhely hosszabb ideig, valószínűleg néhány évtizeden át folyamatosan működött, s közben újabb változatok kialakítására is sor került.⁴¹ A tárgyaltaiból a műhely két fontos összetevője is kiderült. Az egyik: A műhely saját, egyéni, aránylag egyszerű, de önálló alkotásokat hozott létre. A másik: Ehhez kiegészítésül felhasználta a királyi udvar kályhájának két csempéjéről készített lenyomatot is. A műhely kérdésében, a legépebb és több típust magába foglaló leletek (Külsővat, Vasvár, Csabrendek, Nemzeti múzeumi ismeretlen lelőhelyű, Zalavár, Sümeg) összehasonlító vizsgálatának eredményeként azt mondhatjuk, hogy az említett lelőhelyek kályhacsempéi egy műhelyben készültek.

Kályhacsempéink egyes darabjain, mint ahogyan az oroszlanosnál már régebben rámutattak,⁴² a lovagi élet és a heraldika egyes alakjai, elemei jelennek meg. Kapcsolatuk a királyi udvar kályháival, mint előképpel megfigyelhető, mert azokon is ezeket az alakokat, ábrázolásokat találjuk. Lényeges különbség viszont, hogy nem szolgai másolatai a királyi műhely mázas kályháinak, hanem önálló egyéni alkotások. Tartalmilag lényegében ugyanazok, de más megfogalmazással, kialakítással, a fafaragásra utaló stílusjegyekkel.

Mátyás címeres kályhacsempe leletünk biztos származási helyének megállapítására lehetőséget nem látunk; csak nagyobb területre lokalizálhatjuk. Az áttekintett anyagból, a mienkkel egyező szürke színe, redukált égetése, a háromszögalakú, áttört oromcsempe részleteiben is egyező kialakítása és megmintázása, a négyzetalakú csempéknél az egyszerű szögletes keretezés azonossága révén leginkább a vaskvári, és feltételezhetően a Szombathelyről származó darabokkal egyezik. Mindezen egyezések alapján származási helyét Vasvár és Szombathely vidékére helyezhetjük.

* * *

A Mátyás címeres kályhacsempe leleteinkről elmondottakat tehát a következőkben foglalhatjuk össze:

A hazai kerámia kutatás fontos eredményének számít a királyi- és az ehhez kapcsolódó főúri udvarok mázas kályhacsempéinek ismerete és aránylag pontos keltezése.⁴³ Koruk meghatározása, az ásatási megfigyelések mellett elsősorban a rajtuk levő címerek révén vált lehetővé. Így a 14. század közepétől a 16. század első feléig a legrangosabb kályhacsempe anyagot jól keltezve ismerjük.

Az egyszerűbb kivitelű, mázatlan kályhacsempéinkről ismereteink az előbbieknél kevesebb és bizonytalanabb volt. Az első jelentős eredményt a nadabi

⁴⁰ A lovagalakos kályha griffes és pelikános csempéje: *Holl* 1958, 252., 74. kép.; *Holl* 1971, 173., 136. kép.; 177., 155. kép.

⁴¹ A külsővati kályhák feldolgozásánál Ilon G. és Sabján T. is, mint egyik lehetőséget említi. *Ilon – Sabján* 1989, 135.

⁴² *Méri* 1957, 198.; *Holl* 1958, 264.

⁴³ Erre vonatkozóan a legfontosabbak *Holl* I. jegyzeteinkben is idézett tanulmányai, valamint Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. *ArchÉrt* (sajtó alatt).

kályhacsempe, és az ehhez nagyjából hasonlóak vizsgálata jelentette, s ekkor fogalmazódott meg (a rangosaktól megkülönböztetésül) a „népies elnevezés”.⁴⁴ Itt egy több darabból álló lelet kivételével csak egy-egy kályhacsempe típushoz tartozó egy-egy csempe vizsgálatára volt lehetőség, de így is néhány „népies” kályhász-műhely (központ) körülhatárolására (így a Vasvár–szombathelyi és csabrendeki Szent Györgyös csempe alapján a Ny-Dunántúlra) és koruk pontosabb megállapítására is sor kerülhetett.⁴⁵

A most ismertetett Mátyás címeres kályha leleteket a hazai cserépkályha fejlődésének fontos bizonyítékaként értékelhetjük. Ezek a mázatlan, a fafaragás technikáját és mintakincsét idéző kályhák a Dunántúl középső és Ny-i részén kialakult – eddigi ismereteink szerint a legjelentősebb és valószínűleg egyik legrégebbi – műhely meglétét igazolják a 15. század utolsó harmadában. Mint az eddigi kutatás megállapította, evvel közel egyidőben, az ország más részein is hasonló folyamat kezdődött el. A nagyobb és jelentősebb települések egy részén kályhás műhelyek alakultak ki, ezekben valószínűleg helyi készítésű nyomódúcokkal dolgoztak, de esetenként az udvari kályhák egyik-másik csempéjét is lemásolták.⁴⁶ Ez a folyamat a cserépkályhának a középkori társadalom szélesebb rétegeinél való megjelenését mutatta. Kályhacsempéink ugyanis várak (Sümeg, Nagyvázsony), kolostor (Zalavár), egyházi épület (Vasvár), nemesi, köztük kiskisnemesi udvar- és lakóházak (Külsővat, Csabrendek, Nagyvázsony–Csepely) kályháihoz tartoztak. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy ezen a vidéken a paraszti lakóházakban a csempékből megépített kályhák használata csak a következő évszázadokban terjedt el.⁴⁷

⁴⁴ Méri 1957, 194, 199.

⁴⁵ Méri 1957, 196.

⁴⁶ Erre utal a lovagalakos kályhák csempéiről készített másolatok (fát őrző oroszlanos, griffes, pelikános) egymástól távoli helyeken a népies kályhacsempékkel való együttes megjelenése. Holl 1958, 269–270.; Holl 1971, 183–184, 189–190.; Holl 1975, 209–215.

⁴⁷ E megállapítás helyességét a Mátyás címeres kályhák előfordulási területén végzett, néhány nagyobbarányú későközépkori faluásatás bizonyította. A feltárt falu csak egy-két – a legrangosabbnak tekinthető – lakóházában állt kályha; a többiben kemence volt. Holl–Parádi 1982, 106.; Holl 1990, 195–196.

IRODALOM

- BALOGH 1966. *Balogh, J.* A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Budapest 1966.
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL – TÓTH 1938. *Bárányné Oberschall, M. – Tóth, Z.* Vezető a Történeti gyűjteményekben (Történeti Tár, Fegyvertár). Budapest 1938.
- HOLL 1958. *Holl, I.* Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. *BudRég* 18 (1958) 211–300.
- HOLL 1971. *Holl, I.* Középkori kályhacsempék Magyarországon II. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II. *BudRég* 22 (1971) 161–207.
- HOLL 1975. *Holl, I.* A kaposszentjakabi kályhacsempék. Ofenkacheln von Szentjakab. *SMK* 2 (1975) 209–216.
- HOLL 1983. *Holl, I.* Középkori kályhacsempék Magyarországon III. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn III. *ArchÉrt* 110 (1983) 201–230.
- HOLL 1990. *Holl, I.* A középkori Szentmihály falu ásátása II. A házak, falukép, az írásos adatok tanúsága. Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály II. Die Zeugnisse der schriftlichen Quellen, der Häuser und des Dorfbildes. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 189–207.
- HOLL – PARÁDI 1982. *Holl, I. – Parádi, N.* Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *FontArchHung* Budapest 1982.
- HUSZÁR 1940. *Huszár, L.* Mátyás pénzei. 549–574. In: *Mátyás király Emlékkönyv I–II.* (Szerk. Lukinich, I.) Budapest 1940.
- ILON 1987. *Ilon, G.* Az udvarház kályhája. Múzsák. *Múzeumi Magazin*. 18 (1987) 3. szám 22.
- ILON – SABJÁN 1989. *Ilon, G. – Sabján, T.* XV. századi cserépkályhák Külsővatról. Kachelöfen aus dem XV. Jahrhundert aus Külsővat. *Acta Musei Papensis (Pápai Múzeumi Értesítő)* 2 (1989) 77–140.
- KÁDÁR 1953. *Kádár, Z.* A vasvári középkori kályhacsempék művészet- és művelődéstörténeti jelentősége. *MűÉ* 2 (1953) 69–77.
- KOZÁK 1963. *Kozák, K.* XV. századi oroszlános kályhacsempék a Dunántúlon. Kacheln mit Löwenfiguren aus dem XV. Jahrhundert in Transdanubien. *VMMK* 1 (1963) 143–150.
- KOZÁK 1972. *Kozák, K.* A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái. Die Öfen der Sümeger Burg aus dem 15–17. Jahrhundert. *VMMK* 11 (1972) 271–290.
- KOZÁK 1986. *Kozák, K.* Kerámiatörténeti tanulmányok (Dunántúl). Studien über die Geschichte der Keramik (Transdanubien). *VMMK* 18 (1986) 327–351.
- MRT 1970. Magyarország Régészeti Topográfiája 3. *Bakay, K. – Kalicz, N. – Sági, K.* A deve-cseri és sümegi járás. Budapest 1970.
- MÉRI 1957. *Méri, I.* A nadabi kályhacsempék. Die Ofenkacheln von Nadab. *ArchÉrt* 84 (1957) 187–206.
- NÉMETH 1960. *Németh, J.* A sümegi népi fazekasság. The pottery of Sümeg. *NépK* 5 (1960) 1. 186–205.
- NÉMETH 1964. *Németh, P.* Emlékezés Darnay Kálmánra (1864–1945). Erinnerung an Kálmán Darnay (1864–1945). *VMMK* 2 (1964) 5–19.
- POHL 1974. *Pohl, A.* Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz 1974.
- RÉTHY 1907. *Réthy, L.* Corpus Nummorum Hungariae II. Vegyesházi királyok kora. Budapest 1907.
- SOLTÉSZ 1957. *Soltész, Z.-né.* A Széchényi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi ősnymtatványai. Die schönsten illuminierten italienischen Inkunabeln der Nationalbibliothek Széchényi in Budapest. *OSzK Évkönyve* 1957. Budapest 1958. 127–146, 149.
- SZMODIS ESZLÁRY 1986. *Szmodisné Eszláry, É.* Európai szobrászat. Szerzemények Delmár Emil gyűjteményéből. Szépművészeti Múzeum, Régi szoborgyűjtemény. 1986. május 16–augusztus 31. Budapest 1986.
- TAMÁSI 1989. *Tamási, J.* Népies kályhacsempék a Nagyvázsonyi Kínizsi-várból. Újabb adatok a Dunántúli népies kályhászműhelyek működéséhez. Volkstümliche Ofenkacheln aus der Kínizsi-Burg von Nagyvázsony. Neuere Angaben zu der Tätigkeit der transdanubischen volkstümlichen Kachelwerkstätten. *Acta Musei Papensis (Pápai Múzeumi Értesítő)* 2 (1989) 149–181.
- UNGER 1974. *Unger, E.* Magyar éremhatározó. Budapest 1974.
- ZICHY 1938. *Zichy, I.* Jelentés az Országos Magyar Történeti Múzeum 1937. évi állapotáról és működéséről. Budapest 1938.

BEITRAG ZUM AUFSATZ OFENKACHELFUND MIT MATTHIAS-WAPPEN IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

1937 wurde dem Ungarischen Nationalmuseum ein aus neun Fragmenten bestehender Ofenkachelfund von unbekanntem Fundort geschenkt. Der Fundkomplex bestand aus Ofenkachelfragmenten des ungarischen Königs Matthias (1458–1490) mit Wappen, Löwen, dreieckförmiger Giebelkachel, keilförmig eingeschnittener Giebelverzierung, ranken-blatt-bzw., blatt-rosettenverzierter Halbkachel und eingeschnittener Verzierung (Abb. 1, 1–2, Abb. 2, 1–7). Sämtliche Gegenstände waren unglasiert, grau, reduziert gebrannt und gehörten wahrscheinlich zu ein und demselben Ofen.

Dieses fragmentarische Material wurde nach der Publikation der Öfen von Külsővat (Komitat Veszprém) interessant: in Külsővat wurde vor einigen Jahren in einer Grube fast das gesamte Material von zwei Öfen gefunden.¹¹ Hier kamen nämlich intakte Ofenkacheln zum Vorschein, die fast zu einem jeden Fragment des im Nationalmuseum vorliegenden Fundes ähneln. Der Unterschied zwischen ihnen besteht darin, daß die Farbe der Exemplare von Külsővat rot ist und eine Umrahmung aus Dreieckreihen zeigt. (Mit Anwendung der Ofenkacheln von Külsővat wurden die Zeichnungen der aus den Fragmenten des Fundes im Nationalmuseum rekonstruierten und ergänzten Ofenkacheln gemacht; Abb. 3, 1–2, Abb. 4, 1–4). Anlässlich der Bearbeitung der Öfen von Külsővat wurde – die ähnlichen, von anderen Fundorten stammenden Fragmente zusammengesammelt – festgestellt, daß diese Öfen aus dem mittleren und westlichen Teil Transdanubiens zum Vorschein kamen.¹³

Der Verfasser der vorliegenden Abhandlung ergänzt das bisher Mitgeteilte mit neuerem Material. Es wird von ihm außer den Fragmenten des Nationalmuseums aus Csabrendek (Komitat Veszprém) die eine Hälfte der mit den bisherigen übereinstimmenden Kachel mit Matthias-Wappen (Abb. 6, 5), aus dem Fundmaterial der Benediktinerabtei von Zalavár (Komitat Zala) in Fragmenten das ähnliche Stück fast einer jeden Kachel vorgeführt (Abb. 5, 3–9, Abb. 6, 1–4, 6) und beschreibt die einfachere Blendmaßwerkvariante der mit Maßwerk verzierten Giebelkachel (Abb. 5, 1–2).

Die aus den meisten Typen und den intaktesten Stücken bestehenden 5–6 Funde zeigen, daß die Ofenkacheln in ein und derselben Werkstatt erzeugt worden sind. Während der mehrere Jahrzehnte lang in Betrieb gehaltenen Werkstatt wurden von je einer Kachel mehrere Varianten und Rahmen angewendet. Dies wurde von der aus dem Abdruck von ein-zwei Kacheln des Ofens mit Reiterfigur hergestellten Ofenkachel ergänzt (Abb. 7, 1–2). Der Fund im Nationalmuseum steht dem aus Vasvár und Szombathely (Komitat Vas) zum Vorschein gekommenen Material am nächsten, es ist demnach leicht vorstellbar, daß er aus dieser Gegend stammt.

Der Wappen der Ofenkacheln stimmt mit dem des im ersten Jahrzehnt der Herrschaft des ungarischen Königs Matthias (1458–1490) geprägten Goldflorins CNH II. 205 überein (ist das Spiegelbild von diesem). Das Exemplar mit dem Matthias-Wappen wurde mit den dazugehörenden Ofenkacheln zusammen im letzten Drittel des 15. Jh. erzeugt.

Neben den dekorativen, glasierten Ofenkacheln der Wohnstube des Königs und des Hochadels erscheinen im ausgehenden 15. Jh. auch die einfach ausgeführten, unglasierten „volkstümlichen“ Ofenkacheln, die von den örtlichen Werkstätten in den verschiedenen Teilen des Landes hergestellt worden sind. Dieser Prozeß deutete auf eine weitere gesellschaftliche Verbreitung des Kachelofens hin. Auch die hier erwähnten Ofenkachelfunde mit Matthias-Wappen, die aus Burgen, Klöstern, kirchlichen Bauten, Land- und Wohnhäusern des Adels und Kleinadels stammen, haben dies bewiesen. Es hat sich auch bestätigt, daß wir mit den Öfen mit Matthias-Wappen zu einer der ältesten und bedeutendsten Gruppe der „volkstümlichen“ Ofenkacheln Anschluß gefunden haben.

Nándor Parádi

A NAGYENYEDI ÉS A SEGESVÁRI LELET

KOLBA Judit

A múlt század végén sorozatban kerültek elő egész Magyarország területén azok a kincsleletek, amelyek legnagyobb részét a török elől menekülő közép-nemes és városi polgárcsaládok rejtettek földbe a 16–17. század folyamán.¹

A leletek másik csoportja a megbontott kriptákból előbukkanó, általában gazdag sírleletek, melyeket a viselet tartozékaként temettek a halottak mellé.²

A legtöbb esetben ma már ellenőrizhetetlen, mi került elő eredetileg egy-egy leletben, még akkor is, ha később szakértő kezébe jutottak. Jó esetben átadták a helység előljárójának, ügyvédjének, esetleg közvetlenül a Nemzeti Múzeumot értesítették, felküldve néhány darabot, hogy érdekl-e a múzeumot. Régiségkereskedők is gyakran közvetítettek a múzeumok részére.

A következőkben két ilyen lelet ismertetésére kerül sor, melyeket rövid híradás illetve néhány darab kiemelt közlésén kívül, együtt még nem közöltek.

*A nagyenyedi lelet*³

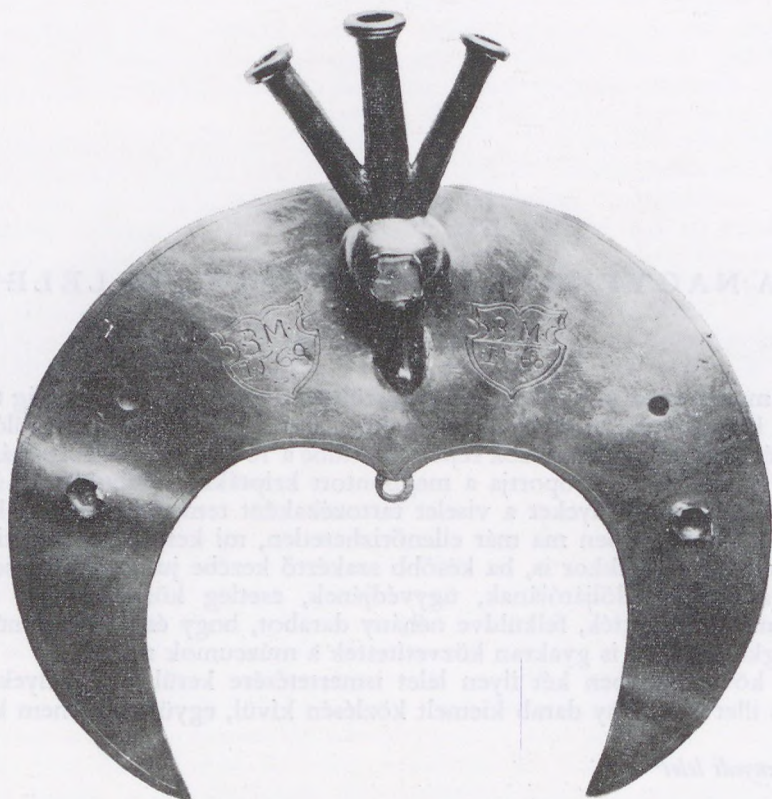
1890 őszén Kerekes Mihály nagyenyedi ügyvéd közvetítette azt a pompás leletegyüttest a Nemzeti Múzeumnak, melyben 3, 16. századi mellboglár, két korabeli övtöredék, egy teljes fém öv, és két, még jellegzetesen reneszánsz övégpár található. Sajnos, a levelezés hiányosan maradt meg. Csak az utólagos, már a megyegyezést tanúsító levelet ismerjük, melyben Kerekesnek elküldte a múzeum a sírlelet vételárát. A továbbiakban már a lelettel együtt felajánlott külfölnéfele – magyar és lengyel – garasok áráról, a múzeum számára szükséges darabokról tárgyalnak.⁴ Végül 224 érmet decemberben visszaküldtek Nagy-

¹ Földben elrejtett leletek sorába tartozik a radnai, az ópaulisi, a tolnai, a szombathelyi reneszánsz lelet darabjai.

² Sírleletek a csengeri, a losonci, a boldvai, a küküllővári stb., a templomok kriptáiban feltárt kincsleletek.

³ A nagyenyedi kincsleletről bekerülése óta több, rövid jelentés ill. kiállítási utalás ismeretes: AE 1892. 277. o.: „Legjelentékenyebb egy gazdag sírlelet Nagy-Enyedről a 16. századból”, ill. MNM Kalauz 1912. 237. 26. szekrény. 1–14.: nagyenyedi kincslelet (övek csatok, boglárók. Félhold alakú forgótartó 1560-ból.) Képe közölve a MNM. múltja. 118., ill. Kövér, 1897. 417–429. a mellboglárokról.

⁴ Aktaszám: 1890. 327. ill. 381., nov. 3. ill. dec. 4-i keltezéssel

1. ábra Lóhomlokdisz a nagyenyedi leletből. 1560.
Abb. 1. Stirnverzierung eines Pferdes aus dem Fund von Nagyenyed. 1560.

enyedre, melyek közül az ügyvéd még 17 darabot a Múzeumnak ajándékoz: lengyel garasokat és erdélyi dénárokat, az 1588 és 1617 közötti időből.⁵ A Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe 1890. november 3-án vezették be, a 112. számon.

1. Lóhomlokdisz⁶ (1. ábra)

Aranyozott ezüst, félholdalakú, kalapált lemez, mely alul középen kettős ívelésű, kis akasztófüllec. A lemezt körben vésett vonal kereteli. Középen ferde szögben a tolltok: hengeres cső, 2 cm után gömbbé szélesedik, melyből 3 (alul összeforrasztott) henger nyílik felfelé, tetejükön lapos gyűrűvel. A hengereken vésett vonaldísz. A gömbön elől négyzetes tokban fehér kő (kvarc?) látszik. A háromágú tolltok mellett kétoldalt két egyforma vésett címerpajzs, a felső oldalnál ívesen szűkülő kettős szegéllyel. Benne vésett vonal felett 3. M. (Z. M.?),

⁵ Éremtár: 318/1891.

⁶ A lóhomlokdisz az utóbbi évtizedekben átkerült a Fegyvertár gyűjteményébe, ottani leltári száma: 55.3321. Méretei: átm.: 14,2 cm, M.: 12 cm, a tolltok: h: 7,3 cm.

2. ábra Mellboglár a nagyenyedi leletből. 16. század.
Abb. 2. Heftel aus dem Fund von Nagyenyed. 16. Jh.

alatta 1560 évszám. A díszlemezen továbbhaladva két üres lyuk látható, majd két karmos foglalat, melyekből hiányzik a kő.

2. *Mellboglár*⁷ (2. ábra)

Aranyozott ezüst. Kerek, laposan domborodó felső résszel, peremét külön ráforrasztott, sodrott drót kereteli. Az alaplemez áttört: préselt, rajta hullámosan haladó, kétoldalt szőlőindához kapcsolódó levelek. E levelek közepe lyukasztott. Az áttört peremen 6 különböző állatka: hátrafordult egyszarvú, csipegető madár, kétlábra ágaskodó kutya, futó szarvas, vízimadár, ágon ülő énekes madár emelkedik ki. Feljebb cakkolt szélű, hullámos díszítőlemez, és egy sodrott drót. A felső részen nyolc dróttal keretelt, öntött nyolcágú rozetta, közepén egy bevagdalt bibével, mely a rozettát alulról szegeccsel tartja össze. Köztük külön, szegecsre erősített, háromlevelű díszek ülnek, szintén bekarcolt bibékkel. A ro-

⁷ Lelt. szám: 1890. 112.2. Átm.: 11 cm

3. ábra
Abb. 3.

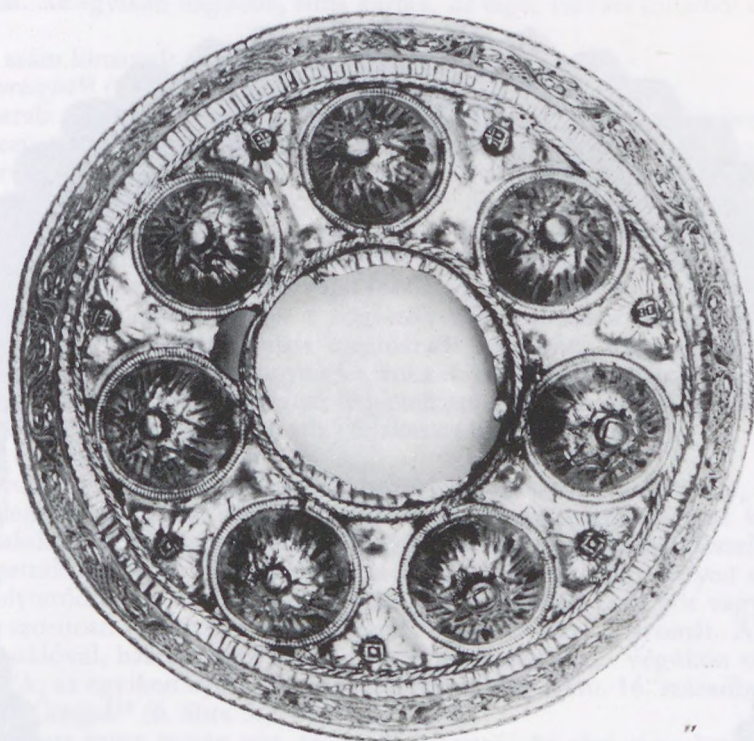
Mellboglár a nagyenyedi leletből. 16. század.
Heftel aus dem Fund von Nagyenyed. 16. Jh.

zetták belső felén, körben, egy-egy bibeszerű tagocskát ugyancsak alul elvert szegek tartanak. Keskeny drótszál és vastagabb, csavart drót kereteli a középső kerek nyílást, benne visszahajtott végű lemezen külön boglár illeszkedik. A dróttal keretelt boglár közepén Szt. György ábrázolás ismerhető fel. A mellboglár több helyen berepedt, a peremen is hosszanti hiány látszik. Ötvösjegye nincs. Kora 16. század.

3. *Mellboglár*⁸ (3. ábra)

Aranyozott ezüst, kerek, közepén megemelt lemez. Alsó peremén imitált sodrott drótkeret, felette hullámos inda, szőlőfürtökkel és levelekkel, helyenként áttört felülettel. A felső peremen hullámos lemezkeret, beljebb drótkeretekben áttört, nyolcosztatú rozetták emelkednek, közepén kis szegecsfejjel. A rozetták között a háromlevelű díszítéseket domborítással készítették. A belső kör pontszerű díszei a másik boglár szegecsére emlékeztetnek. Közepe hiányzik, csak a kerek nyílás hullámos pereme maradt meg. A boglár gyenge utánzata a 2. számú ékszernek, az azon külön felerősített elemek itt domborítva ismétlődnek. Ötvösjegye nincs, 16. századi.

⁸ Lelt. szám: 1890. 112.3. Átm.: 9,5 cm

4. ábra Mellboglár a nagyenyedi leletből. 16. század.
Abb. 4. Heftel aus dem Fund von Nagyenyed. 16. Jh.

4. Mellboglár⁹ (4. ábra)

Aranyozott ezüst, kerek pereme sodrott drótszálat imitál. Felette áttört, geometrikus rácsozatú díszítés. A kiemelkedő középlemezen kívül és belül keskeny drótszegély, hasonló kerek drótkeretben nyolc kiemelkedő, függőleges osztásokkal tagolt rozetta. Tetejükön, foglalatban, vagdalt fejű bibék, melyekből szeg nyúlik az alaplemezre. A rozetták között, két sorban, körben szegek, egy-kettőnek a helyén kis lyuk maradt. A középső boglárka hiányzik, a csukló helyén a lemez berepedt. Mesterjegye nincs, 16. századi.

5. Öv¹⁰ (5. ábra)

Ezüst. 41 db öntött, nyolcas alakú tagból áll, melyeket kerek lemezekék kapcsolnak össze. A láncszemeket drótkeret és pontsor díszíti, a nyolcas tagok felső és alsó csúcsánál liliomos minta. Az öv két végét öntött, áttört csatok zárják le, szívalakú indák között szárnyas angyalfejekkel, közepükön kerubfejes

⁹ Lelt. szám: 1890. 112.4. Átm.: 9,1 cm

¹⁰ Lelt. szám: 1890. 112.5 H.: 78,5 cm, Sz.: 4,2 cm, lánc h.: 27 cm

5. ábra
Abb. 5.

Öv a nagyenyedi leletből.
Gürtel aus dem Fund von Nagyenyed.

kampókkal. Az egyiken nagyobb, sima karika, 22 tagú, csavart fonatból alakított láncsal.¹¹

A 6. szám kimaradt a leltározás során!

7. Övrészlet¹² (6. ábra 1. és 7. ábra 1–2.)

11 darab aranyozott ezüst boglár, melyeket kétágú nittek erősítenek egy szövött, ezüst sodronyos pántra. A boglárok hengeralakúak, oldalukon domborított leveles, virágos indákkal. Tetejükön öntött, áttört rozetta, hat hosszabb szírommal, feljebb hatágú virágok, közepükön négykarmos foglalat. (Kettőből hiányzik a piros gránát kő, a harmadikba fehér paszta került.) A rozetták szélén három, karmos foglalatú gránát és három fémgyöngy váltakozik. Öt piros kő hiányzik. Az ezüst öv két vége foszlányos, jól kivehető, hogy eredetileg hengeralakú fémöv volt, melyet a boglárok felerősítéskor lapítottak össze. Alul, néhány boglár szegecse alatt megmaradt az eredeti bőrv maradványa, melyet a fémöv alatt viseltek: ugyanis a ruha anyagát kidörzsölte volna a fém-szálás öv. A két szélső boglár közé fémlamezzel erősített karika látható, övre akasztandó tárgyak (illatszertartó stb.) felakasztására. 16. századi.

8–9. Övvégek¹³ (6. ábra 2.)

Aranyozott ezüst, íveltlen alakított, belül üres lemezek. A hosszúkás, lapított csat alsó lemeze sima, két oldalán indás leveles díszítés, alul sodrott kerettel. Felső oldalukon négyszögletes illetve félköríves keretben szalagdísszel összekötött rozetták láthatók. Az egyik csaton a lemez javított, egy helyen a minta elvágva folytatódik. Az alsó lemez és a felső, mintás fedlap közé bőr vagy textil-öv végeit szorították, ennek a felerősítésnek szeglyük őrzi a nyomát. A csatok végéhez csuklóval, háromszög alakú indás csatfej csatlakozik. Végükön sárkányfejes kampók, az egyiken nyolc szemből álló fonott láncszem. 16. századból való.

10–11. Övvégek¹⁴ (6. ábra 3.)

Aranyozott ezüst övvég pár, az egyik hiányos. Az alsó sima lemez egyik vége hullámos, itt kétszer beütött mesterjegy látható: cifra pajzsban egy M betű. A jegy valószínűleg Michael Mair nagyszebeni ötvöse, aki 1560–88 között dolgozott, és egy mellboglárjáról van adatunk.¹⁵ A lemez két hosszanti szélét fonást utánzó drót kereteli. Oldalait bimbós indákkal és rozettákkal díszített lemezek zárják, (a nagyobbé erősen töredezett). A felső íves pánt egyik végét lekerekítették, körben forrasztott drótkerettel. A lemezen jellegzetes reneszánsz minta domborodik: indák között táncoló puttók, köztük nagyobb vázák láthatók, tetejükön két-két madárral, körülöttük apró levelek töltik ki a teret. A Nemzeti Múzeum gyűjteményében még 3 pár található ebből a típusból.¹⁶ Érdekességük, hogy a plasztikus részek élessége nem egyforma, talán ugyan-

¹¹ Kora: 17. század

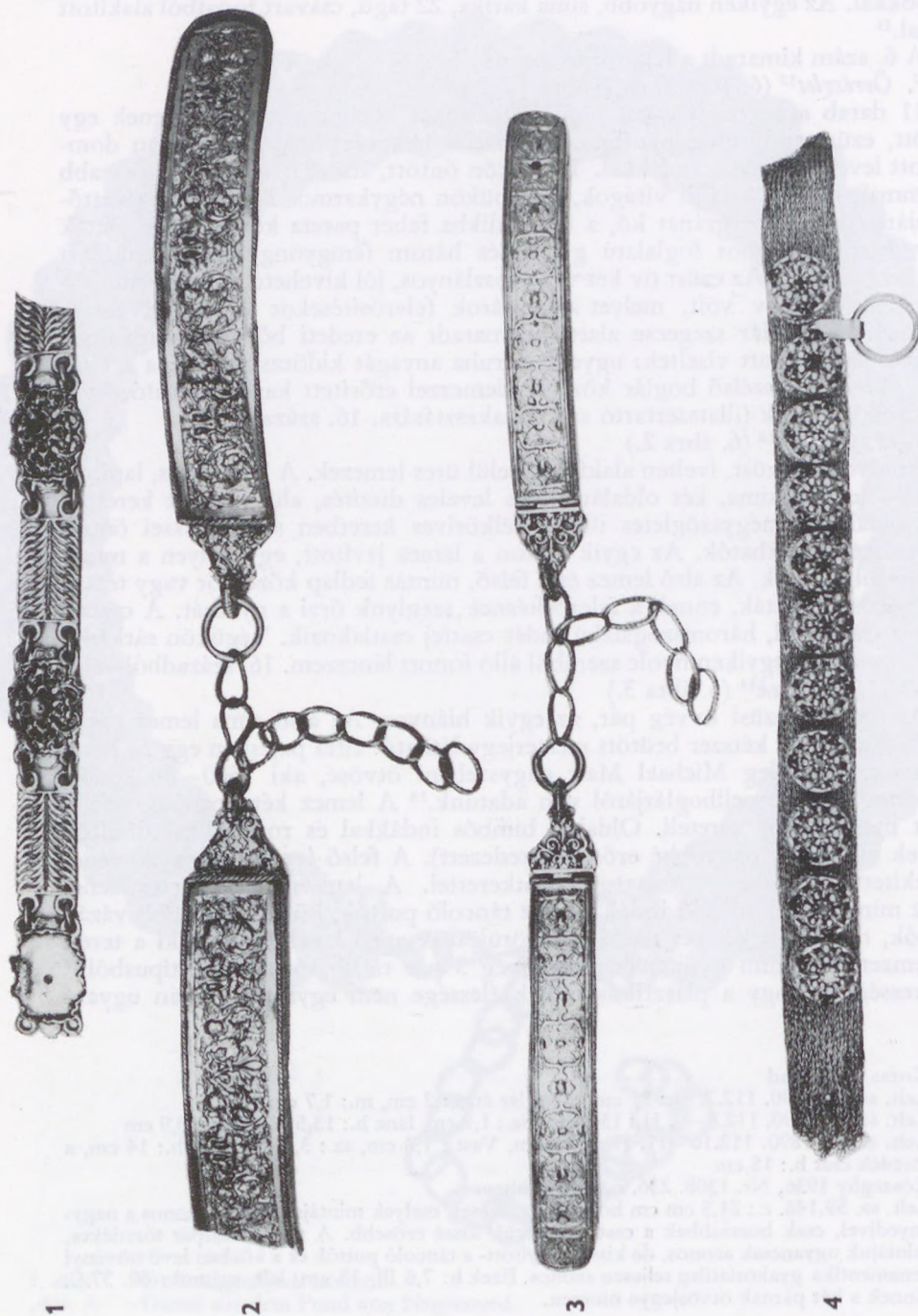
¹² Lelt. szám: 1890. 112.7. H.: 31 cm, a boglár átm.: 2 cm, m.: 1,7 cm

¹³ Lelt. szám: 1890. 112.8–9. H.: 15,5 cm, Sz.: 1,9 cm, lánc h.: 13,5 cm, vast.: 0,9 cm

¹⁴ Lelt. szám: 1890. 112.10–11. H.: 18,5 cm, Vast.: 1,3 cm, sz.: 3,2 cm, lánc h.: 14 cm, a töredék csat h.: 15 cm

¹⁵ Kőszeghy 1936, Nr. 1308. 236. o. Nagyszeben.

¹⁶ Lelt. sz. 59.146. c.: 21,5 cm hosszú két övcsat, melyek mintája teljesen azonos a nagyenyedivel, csak hosszabbak a csatok és ívük kissé erősebb. A másik csatpár töredékes, mintájuk ugyancsak azonos, de kissé nagyított - a táncoló puttók és a közben levő növényi ornamentika gyakorlatilag teljesen azonos. Ezek h: 7,6 ill. 13 cm, lelt. számuk: 60. 37.C. Ennek a két párnak ötvösjegye nincsen.

1. Bogláros öv részlete a nagyenyedi leletből.

2. Övvégek. 16. század.

3. Övvégek. 16. század.

4. Övtörödék. 17. század.

3. Gürtelschnallen. 16. Jh.

4. Gürtelfragment. 17. Jh.

6. ábra

Abb. 6.

azon öntőminta különböző példányáról van szó. Az övcsat egyenes végét csuklós szerkezetű, indákkal, levelekkel díszített öntött háromszögalakú lemez zárja. Végükön sarkányfejek, az egyik szájában nagyobb karika látható, melybe 10 tagú lánc kapcsolódik. A másik pánt harmada hiányzik. Mindkét övvég lemezei között körülbélül 1 cm széles üreg van, melybe a textil vagy bőrv két végét erősítették.

12. Övtöredék¹⁷ (6. ábra 4.)

Aranyozott ezüst. Hat tagból áll, az egyik töredékes: három téglalap alakú, domborított fonatutánczatú díszítéssel, középen mélyebb árokkal, a másik három, felhajtott szélű lemezen szegeccsel felerősített, indákkal díszített áttört ovális rozetta. Az alaplemez sarkain négy kerek lyuk van, melyekben kis karikák kötik össze a szomszédos tagokat. Az ép tagokon egy üres foglalat (kő nélkül) és egy gyöngy nélküli tartószeg látszik. Az öv jóval hosszabb, jellegzetes reneszánsz lánc töredéke a 16–17. század fordulójáról.

A lelet beletárolásakor múzeumi elődünk azt írta be, hogy Nagyenyeden, Farkas Zsigmond sírjából került elő; de hosszas utánjárással sem tudtam a feltetelezett Farkas Zsigmond nyomára bukkanni.¹⁸ Nagy Iván könyvében¹⁹ 32 Farkas család adatait néztem végig, de egyetlen olyat nem találtam, aki Zsigmond néven, a leletek készítése körüli években élt volna. Egyetlen Farkas Zsigmond feljegyzései ismertek, ő azonban 1725-ben született és 1753-ig élt.²⁰ A közlemény a gyulafehérvári Farkas család tagjának véli, ez a tény a nagyenyedi temetkezést nem zárna ki, csak éppen a temetés és a leletek kora között igen nagy a korkülönbség. Mivel a temetéskor az általa viselt ékszerekbe öltöztették a halottat, a fenti leletekkel nem hozható kapcsolatba a 18. századi Farkas Zsigmond. A valószínű az lehet, hogy a naplóba tévedésből került a lelet mellé a Farkas Zsigmond név. Ezt az is igazolja, hogy az 1890 körüli, utáni években egyetlen erdélyi, helyi szaklap vagy újság nem tesz említést a Nagyenyedi előkerült gazdag sírletről,²¹ holott ezidőtájt sokkal kisebb jelentőségű leleteket is azonnal közöltek.

A segesvári lelet

1891 októberében a segesvári tanfelügyelőség a magyar vallásügyi minisztériumhoz terjesztett fel egy másik, hasonló leletet.²² Amint a kísérőlevélben olvashatjuk: „találták Leonhardt Károly és Kovács János építési vállalkozók a segesvári áll. elemi iskola telkén a Kessler féle régi ház lebontása közben 2 kis korondi fazékban, melyek közül az egyiket a munkások kettétörték (a benne

¹⁷ Lelt. szám: 1890. 112.12. H.: 24,7 cm, sz.: 2,6 cm, ill. 2 cm.

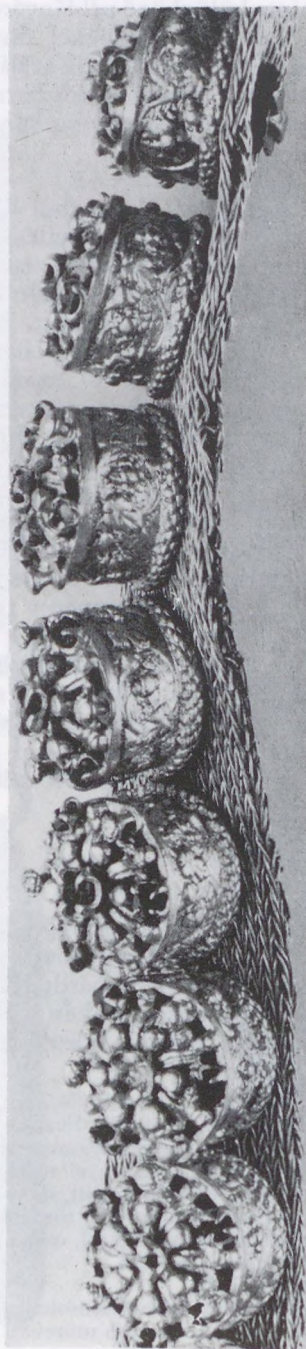
¹⁸ Végignéztük a Genealogiai Füzetek. Kolozsvár, 1903–1914. füzeit; Kőváry 1854. kötetet, a Turul füzeit, névmutatóját 1883–95 között, valamint a számos kisebb leletet ismertető Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület évkönyveit, 1887 és 1910 között, de sehol sem említik a Farkas Zsigmondhoz köthető leletet. Ugyancsak említés sem történik az Arch.Értesítő kötetek következő másfél évtizedében sem Farkas Zsigmond sírjáról, csupán a lelet tényszerű közlésére szorítkoztak.

¹⁹ Nagy; 1860, IV. 115–124.

²⁰ Ferenczy, 1912. 94.

²¹ Ld. az 18. sz. jegyzetben felsoroltakat (AÉ. 1890–1910 között)

²² AÉ. 1892. 86. o. a legújabb múzeumi szerzemények között felsorolják a segesvári leletet, 3 kerek mellesat, 9 aranyozott ezüst övboglár, 1 db övvég, 1 aranyozott ezüstöv, valamint

7. ábra A nagyenyedi boglárás öv részletei, 1-2.
Abb. 7. Teile eines agraffenverzierten Gürtels von Nagyenyed, 1-2.

lévő ezüst pénz a munkások kezébe került, ebből megkerült egy arany pénz és 977 db ezüst pénz). Az ép fazékban voltak a régiségek, s papírba és rongyba csomagolva, 5 arany pénz²³. Az október 23-dikáról megmaradt levélben a kincseletről, mint lezárt ügyről írnak, az érmek átválogatása van hátra: 4 arany és 41 ezüst pénz választottak ki a múzeum számára a sokdarabos csomagból.²³ Mátyás, majd I. Zsigmond lengyel polturáitól, az 1520–24 közti évekből III. Zsigmond lengyel király 1620-as érmeig voltak részben a lelet korát is keltező pénzek.

A Vallás- és Kulturális Minisztérium által megváltott ékszerek, a bekerülés sorrendjében, a következők:

1. *Mellboglár*²⁴ (8. ábra)

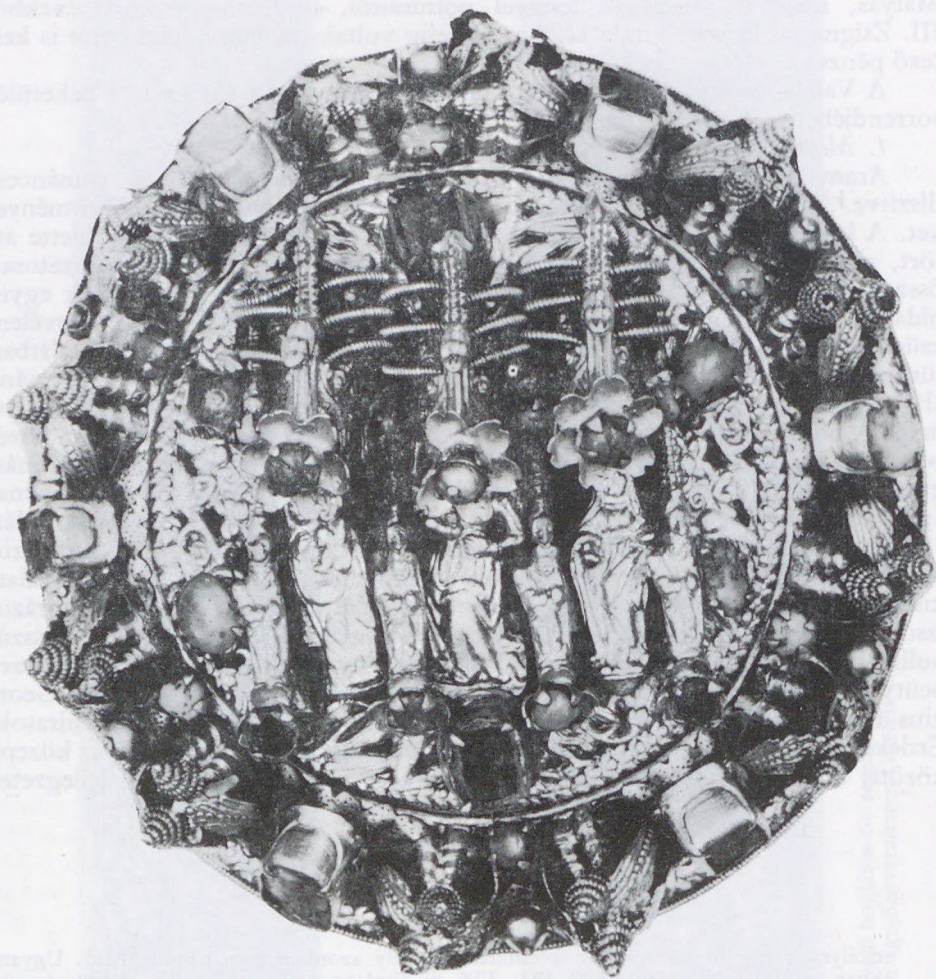
Aranyozott ezüst, ékkövekkel (türkizek, üvegek) és kék zománcsal díszítve. A boglár közepén, boltozatosan megemelt részen hordja a díszítményeket. A lemez alsó pereme babérfonatot utánzó, drótkerettel szegett. Felette áttört, az alsó lemezhez csavarral odafogott elemek sorakoznak: boltozatosan összehajló négy-négy levél között 2 csavart, kúpalakú spirál. A levelek egyik oldalán két, karomba fogott türkiz között, négy, egykor zománcos levélen, ezüst gömböcskéek ülnek. Az áttört dísz másik felén ívelt oldalú foglatban türkizek illetve három sötétkék üvegkő (?) váltakozik. Alattuk széttartó, zománc alá szaggatott lemez, melyeken az egykori zománc gyér maradványokban látható. A boglár belsejében kis, gótikus fülkék alatt öntött szobrok állnak: közepén Szűz Mária, ölében a kis Jézussal, mellette jobbra kisebb, szintén koronás, gyermeket tartó nő figurája, balra másik koronás női szent, baljában talán pálmaágat tart. A két szélső szobrocsonka alatt áttört, szárnyas állatábrázolások, talán sárkány; Mária lába alatt és a feje felett magas, sötétkék kő. A figurákat elválasztó kis oszlopok előtt talán angyalszobrok sorakoznak, fejük felett és lábuk alatt kisebb, befoglalt türkizkövek. A jelenet oldalainál folytatódnak az állatábrázolások, közben türkizek színesítik a felületet. A boglár hátoldalán kampós, hosszú, hullámosan kialakított tű, ennél fogva lehetett a nyakba akasztani. A tűn kétszer beütve mesterjegy látszik: HFG betűk, pajzsban összefogva. A segesvári Georgius Hirling volt a készítő²⁵, akit 1688 és 1728 között említenek a céhiratok. Érdekes az ellentmondás a későbbi években élt mester és a boglár gótikus közepe között; talán játékos kísérletként helyezte a 17. századi keretbe a jellegzetes

rejtélyesen egy bronzmozsarat is említenek, mely azonban nem azonosítható. Ugyanabban az AE-ben Téglás, 1892, 173–174. o.: részletesen leírja a találás körülményeit, pénzek, kincs és a rézmozsarat felsorolva. Dolgozatában keltezi is a mellboglárokat: szerinte az a mellboglár, melyen közepén szentek vannak, csak a reformáció előtt készülhetett a lutheránus szászok között.

²³ Aktaszám: 1892.354. Érmeket az Éremtéri naplóban 1891.96. számon leltározták be: 45 db Mátyás aranyak, II. Ferdinánd 1636-os aranya, Báthori Zsigmond aranya 1593-ból, Geldern 1607-ből, János Kázmér 1656–1664 közötti garasai, 17 db III. Zsigmond garas, Szobjeski 1677-es, II. Mátyás, III. Zsigmond 14 db. érme, Bethlen Gábor 1625-ös garasa, Rudolf 1569-ből való pénzét.

²⁴ Lelt. szám: 1891. 106.1. Átm.: 11,7 cm.

²⁵ Kőszeghy 1936. Nr. 1927. 324. o.

8. ábra
Abb. 8.

Mellboglár a segesvári leletből. 16. század.
Heftel aus dem Fund von Segesvár. 17. Jh.

gótikus szoborcsoporthoz az ötvös. Így lehet rajta két Madonna szobrocska is, ezek szerepét már nem ismerte a 17. század végén dolgozó mester.²⁶

2. *Mellboglár*²⁷ (9. ábra)

Aranyozott ezüst. Kerek, közepén boltozatosan megemelt lemezén, nagyrészt öntött díszítőelemek sorakoznak. A ferde peremen, nagyon kopott inda és gyümölcsminta között apró állatok figurái sejlenek, rajtuk hat, utólag felerősített, kopott oroszlánfej látszik. A felső részt vonalkázott lemez illetve csavart drótkeret szegi, majd lapos szegecsekkel felerősített nyolc, indadíszes, félgömb alakú díszítmény következik, drótkeretes szegélyben. Köztük háromlevelű, vésett erezetű levéldíszek, szintén gömbös szegeccsel felerősítve. Hasonló kisebb levelű rátétek vannak a belső körben. Középen kampós füllel felerősített kerek rozetta, mely csuklósan kihajlik. A sodort drótkeretben kiemelkedő felső lemezen hat-hat áttört, domború levél és csavart kúp, közepén nagyobb gömbös szeggel összefogva. Mesterjegy, ha volt, a letört zárórészen lehetett. Cinnel erősen javított. 16. század vége.

3. *Mellboglár*²⁸ (10. ábra)

Aranyozott ezüst. Kerek, közepén boltozatos lemezből áll, rajta szegekkel felerősített, öntött elemek. A külső peremen sodrott drót utánzata, ferde oldalán körben indadíszítés, rajta apró felforrasztott állatfigurák: kacsa, szarvas, vízimadár, vadliba (háromszor). A vízszintes lemez szélén bordás lemez, felette drótkeretben nyolc áttört félgömb, tetején szeggel összefogva. A félgömbök között alul nagyobb, fent kisebb szegekkel leszorított háromleves díszek. A középső rozetta drótkeretes, hengeres oldallal, fent öntött, kúpos mintával, a kisebb rozettán hálómintás nagy szegecs. A rozetta alján keresztben haladó tűn mesterjegy: kettős pajzsban, korona alatt PS monogram: Petrus Sigerus I. brassói mester jegye²⁹, aki 1685-ben lett ötvösmester, és 1715-ben halt meg.

4. *Öv*³⁰ (11. ábra, 1–2.)

Szakadozott, zöld bársony alapon ezüst sodronyból készült, 3,5 cm széles övre 10 boglár van felerősítve. A boglárok felfelé kisebbedő rozettákból állnak, egymás felett, rovátkolt gömböcskével díszített lemezekből. Legfelül karmos foglalatban zöld türkiz kövek látszanak (2 repedt, 1 hiányos). A rozettákat a kövek aljától induló szegecs tartja össze.

A fémöv két végét kettős falú csatok zárják: felül, az öv felé lekerekített, másik végén egyenes lemez, melynek közepén későreneszánsz díszítés kopottas változata ismerhető fel: virágokkal teli váza felé két oldalról szarvasok ágaskodnak. A felületet virágok és lombdíszítés tölti ki. A lemez mindkét végét nagy szegecs töri át, ez tartja a lemezbe foglalt fémövet. A csatok másik vége csuklóval csatlakozó indás, áttört lemez, kígyófejes kampóval zárul. Az egyik kígyófejből 10 fonott láncszem függ.

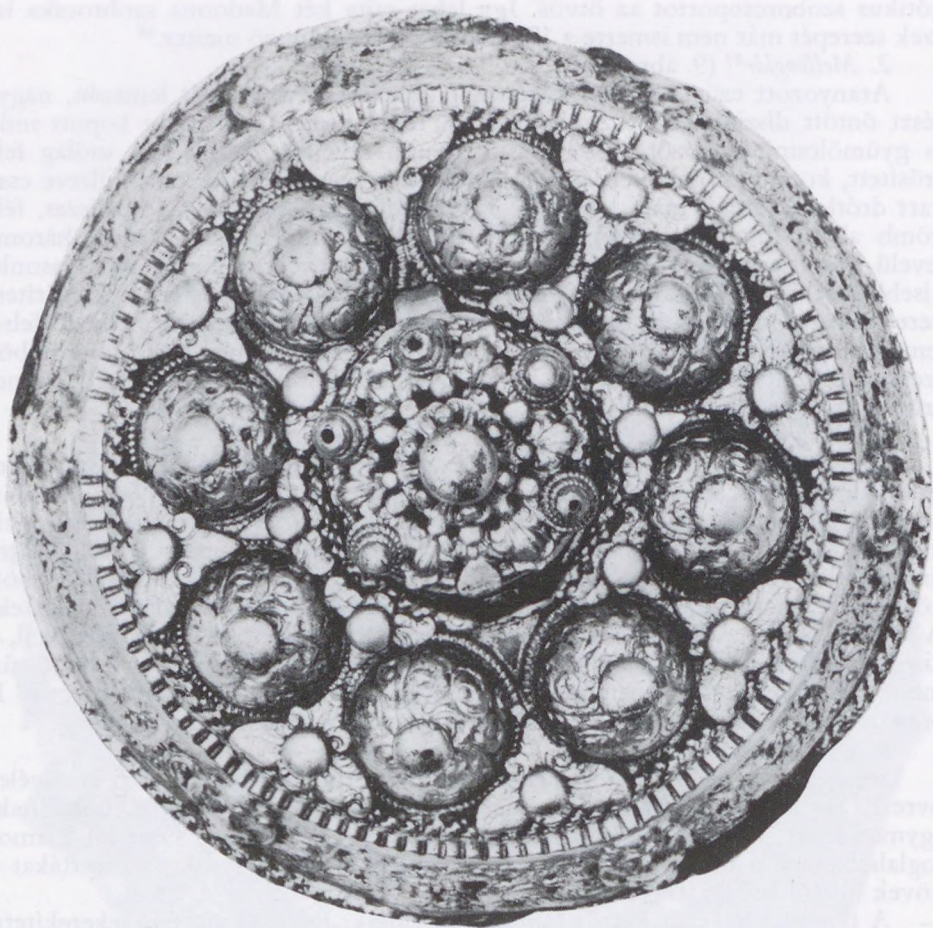
²⁶ Hasonló közepű, de egészében gótikus mellboglárak a Nemzeti Múzeum anyagában: 58.215.C., 60.86.C., Orn. Jank. 481, 60.309.C., 58.214.C., és 57.700.C. leltári számon található. Mindegyik hatkaréjos külső peremmel, közepén igen hasonló, fülkékben álló szentek szobraival, de a többségben nem 3, hanem 5 szent szobrocskája áll. Körülöttük ékkőfoglalatok is vannak.

²⁷ Ltsz. 1891. 106.2. Átm.: 11,9 cm

²⁸ Ltsz. 1891. 106.3. Átm.: 10,8 cm

²⁹ Kőszeghy, 1936, Nr. 245, 43.

³⁰ Ltsz. 1891. 106.4., H.: 70,5 cm, lánc h.: 13,5 cm, sz.: 4,2 cm

9. ábra Mellboglár a segesvári leletből. 16. század.
Abb. 9. Heftel aus dem Fund von Segesvár. 16. Jh.

5–13. Övboglárok³¹ (12. ábra 1.)

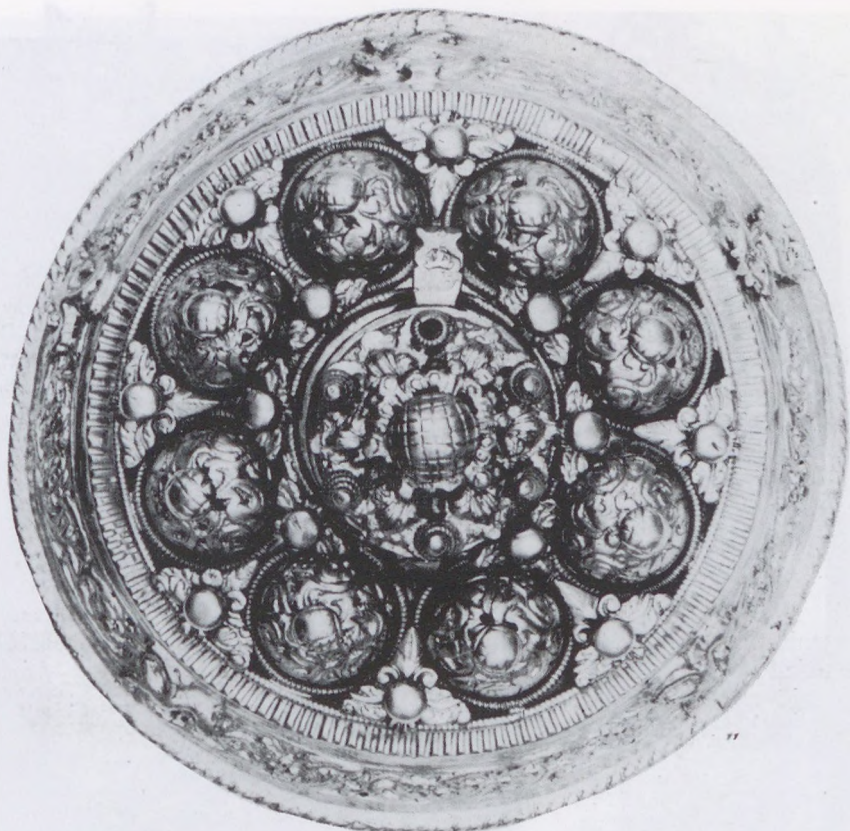
Aranyozott ezüst, kúposan képzett boglárok, hat, egymás fölé helyezett kisebbedő rozettából alakítva. A legalsó végei liliomszerűek, felette karcolt, gömböcskékkel díszített 5 áttört lemez simul egymás fölé. Legfelül díszes fejű szegecs fogja össze a lemezeket. A rozetták alján négyszögletes lemezek között korábbi textilöv maradványa látszik, több bogláron is.

14. Övvég³² (12. ábra 2.)

Aranyozott ezüst. Szíj befogadására szolgáló kettős lemezből, közben látszik az egykori bőrv maradványa. A felső lemez jobb szélé lekerekített, bal

³¹ Ltsz. 1891. 106. 5–13. Átm. 3,7 cm

³² Ltsz. 1891. 106.14. H.: 17,6 cm, Sz.: 3,8 cm

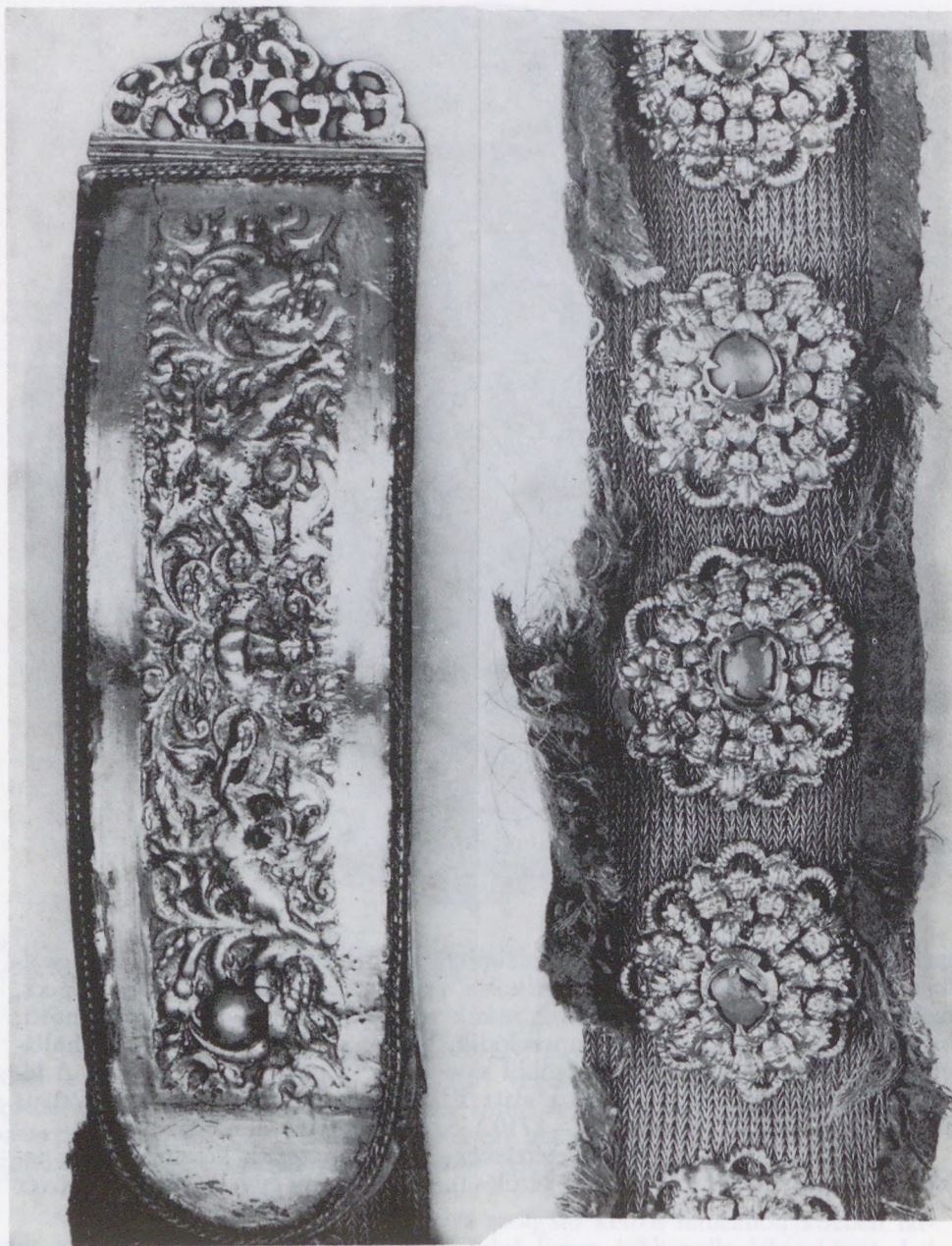

10. ábra Mellboglár a segesvári leletből. 17. század vége.
Abb. 10. Heftel aus dem Fund von Segesvár. Ende des 17. Jh.

széle egyenes. Áttört, laza inda és levélminta között, balra néző szárnyas angyalfej tölti ki a tér középső részét. A félkörös vég közelében két kerek fejű szegecs, melyek az öv tartására szolgáltak. A másik végéhez, csuklós szerkezettel öntött, indás háromszögalakú csatfej kapcsolódik, kampója letört. A csat alján hullámos végű egyenes lemez. Két későbbi lapoccska a szegecset ellensúlyozza. A lemez közepén mesterjegy: korona alatt PB monogram, amely esetleg Petrus Bartsch III. brassói ötvös (1677–1710.) jegyének egyik változata.³³

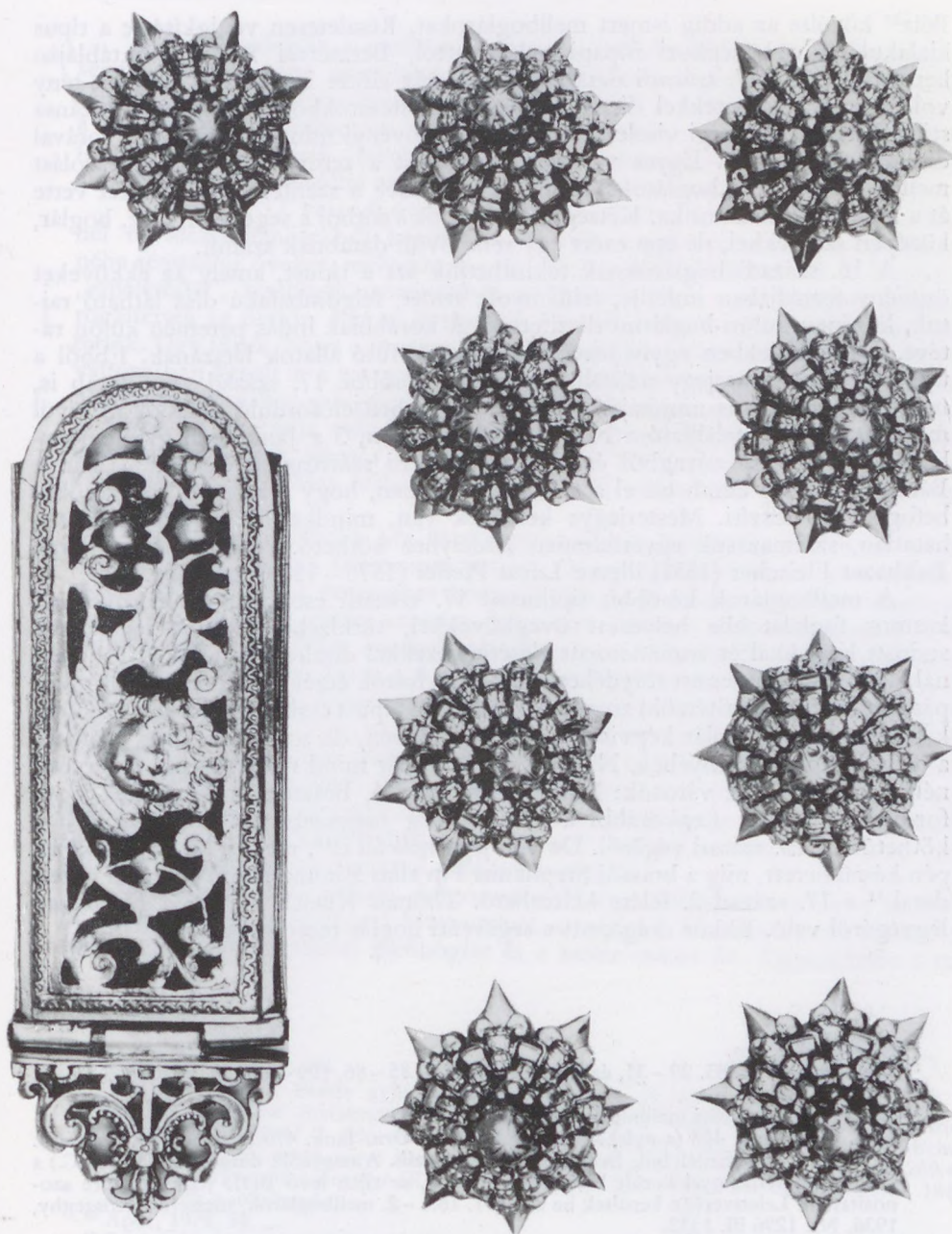
A fenti két lelet mind összetételében, mind a tárgyak készítési idejét tekintve, szorosan kapcsolódik. Előkerülésük után néhány évvel, 1897-ben Kővér

³³ A jegy nem teljesen azonos, Kőszeghy nem is ismerte, de az újabb gyűjtésű jegyeket közreadó Klusch, 1988, 68., Nr. 16. számon talán övünk mesterének neve rejtőzik: Petrus Bartsch III. Brassó, 1677–1710. közötti munkálkodásáról van a szerzőnek adata.

11. ábra 1–2. Bogláros öv részletei a segesvári leletből.

Abb. 11. 1–2. Teile eines agrafeenverzierten Gürtels aus dem Fund von Segesvár.

12. ábra 1. Övboglárok a segesvári leletből.

2. Övvég a segesvári leletből. 17. század vége.

Abb. 12. 1 Gürtelagraffen aus dem Fund von Segesvár.

2 Gürtelschnalle aus dem Fund von Segesvár. Ende des 17. Jh.

Béla³⁴ közölte az addig ismert mellboglárokat. Részletesen végigkísérte a típus kialakulását a középkori főpapi palástcsattól, Besztercei Balázs csóktábláján keresztül a 16–17. századi darabokig. Ez már előtte is gyakran ismételt tény volt,³⁵ hogy a szentekkel díszített főpapi palástcsatokból alakult, a reneszánsz stílus hatására, a világi viseletbe átkerült, és növényi mintával, ékkövek sorával díszített mellboglár. Egyes vélemények szerint a reformáció emberábrázolást mellőző hatására, a boglárók közepéről lekerültek a szentek, s a helyüket vette át a növényi ornamentika. Kétségtelen, kitűnik a sorból a segesvári 1. sz. boglár, középen szentekkel, de épp ezért egy rendkívüli darabnak számít.

A 16. századi bogláróknak tekinthetjük azt a típust, amely az ékköveket öntvény formájában imitálja, felül nyolc áttört, félgömbalakú dísz látható rajtuk, középen külön boglárral díszítettek. A korábbiak indás peremén külön rátéve, a későbbiekben egybeöntve, kis mozgó, futó állatok látszanak. Ebből a típusból van mesterjegy nélküli, de maradt későbbi, 17. század végi darab is, mely Petrus Sigerus munkája.³⁷ A fenti leletekben előforduló darabokon kívül még hat hasonló található a Nemzeti Múzeumban, 3 a Jankovich gyűjteményből, egy a Bánffy anyagból és két nagyszebeni származású ékszer.³⁸ Talán a Bánffytól való darab tér el a többitől annyiban, hogy a közepét egy későbbi befoglalt kő díszíti. Mesterjegye kettőnek van, mindkettő egyelőre azonosíthatatlan, származásuk egyértelműen Erdélyhez köthető. A két szebeni darab Balthazar Fleischer (1551) illetve Lucas Pfeffer (1575–1580) munkája.

A mellboglárók későbbi, tipikusan 17. századi csoportja az ékkövekkel: karmos foglalatokba helyezett üveggövekkel, türkizekkel, áttört levelekkel, sodrott kúpokkal és zománcozott alátétlemezekkel díszített darabok. Utóbbiaknál a zománc mindenütt töredékes, csak apró foltok érzékeltetik az egykor pompás sötétkék vagy sötétzöld zománc színét. Ezt a típust csak a segesvári, a szentekkel díszített mellboglár képviseli a fenti leletekben, de sok párhuzama található a múzeum gyűjteményében. Nagyobb részük már mind mesterjegyes, és kivétel nélkül erdélyi szász városok: Nagyszeben, Brassó, Beszterce mestereinek jegye fordul elő rajtuk. Legkorábbi a valószínűleg nagyszebeni Paulus Brölffthöz köthető³⁹, a 16. század végéről. De van jegy nélküli is⁴⁰, mely a 17. század közepén készülhetett, míg a brassói Stephanus Pip alias Zimmermann jegyével jelzett darab⁴¹ a 17. század 2. felére keltezhető. Thomas Klosch műve⁴² a 17. század legvégéről való. Ekkor dolgozott a segesvári boglár mestere is.

³⁴ Kövér, 1897. i.m.

³⁵ Reissenberger, 1883. 29–31, és Radisics, 1896. I. 85–86, 129–130.

³⁶ Téglás, 174.

³⁷ Ld. a 3. sz. segesvári mellboglár (28. jegyzet)

³⁸ Ltsz. Orn. Jank. 468 (a nyírbátori templomból), Orn. Jank. 470 (a temesvári vásárból). Orn. Jank. 467 (Erdélyből, Besztercéről) származik. A negyedik darab (Ltsz. 59.104.C.) a Bánffy gyűjteménnyel került be, erdélyi munka, az alján levő BDD jegy egyelőre azonosíthatatlan. Leletszerűen kerültek be az 1891. 16.1–2. mellboglárók, mestereik Kőszeghy, 1936. Nr. 1296 ill. 1332.

³⁹ Ltsz. 59.73.C. a Bánffy gyűjteményből. Jegye Kőszeghy, 1936. Nr. 1328, 239.

⁴⁰ Ltsz. 59.76.C. a Bánffy gyűjteményből, jegye nincs.

⁴¹ Ltsz. 59.72.C., a Bánffy gyűjteményből, jegye Kőszeghy, 1936. Nr. 229, 40.

⁴² Ltsz. 59.75.C. a Bánffy gyűjteményből, jegye Kőszeghy, 1936 Nr. 221, 38.

A fentiek alapján a mellboglárok szász műhelyekhez való kötése nem kétséges. Hasonló tény mutatható ki az övek származásának vizsgálatakor. Kétféle övet illetve övcsat-típust ismerhettünk meg a két leletből. A korábbiakat a 16. századra keltezhetjük, ívelt, kettős lemezeken reneszánsz puttók, virágindás, vázás jelenetek láthatók. Bár nincs mesterjegyük, szoros párhuzamaik alapján⁴³ biztosan erdélyi szász ötvösökhöz kapcsolhatók.

A későbbi, 17. századi övcsatokat szintén széles, kissé hajlított, az előbbieknél rövidebb lemezekből készítették, s ebbe bújtták a többnyire bársony, néha fémszálas öveket, melyekre 8–10–12 boglárt erősítettek fel. A boglárokat „emeletesre”, kisebbedő rozettákból alakították ki, s egy középső szegeccsel rögzítették az övhöz. Ezt az övtípust a 17–18. században nagy számban készítették. Úgy tűnik, hogy a magyar viselet mindig kedvelt darabja ebben a későbbi változatban került át a szászok viseletébe s őrződött meg napjainkig. A Nemzeti Múzeum anyagában a leggyakrabban előforduló típus, a 17–19. század végéig. A segesvári öv csatja még későreneszánsz mintával készült, de hasonló öveink már nagyvirágosak, tehát a 17. század 2. felére jellemző domborított ornamentikával díszítettek.⁴⁴ May Mihály öve pedig a 18. század első feléből maradt meg, szintén Brassóból.

Összegezve a leletek két fő tárgytípusát, a mellboglárokat és az öveket, egyértelműen arra az álláspontra jutunk, hogy mindkét ékszer elsősorban az erdélyi szász városok ötvöseihez köthető. Mivel ők a helyi igényeket elégítették ki, így a helyi szász viselet számára dolgoztak. Világos volt ez már az 1736-ban könyvet író Apor Péter nemesúr számára is, aki rendkívül érdekes Metamorphosisában⁴⁵ tényként írja le: „A szásznék az mellyeken mind olyan medályformát hordoztanak, az kit kesentyűnek hittak, az városi úr szásznéknak aranyból, drágakövekből való volt, az közönséges, kivált falusi szásznéknak kinek ezüstből, kinek ónból, kinek pléhből, *de mindenkinek volt*; csinált kövek vagy csinált üvegek voltak benne.” De ezt a szokást örököltette meg – az Angliába kikerült – régi erdélyi viseletek festője⁴⁶: besztercei szász asszonyt övcsattal⁴⁷, brassói hölgyet mellboglárral és csatos övvel⁴⁸, valamint a szász hajadont, nyári ruháján, szintén széles övcsattal örököltette meg.⁴⁹

Már Kövér Béla idézett dolgozatában⁵⁰ egy alabástrom szobrot mutatott be a nagyszebeni Bruckental Múzeumból, amelyen a 17. századi női viselet tartozéka a nyakba akasztott mellboglár és a széles csatos öv. Ugyanebben a mű-

⁴³ Gyárfás, 1912. 273–74.

⁴⁴ Bogláros övek a Bánffy gyűjteményből maradtak: 59.142.C., 59.143.C., 59.144.C és 59.145.C., ezeken ötvösjegyek nincsenek. 2 közülük nagyvirágos övcsattal készült, koruk a 17. század 2. fele. A Jankovich gyűjteményben egy bogláros övön Michael Erkedder brassói ötvös jegye látszik, a 18. század elejéről, Kőszeghy, 1936. Nr. 269.49. A Brassói Hans Mautner öve (Kőszeghy 1936, Nr. 234., 41.) a 17. század végéről, 1899-ben került a múzeumba.

⁴⁵ Apor, 1978, 58.

⁴⁶ Régi erdélyi viseletek, 1990.

⁴⁷ Régi erdélyi, 1990. 22. kép.

⁴⁸ Régi erdélyi, 1990. 42. kép.

⁴⁹ Régi erdélyi, 1990. 56. kép.

⁵⁰ Kövér, 1897, 416, 1. kép.

zeumban őrizték az Eva Germaneana von Rammeln asszonyt ábrázoló festményt, 1680-ból⁵¹, (13. ábra) amelyen szintén erdélyi szász nőt láthatunk, a felirat szerint magyaros díszruhában, valójában az addigra jellegzetesen erdélyi, szász viseletben.

Sokáig úgy gondolták, hogy ezeket az ékszereket német földről hozta magával a szászság, még a középkori telepítés idején⁵². Bármennyire német sajátosságnak tűnik, egyetlen német, népi viseletet ismertető könyvben nem találunk hasonló darabot. Ahol a fentiekhez köthető mellboglárt közöltek európai, sőt newyorki gyűjteményekben, kivétel nélkül erdélyinek nevezték a darabokat. Vonatkozott ez a korábbi, félgömbös boglárokra – ennek párját a kölni Múzeum gyűjteményében találhatjuk⁵³, Simon Gruz brassói mester munkájának leltározva, az 1600 körüli évekből, s ugyanitt a köves mellboglár párja az 1650 körüli időből, besztercei feloldatlan jeggyel⁵⁴.

A Berlini Museum für Volkkunde gyűjteményében, népi ékszerként, szintén erdélyi mellboglárt mutatnak, a 18. század elejéről⁵⁵.

A baltimore-i múzeumban egy övcsatot őriznek, magyar–erdélyi darabként leltározták, a 17. század végére⁵⁶.

A fenti összefoglalást még egy viselettörténeti adalékkal kell kiegészítenünk. Igaz, hogy a mellboglár és ez az öv tipikusan szász ékszer, de már e század elején felfigyelt Gyárfás Tihamér a brassói ötvösséget bemutató könyve adatgyűjtése idején⁵⁷, hogy a Brassó környéki falvakban a csángók is viselik a mellboglárokat és a széles pántú öveket. Ő Türkös községben talált ilyen öveket és mellboglárokat, mindegyik brassói mesterek késői, múlt század végi munkája. Szerinte e falvak lakói a brassóiak jobbágysai voltak, így a rendszeres bejárás közben vették át ünnepi viseletükbe e jellegzetes ékszereket. Véleményét megerősítette Baloghné Horváth Terézia legújabb, népi ékszereket összefoglaló munkája⁵⁸. Bácsfalui illetve hétfalui csángó menyecskéket mutat be fényképen, akik szintén a szászkósnak tartott mellboglárokat akasztottak nyakukba, és derekukon széles, egymás fölé húzott csatos övet viselnek. Számunkra a kutatás legérdekesebb adata volt, hogy már a múlt században átjutott ez a szász ékszer a moldvai csángók ősi viseletébe.

Legvégére maradt egy különös darab, a nagyenyedi lelet első beletárolt emléke, a lóhomlokdisz. Nem illik a leletegyüttesbe egyrészt rendeltetésénél fogva – nem emberi viselet tartozéka –, másrészt érdekes problémát vet fel: ha ez a darab valóban a nagyenyedi darabokkal együtt került elő, akkor semmiképp nem beszélhetünk sírletről. Mit keresett volna a 17. században egy tipi-

⁵¹ MMT 3, 380.

⁵² Ritz, 1978, 193.

⁵³ Chadour- Joppien, 1985. 542, Nr. 525. A Heftel 8 gombos változata, Simon Gruz Brassó 1600 körüli jeggyel: Kőszeghy, 1936. Nr. 181, 31.

⁵⁴ Chadour- Joppien, 1985. 543, Nr. 526. szintén „Heftel”, Beszterce-i 1560 körüli IB mesterjeggyel: Kőszeghy, 1936, Nr. 44, 10.

⁵⁵ Ritz, 1978, 193. Nr. 236, „Heftel” a 18. századból, a Berlini Museum für Volkkundeban.

⁵⁶ Jewelry, 1980. 203, Nr. 548. övcsat, 17. századi, erdélyi-magyar darab.

⁵⁷ Gyárfás, 1912. 274. ill 277–278.

⁵⁸ Baloghné, 1983, 33–34. kép. Szerinte a 19. század 2. felében vették át a hétfalusi csángók, a szászok Heftelnek, a magyarok kesentyű-köszöntőnek nevezték. XIV–XV–XVI. táblákon a mellboglárok és a bogláros övek a 19. századi Brassó környéki változatai, szerinte a környék szász és csángó lakossága egyaránt viselte. 58.

13. ábra Szász asszony portréja mellboglárral és díszövvel. 1680.
Abb. 13. Porträt einer sächsischen Frau mit Heftel und Ziergürtel. 1680.

kus lószerszám-dísz a személyes, kriptába temetett ékszerek között? Így a Farkas Zsigmond nevének elvetése után azt is kétségbe vonjuk, hogy a nagyenyedinek tartott darabok sírból kerültek volna elő. Ezt igazolja a sok pénz is, amelyet szintén nem szoktak sírba tenni.⁵⁹ Az a legvalószínűbb, hogy vagy a város környékén, esetleg építkezésnél a város területén, de földben elrejtett leletként kerültek Kerekes ügyvédhez. Hogy mikor tapadt a sírból való előkerülés és Farkas Zsigmond neve éppen ezekhez a tárgyakhoz, ma már nem tudjuk ellenőrizni.

A lóhomlokdísz egyébként hasonló formában ritka, de nem ismeretlen darab. Ismerünk egyet az Andrássy gyűjteményből is, a Nemzeti Múzeum Fegyvergyűjteményében évszamos, 1565-re keltezhető hasonló dísz tárgy maradt meg.⁶⁰

Végezetül az is a kriptalelet-teória ellen szól, hogy egy-egy ékszertípusból több darab is előfordul – márpedig mind övet, mind mellboglárt egyszerre csak egyet viseltek. A korabeli portrék tanúsága alapján kisebb ékszerekből – gyűrűkből, násfákból, karkötőkből – vettek magukra több darabot.

Ígazi kincsleletekkel állunk szemben: a nagyszebeni és a segesvári darabok rendkívül értékes viselet-történeti emlékei és ötvösremekei annak a kornak, amikor az ékszerek egy részét a törökök elől földben elrejtve akarták megmenteni. Számunkra szerencse, így maradtak meg napjainkra, s így a 16–17. századi Magyarország egy kis területének, az erdélyi szászországnak jellegzetes viseletéről tanúskodnak.

⁵⁹ A naplóban valójában 12 darab aranyrudat említene, az Éremtár naplójában viszont a már említett nagymennyiségű pénzt írták be nagyenyedinek. Felmerülhet itt is, hogy a lelet keveredett volna miatt talán az éremtári bejegyzés is hibás, és a sok érem másik, akkoriban bekerült leletből vagy önálló lelet darabjaiért jutott át a másik osztályra.

⁶⁰ Mindkettő lóhomlokdísz volt, de egyik sem sima alapú, hanem domborított mintájú. Párhuzamként tehát csak a funkcióbeli azonosság alapján említhetők.

IRODALOM

- APOR 1978. *Apor, P.* Metamorphosis Transylvaniae, Alsótorja 1736. ill. Bukarest, 1978.
 AÉ 1892. ArchÉrt, 1892.
 BALOGHNÉ, 1983. *Baloghné Horváth Terézia*: Népi ékszerek, Budapest, 1983.
 CHADOUR – JOPPIEN 1985. *Chadour, A. B. – Joppien, R.* Kataloge des Kunstgewerbemuseums, Köln. Band. X. Schmuck I., 1985.
 FERENCZY 1912. *Ferenczy, S.* Farkas Zsigmond családi feljegyzései, in Genealogiai Füzetek. X. 1912. Kolozsvár.
 Gen. Füzetek 1903–14. Genealogiai Füzetek, Kolozsvár, 1903–1914.
 GYÁRFÁS 1912. *Gyárfás, T.* A brassai ötvösség története. Brassó, 1912.
 JEWELRY 1980. *Jewelry Ancient to Modern.* New York, The Walters Art Gallery, Baltimore. 1980.
 KLUSCH 1988. *Klusch, H.* Siebengürgische Goldschmiedekunst. Bukarest, 1988.
 KŐSZEGHY 1936. *Kőszeghy, E.* Magyarországi ötvösjegyek. Budapest, 1936.
 KÖVÁRY 1854. *Kövár, L.* Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854.
 KÖVÉR 1897. *Kövé, B.* Királyföldi mellboglárók. in ArchÉrt, 1897. 417–429.
 MMT Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky E. Budapest, é. n.
 MNM KALAUZ 1912. MNM, Kalauz a Régiségtárban, Bp. 1912.
 MNM MÚLTJA 1912. Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene, 1912. Budapest.
 NAGY I. 1860. *Nagy I.* Magyarország családai. IV. Pest. 1860.
 RADISICS 1896. *Radisics, J.* Az ötvösség remekei. Budapest, 1896.
 RÉGI ERDÉLYI... 1990. Régi erdélyi viseletek, 1990. Budapest.
 REISSENBERGER 1883. *Reissenberger S.* Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen, Nagyszében. 1883.
 RITZ 1978. *Ritz, G. M.* Alter bäuerlicher Schmuck. München. 1978.
 TÉGLÁS 1892. *Téglás, I.* A segesvári kincsről. in. ArchÉrt 1892. 173–174.

DIE FUNDE VON NAGYENYED UND SEGESVÁR

Ausgangs des vorigen Jahrhunderts kamen serienmäßig solche Schatzfunde zum Vorschein, die vor den Türken im Boden verborgen wurden. Jedoch blieben Schatzfunde auch in den damals — der Reihe nach — erschlossenen Krypten der Kirchen mit zur Tracht gehörenden Schmuckgegenständen zusammen erhalten.

Zu diesen gehört der Fund von Nagyenyed, der irrtümlicherweise als Grabfund des Zsigmond Farkas inventarisiert wurde. Aus diesem Fund kamen eine mit Wappen versehene, mit der Jahreszahl 1560 datierte Pferdestirnverzierung, 3 Hefteln, ein wohlerhaltener Gürtel, ein Gürtelfragment mit Rosetten, 2 Gürtelschallen und noch ein Gürtelfragment in das Nationalmuseum im Jahre 1890 durch die Vermittlung eines Rechtsanwalts aus Nagyenyed (Abb. 1–7).

Ein Jahr später unterbreitete das Schulinspektorat von Segesvár einen ähnlichen Fund, der anlässlich des Abrisses eines Hauses in Segesvár in zwei Krügen, mit Münzen zusammen ans Tageslicht kam. Von hier gelangten 3 Hefteln, ein Samtgürtel mit Rosette und Gürtelrosetten (9 St.), sowie ein Gürtelschnalle ins Museum. Die Münzen stammen aus den Jahren zwischen 1520 und 1620, wodurch auch zur Datierung des Fundes ein Anhaltspunkt gegeben ist (Abb. 8–12).

Die zwei Funde fügen sich betreffs der Herstellungszeit der Gegenstände, sowie aufgrund der Schmucke ähnlichen Charakters eng einander an. Vor allem die Hefteln, die für beide Gruppen charakteristisch sind. Dieser runde Typ ging aus der mit den Heiligen verzierten gotischen Mantelschnalle hervor, so wie dies schon im vorigen Jahrhundert von Béla Kövér nachgewiesen wurde. Damals waren sie Teile der Pontifikalkleider, sie gelangten dann im 16. Jh. zu den Verzierungen der weltlichen Bekleidung hinüber. Und zwar lebt dieser Typ — sehr interessanterweise — allein in der sächsischen Tracht in Siebenbürgen zwei Jahrhunderte hindurch fast bis unsere Tage weiter, kann aber ausschließlich am Halse der dortigen sächsischen Frauen vorgefunden werden. Im 16. Jh. wurde ihre Oberfläche mit durchbrochenen Halbkugeln verziert, unter diesen gibt es auch schon einige, mit Meisterzeichen datierbare Stücke: alle stammen aus den Goldschmiedewerkstätten von Brassó, Segesvár und Nagyszében. Der spätere Typ wird von Ziersteinen mit Krallenfassung, durchbrochenen Blättern, mit emaillierten Unterlagsplatten verziert. Unter diesen gibt es mit Meisterzeichen versehene Goldschmiedearbeiten ebenfalls aus den sächsischen Städten.

Die breiten, auf Samt oder einen Metallgürtel befestigten, mit großer Gürtelschnalle und Rosette verzierten Gürtel gehörten ebenfalls zur sächsischen Tracht. Der Großteil dieser ist auch mit einem Meisterzeichen versehen, die in die Gürtelschnallen eingeschlagenen Zeichen weisen gleichfalls auf die sächsi-

schen Städte Siebenbürgens hin. Auch unter den Gürtelschnallen zeigen sich zweierlei Typen: der ältere Typ ist die aus dem 16. Jh. stammende Gruppe der mit im Renaissancestil komponierten Ranken- oder geometrischen Mustern und Putten verzierten Gürtelschnallen, von diesen wurden zuweilen aufgrund völlig gleicher Muster auch mehrere nachgegossen. Der spätere Typ mit seinen in der zweiten Hälfte des 17. Jh. gefertigten Stücken ist von großen, herausgetriebenen Blumen verziert, wie die Oberfläche der Gefäße derselben Zeit.

Die Tracht können wir auch aufgrund der Darstellungen der zeitgenössischen Gemälde bzw. Trachtbücher an die Sachsen knüpfen. Besonders interessant ist die Tatsache, daß die großen Brustagraffen und die Gürtel mit breitem Band in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts auch in die Tracht der Tschangoungarn Eingang gefunden haben. In den Dörfern, die vor allem zur sächsischen Bevölkerung eine gewisse Abhängigkeitsbeziehung hatten.

Judit H. Kolba

KÉT OSZMÁN-TÖRÖK KÖFELIRAT A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

FEHÉR Géza

A múzeumi raktárak anyagában a régi bizonytalan eredetű tárgyak származásának, közelebbi rendeltetésének kiderítése gyakran ütközik leküzdhetetlennek tűnő akadályokba. Ilyenkor az azonosítás hosszantartó, körültekintő munkával is, végül akár örök időkre a kutatás terhes adóssága maradhat.

A régészet köréből, problematikus anyag tisztázásának különös nehézségeire

1. ábra
Fig. 1.

Oszmán-török felirat Budáról. 1649.
Inscription turque, provenant de Bude. 1649.

2. ábra Oszmán-török felirat Székesfehérvárról. 1659/60.
Fig. 2. Inscription turque, provenant de Székesfehérvár. 1659/60.

– a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Gyűjteményéből – két török feliratos kő nyújtja a legjobb példát. Ezen emlékek megnyugtató azonosítása ugyanis három évtizeden keresztül váratott magára.

Ezzel a munkával Budára és Székesfehérvárra vonatkozó topográfiai kérdésekben valamelyest továbbléphetünk ugyan, a feliratok történelmi értékelése azonban még mindig nem lehetett teljes.

1958-ban a *Folia Archaeologica* hasábjain a Magyar Nemzeti Múzeum olyan török feliratos kőtáblájával foglalkoztam, amelynek különös sajátossága, hogy az oszmán köemlékeknél megszokott domborított betűk helyett a teljes szöveg vésett kivitelű: „*A földkerekség kalifája, Muhammed szultán kán uralkodása alatt – Isten tartsa meg életét és hatalmát – építette Szijávus vezér pasa, Musztafa mir liva pasa és Dzsáfer Musztafa mir alaj bej*”.¹ – A kőlap felső keretén „*az 1059. évben*” (= 1649. I. 15. – XII. 6.) jelentésű szöveget később találtam meg, ami azonban a köfelirat korábbi megfejtését semmiben sem módosítja. (1. ábra)

Munkámat annak idején a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvének 64/1848. 7. tételszámú bejegyzésére alapoztam. Itt Érdy János arról tájékoztat, hogy a királýsírok feltárása alkalmával „a sétátér’ nyugoti falában egy török feliratú sírkövet találtunk”, amelyet „a m. n. múzeumba hozattam”.

¹ X. k. 173–175; XXV. t. 1.

A múzeum vezetője török kövekről összeállított jegyzékének szűkszavú és pontatlan adatai miatt,² főként pedig azért, mert a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy másik – nagyon kopott, ezért megfejtethetetlennek vélt – török feliratos kőtábláját figyelmen kívül hagytam, téves eredményre jutottam. A vésett feliratú kőtábla budai származtatása lett volna kézenfekvő, amit azonban akkor – közelebbi adat hiányában – már csak azért sem mertem megkockáztatni, mert Szijávus vezér a hatalmas budai vilajet kormányzójaként Székesfehérvárt is uralta. Említése tehát innen származó feliratos kőemléken sem lett volna váratlan és meglepő. A kőtábla székesfehérvári eredetét tehát csak úgy lehetett volna teljes biztonsággal kizárni, ha a feliratban a vezéren kívül szereplő másik két személyt (a tartomány kormányzójának közvetlenül alárendelt mir livát, azaz szandzsák bejt, valamint segédét, a mir alajt, más néven alaj bejt) ismert okleveles adatok kötötték volna Budához. Ilyenekkel azonban mindeddig nem találkoztunk, de a kőtábla felirata sem utal az általuk irányított építkezés helyére.

Az Érdy János-féle 64/1848. 7. leltári számú székesfehérvári – várfalba illeszthető – török emléket tehát a korábban figyelmen kívül hagyott rongált domborított feliratú kőlapban kellett keresnünk. (2. ábra)

A nagyjából négyzetes szürke mészkőlap 64 cm magas, 62 cm széles, 22 cm vastag. Vésett keretben domborított ötsoros arabbetűs hiányos felirata:

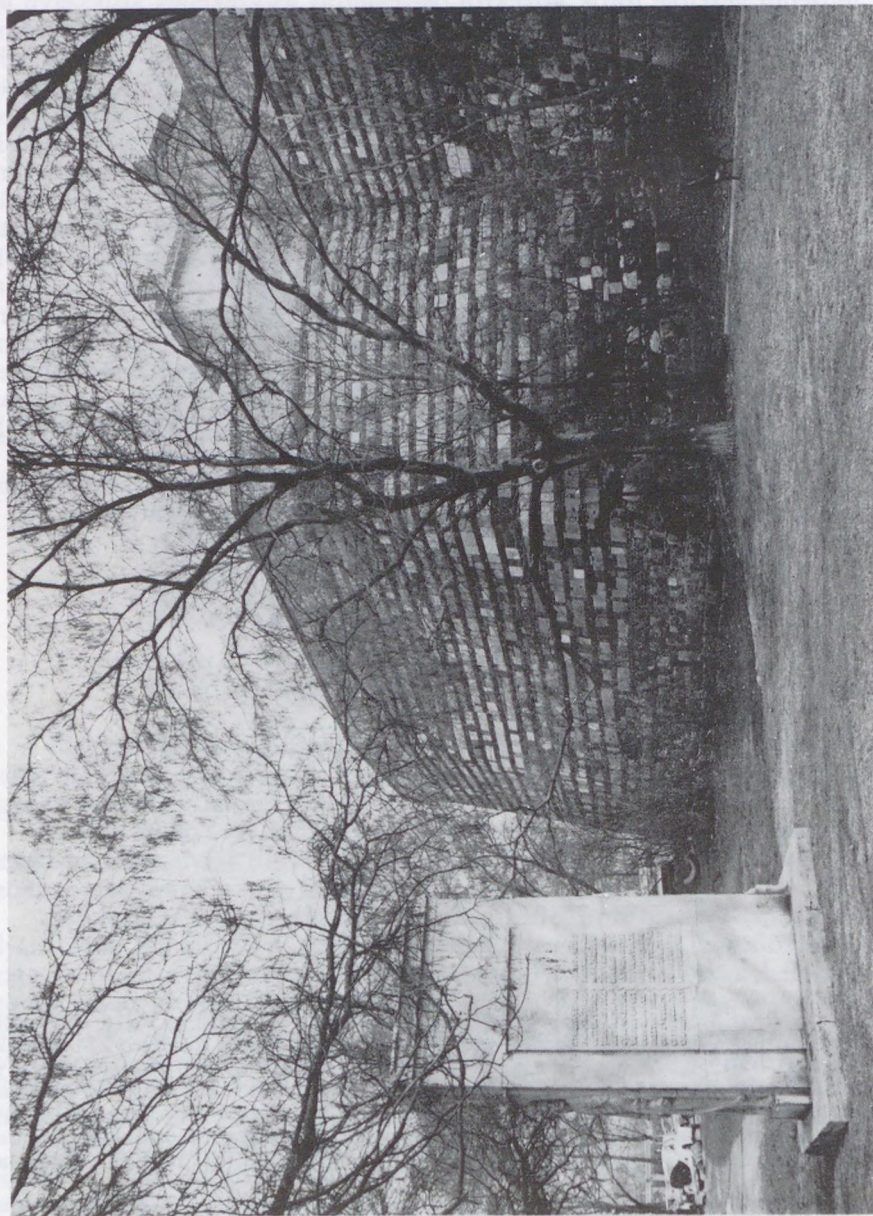
يا الله يا حفيظ
قلعه (2) 3
استولن في زمنك
حضرت شهباز باشا
في سنة 1070

² *Magyar Nemzeti Múzeum. Katalógus a Régiségtárban* (16. kiad. Bp. 1912.) 15–16. 274–281. tétel. Érdy János a leltárkönyvben tévesen sírkövet említ, így én a vezető 274. tételére gondoltam. Az 1958-ban megfejtett felirat (FA X. 274) azonban inkább a vezető 279. sz. a. tételével hozható kapcsolatba: „Eredeti felirat egy épületről. Dicsérő ének, melyben Dzsáfer költő Mehmed-Khán szultánt dicsőíti, 1689-ből (török szám. sz. 1101-ből)”. Sajnos, mind a szöveg, mind az évszám olvasása téves. Mehmed kán szultánt valóban említi a felirat, Dzsáfer költő helyett azonban a valóságban Dzsáfer Musztafa mir alaj bej szerepel. Az állítólagos 1101. (= 1689. II. 2.–1690. IX. 5.) évszám pedig már nem vonatkoztatható az 1648–1687. között uralkodó IV. Mehmedre. – A kő kiképzése valóban azt tanúsítja, hogy eredetileg falba építették be, ahonnan később kibontották.

³ A „vár” jelentésű szó olvasása valószínű, azonban a hiányok miatt a sort megfejteni nem sikerült.

⁴ Rövidített forma: „Belgrad” (= Fehérvár) szó hiányzik. L. Redhouse, *Sir James W.*, *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople 1921. 382.

⁵ Redhouse, i.m. 1014: Long duration and continuence.

3. ábra A budai vár Sziyávos bástyája.
Fig. 3. La bastion, nommée Sziyavus de la forteresse de Bude.

Oh Isten! Oh Teremtő!

..... vára (?)

Székesfehérvár. Ő méltósága

Sahbáz pasa idejében

Az 1070. évben

(= 1659. IX. 18. – 1660. VIII. 8. között)

Mindez sovány eredménynek tűnhet, mégis a rongált felirat hiányos megfejtésében is értékes adatokat nyújt. Pontosítható ugyanis, hogy Sahbáz pasa, aki Székesfehérvár legfőbb parancsnoka lehetett, mikor fejtett itt ki várépítő tevékenységet.

Az Érdy János által 1848-ban említett „Sétatér” a Budai Kaputól északra eső terület volt, amelyet napjainkban a Várkapu-, Március 15. utca, valamint a Dózsa György tér határol.

A vár északi falát már 1602-ben megújították, a nyugati falát pedig 1658–1663 között folyamatosan javították.⁶ Az 1659/60-as várépítkezés tehát a Budai Kaputól nyugat felé eső várfalszakaszra terjedhetett ki. Ide építhették be – a napjainkban már hiányos szövegű – emléktáblát is.

A rövid és hiányos felirat a fentiek mellett azért is fontos, mert ismeretében teljes biztonsággal kizárhatjuk az 1958-ban megfejtett vésett oszmán-török felirat székesfehérvári származását. Ez utóbbinak szövege, évszáma, a felsorolt nevek értékes adatok, amelyek mind a budai vár Szijávus bástyájának (3. ábra) 1649. évi létesítésére utalnak.⁷ A feliratban említett Szijávus vezér 1648. III. 29. – 1650. VIII. 6. között volt budai pasa, a vilajet kormányzója.

A két várban folytatott építő tevékenység vizsgálata, székesfehérvári viszonylatban Sahbáz pasa, a budaiban viszont mir livá Musztafa pasa és mir alaj Dzsáfer Musztafa bej történelmi szerepének tisztázása a jövő kutatásra vár.

⁶ Fodor P., Török várerődítési munkák Magyarországon. Hadtört. Közl. XXVI. (1979) 3. 390. Ezt az adatot Gerelyes Ibolyának köszönöm.

⁷ Fényképét Tihanyi Bencének köszönöm.

DEUX INSCRIPTIONS TURQUES SUR PIERRES COMMÉMORATIVES AU MUSÉE NATIONAL HONGROIS

L'article met en parallèle la solution d'une inscription turque, publiée dans "Folia Archaeologica" (X. (1958) p. 173-175; planche XXV. 1. — *figure 1.*) avec la solution d'une inscription incomplète sur pierre du Musée National Hongrois (Numéro d'inventaire: 64/1848. 7.). De cette manière est réussi l'identification des deux pierres avec inscriptions. L'une des inscriptions se réfère à la construction de la bastion, nommée Siyavuș de la forteresse de Bude en 1649 (*figure 3.*) L'autre est en rapport avec les travaux de construction des murs d'enceinte de la forteresse de Székesfehérvár (Albaregalis), situés à l'ouest de la porte de Bude en 1659/60. (*figure 2.*) Excepté le sultan Mehmet IV. (1648–1687) et le pacha Siyavuș, gouverneur du vilayet de Bude, le rôle historique des autres personnages mentionnés sur les deux inscriptions doit être éclairé par des recherches futures.

Géza Fehér

DEUX INSCRIPTIONS TURQUES SUR PIERRES COMMÉMORATIVES AU MUSÉE NATIONAL HONGROIS

Étude des six pages de la colonne d'une inscription turque, publiée dans "Folia Archaeologica" IV (1965) n. 123-173; planche XXV-7. - Avec la solution d'une inscription turque sur pierre du Musée National Hongrois (Nombres d'inscriptions de 1794-7). De cette manière, on avait l'identification des deux pierres avec inscriptions. L'âge des inscriptions se réfère à la construction de la mosquée nommée Süleyman de la Forêt de Buda en 1649 (après 2.) L'âge est en rapport avec les travaux de construction des murs d'enceinte de la mosquée de Tölgöcskő (allongement) dans l'ouest de la porte de Buda en 1649/50. (après 2.) L'après le sultan Mehmed IV (1645-1687) et le palais impérial, gouverneur du village de Buda, le site historique des autres personnages mentionnés sur les deux inscriptions, les deux côtés par des recherches locales.

Géza Fehér

